

เอกสารประกอบการประชุม
โครงการจัดประชุมวิชาการระดับชาติ: เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย

ชุดโครงการ เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย

รองศาสตราจารย์ ดร. สุวรรณ สถานันท์
หัวหน้าโครงการ
ตุลาคม 2547

เอกสารประกอบการประชุม
โครงการจัดประชุมวิชาการระดับชาติ: เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย

รองศาสตราจารย์ ดร. สุวรรณ สถาอานันท์
หัวหน้าโครงการ

ชุดโครงการ เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกว. ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

โครงการจัดประชุมวิชาการระดับชาติ: เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย

26 – 27 สิงหาคม 2547

ณ อาคารมหาจุฬาลงกรณ์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทคัดย่อเชิงกระบวนการ

โครงการฯ แบ่งองค์ประกอบของการประชุมเป็น 3 ส่วนใหญ่ด้วยกัน ได้แก่

- 1) การอภิปรายประเด็น "ความจริงและการหาความจริงทางมนุษยศาสตร์" และ "จินตนาการชีวิตและสังคมในอุดมคติ: บทศึกษาไทยเปี่ยมตะวันตก-ตะวันออก"
- 2) การเสนอรายงานความก้าวหน้าครั้งที่ 1 ของ 4 โครงการวิจัย ในชุดโครงการเวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย ได้แก่
 1. อนาคตในการรับรู้และความเข้าใจของสังคมไทยร่วมสมัย
 2. กระแสและแนวโน้มวรรณกรรมในบริบทสังคมวัฒนธรรมไทย
 3. กาย-จิต-อารมณ์: ศีลธรรมกับความยุติธรรมในปรัชญาของเดส์การ์ด
 4. ร่างกาย เส้นนี้ อัตลักษณ์ และความเท่าเทียมเรื่องสุขภาพในสังคมไทย
- 3) การคิดสรรบทความวิจัย ซึ่งสะท้อนหัวข้อ ประเด็น แนวการวิเคราะห์ใหม่ๆ ที่หลากหลาย ในวงวิชาการมนุษยศาสตร์ไทย จำนวน 16 บทความ

องค์ประกอบที่ 1, 2 ดำเนินการโดยคณะผู้ประสานงานชุดโครงการเวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย

องค์ประกอบที่ 3 ดำเนินการโดยคณะผู้ประสานงานชุดโครงการเวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย ร่วมกับผู้ทรงคุณวุฒิจำนวน 18 คน ที่ได้รับเชิญให้พิจารณาคัดสรรบทความซึ่งเสนอเข้ามาทั้งสิ้น 29 บทความ/บทคัดย่อจาก 10 สถาบันอุดมศึกษาทั่วประเทศ รวมทั้งนักวิจัยอิสระ

บทคัดย่อเชิงเนื้อหา

กิจกรรมที่หลากหลาย ทั้งอภิปราย รายงานความก้าวหน้า งานวิจัยในโครงการ และการเสนอบทความวิจัย พยายามสะท้อนโจทย์ร่วมที่สำคัญ ได้แก่ เรื่องความจริงและจินตนาการชีวิตในอุดมคติ ทั้งสองประเด็นนี้ดำรงอยู่ร่วมกันในฐานะวิถีวิทยาทางมนุษยศาสตร์ อีกทั้งเป็นการเชื้อเชิญให้ตระหนักร่วมกันมากขึ้นว่า มนุษยศาสตร์ก็ให้ "ความจริง" อันสำคัญยิ่งแก่มนุษย์

ส่วนรายงานความก้าวหน้าครั้งที่ 1 ทั้ง 4 โครงการ พยายามสะท้อนให้เห็นพลังของมนุษยศาสตร์ ที่ช่วยอธิบายประสบการณ์ทางวัฒนธรรมร่วมสมัย และแสดงภาพพลวัตความสัมพันธ์กับประเทศเพื่อนบ้านจากวิธีการทางประวัติศาสตร์ ปรัชญา มานุษยวิทยา และวรรณกรรมศึกษา

บทความวิจัยทั้ง 16 บทความ ที่ได้รับคัดสรร แสดงความหลากหลายของการต่อสู้เพื่อเสนอ "เรื่องราว" และ "เรื่องเล่า" จากประสบการณ์ของชุมชนท้องถิ่นในภูมิภาคต่างๆ ของประเทศ รวมทั้งปฏิสัมพันธ์ในมิติต่างๆ ของภูมิปัญญาตะวันตกที่ถ่ายโอนมาสู่สังคมไทยในช่วงต่างๆ ของกรุงรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้ ยังมีบทความซึ่งเน้นความเชื่อมโยงระหว่างมนุษยศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และสังคมศาสตร์

สารบัญ

ก. การอภิปรายทางวิชาการ

1. บทความประกอบการอภิปรายเรื่อง **ความจริงและการหาความจริงทางมนุษยศาสตร์**
วิทยากร: เจตนา นาควัชระ, มารค ตามไท และ ธงชัย วินิจจะกุล
2. บทความประกอบการอภิปรายเรื่อง **จินตนาการชีวิตและสังคมในอุดมคติ: บทศึกษาอุโทเปียตะวันตก-ตะวันออก**
วิทยากร: สมบัติ จันทรวงศ์, ประพจน์ อัครวิรุฬห์การ และ อุกฤษฏ์ แพทย์น้อย

ข. บทความวิจัยใน ชุดโครงการเวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย

1. โครงการ **อุษาคเนย์ในการรับรู้และความเข้าใจของสังคมไทยร่วมสมัย**
สุนทร ชูตินธรานนท์ และคณะ
2. โครงการ **กระแสและแนวโน้มวรรณกรรมในบริบทสังคมวัฒนธรรมไทย**
ตรีศิลป์ บุญขจร และคณะ
3. โครงการ **กาย-จิต-อารมณ์: ศีลธรรมกับความยุติธรรมในปรัชญาของเดส์การต**
สุภัควดี อมาตยกุล
4. โครงการ **ร่างกาย เส้นั้ อัตลักษณ์ และความเท่าเทียมเรื่องสุขภาพในสังคมไทย**
วิจิตร ว่องวาริทิพย์

ค. บทความคัดสรรจากสถาบันอุดมศึกษาทั่วประเทศ

1. **คณิตศาสตร์-วิทยาศาสตร์ ในประวัติศาสตร์ความรู้**
ศุภวิทย์ ถาวรบุตร
2. **ความบ้า พุทธศาสนา ในกวีนิพนธ์ระบอบสังคมกลุ่ม The Beat**
ดารินทร์ ประดิษฐ์ศันย์
3. **อัตลักษณ์ชาติพันธุ์: บทศึกษากวีนิพนธ์ของจอย ฮาร์โจ**
วสินธุ์ นวลศิริ
4. **กรุงเทพฯ กับภาพลักษณ์ "ผู้หญิงเหนือ"**
ภักดีกุล รัตนา

5. บางระจัน: ประวัติศาสตร์ในวรรณกรรม
บาทยัน อิมสำราญ
6. บทละครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5: นาฏยกระบวนทัศน์
จักรกฤษณ์ ดวงพัตรา
7. ฝรั่งมองสังคมไทยและชาวสยามในสมัยรัชกาลที่ 4
วราภรณ์ ก.ศรีสุวรรณ
8. (รื้อ) สร้างกรอบจักรวาลวิทยา: อ่านไตรภูมิ ด้วยแดริดา
น้ำผึ้ง ปัทมะกลางคูล
9. โหยหาอัตลักษณ์ในภาวะไร้รากโพสโตโคโลเนียล: บทศึกษา Kincaid's *Lucy*
กมุท พุทธานุ
10. "คนแม่แจ่ม" ในกระบวนการรื้อฟื้นผ้าขึ้นดินจก
ปราโมทย์ ภัคดีณรงค์
11. ท้องถิ่น อัตลักษณ์ อำนาจรัฐ ในชุมชนป่าพรุควนเคร็งในภาคใต้ตอนบน
พิเชฐ แสงทอง
12. "สัมพันธ์บท" และการเข้าถึงความจริงกรณีปัญหาเขื่อนปากมูล
สุรสม กฤษณะจุฑะ
13. ภาพสังคมอเมริกันในภาพยนตร์ Star Wars ของ จอร์จ ลูคัส
นิชาภา ทิชากรสกุล
14. รัฐกับพุทธศาสนา: ศึกษาจาก 'กฎพระสงฆ์' ในกฎหมายตราสามดวง
ชาญณรงค์ บุญหนุน
15. บุญคุณกับพันธะทางการเมือง
พุดมวิทย์ บุญนาค
16. Hermeneutics กับการวิจัยทางการแพทย์
ปกรณ์ สิงห์สุริยา

****เอกสารประกอบการประชุม ห้ามใช้อ้างอิง**

โครงการจัดประชุมวิชาการระดับชาติ: เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย

**26-27 สิงหาคม 2547
คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**

"ความจริงและการหาความจริงทางมนุษยศาสตร์"

**ศ.ดร. เจดนา นาควัชระ วิทยากร
ศ.ดร. ธงชัย วินิจจะกุล วิทยากร
อ.มารค ตามไท วิทยากร
รศ.ดร.สุวรรณ สถาอานันท์ ผู้ดำเนินรายการ
วันพฤหัสบดีที่ 26 สิงหาคม 2547
9.00-12.00 น. ห้อง 105 อาคารมหาจุฬาลงกรณ์**

**โดยการสนับสนุนของ
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)**

จากการวิจารณ์ศิลปะสู่การวิจารณ์ชีวิตและสังคม

เจตนา นาควัชร

อารัมภบท : การวิจารณ์ในฐานะกลไกของการศึกษา

ถ้าการวิจารณ์เป็นวิธีการอย่างหนึ่งในการปลูกปัญญา การวิจารณ์ย่อมจะถือได้ว่าเป็นเครื่องมือในการศึกษา ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาในระดับบุคคล กลุ่มบุคคล หรือเป็นการศึกษาสำหรับประชาชน แต่การให้การศึกษาที่มีประสิทธิภาพย่อมจะต้องมีระบบ ขั้นตอน หรือในบางลักษณะต้องมีระดับ ในท้ายที่สุดเราก็คงจะเลียงไม่ได้ที่จะต้องถามว่า วิจารณ์อะไร จุดหมายปลายทางประการหนึ่งของการศึกษาคือการสร้างวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์อันจะเอื้อให้ประชาชนสามารถใช้วิจารณ์ญาณของตนในโอกาสอันเหมาะสมเพื่อประโยชน์สุขส่วนรวม หมายความว่าเราใคร่ที่จะได้เห็นผู้คนจำนวนมากมีความพร้อมที่จะวิจารณ์ชีวิตและสังคมได้ แต่เราท่านก็ทราบกันดีอยู่ว่าวุฒิภาวะเป็นเงื่อนไขอันสำคัญของความพร้อมดังกล่าว และการสร้างวุฒิภาวะนั้นผูกโยงอยู่กับการรู้จักสังสมประสบการณ์ วิเคราะห์ประสบการณ์และสร้างประสบการณ์ แต่ชีวิตเป็นสิ่งที่มิพลวัต เคลื่อนที่ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มีความซับซ้อน ทั้งในส่วนที่เป็นแนวตั้งหรือแนวลึกคือเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปในกระแสของเวลาและในมิติของประวัติศาสตร์ และส่วนที่เป็นแนวนอนคือความสัมพันธ์กับสังคมร่วมสมัย เราไม่อยู่ในฐานะที่จะหยุดโลกเพื่อจะได้มีโอกาสวิเคราะห์ให้ถ้วนถี่ หรืออีกนัยหนึ่ง คือ จับโลกมาศึกษาได้ครบทุกแง่มุมเพื่อจะได้วิจารณ์ให้รอบด้าน เมื่อความจริงเป็นเช่นนั้น การฝึกการสร้างศักยภาพในการวิจารณ์ที่ได้ผลดีที่สุด ก็คือการฝึกการวิจารณ์ด้วยศิลปะ การสร้างความชัดเจนในการวิจารณ์ศิลปะจึงเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างมหาชนผู้มีปัญญาความคิด รู้จักแยกแยะวินิจฉัยปัจจัยต่างๆ รู้จักประเมินคุณค่า รู้จักแสวงหาทางเลือกที่จะจรรโลงสังคมและมนุษยชาติ

จากการที่ผู้เขียนและผู้ร่วมงานได้มีโอกาสทำวิจัยต่อเนื่องกันมาเป็นเวลากว่า 5 ปี ในโครงการที่ได้รับการสนับสนุนจาก “สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย” (สกว.) ในหัวข้อ “การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย” นั้น คณะผู้วิจัยได้ยึดสมมุติฐานอันสำคัญมาแต่เริ่มแรกแล้วว่า ศิลปะเชื่อมโยงกับชีวิตและสังคม และการวิจารณ์ศิลปะย่อมจะต้องสัมพันธ์กับการวิจารณ์ชีวิตและสังคม ประสบการณ์จากการวิจัยช่วยยืนยันได้ว่าสมมุติฐานดังกล่าวถูกต้องแล้ว ในที่นี้จะขอนำนิยามที่สำคัญๆ บางประการมาอภิปราย

ในขั้นต้น เราได้นิยามมโนทัศน์ของการวิจารณ์ไว้ว่าเป็น “การแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับงานศิลปะ บริบทของศิลปกรรม และ/หรือปัจจัยอื่นๆที่เกี่ยวข้อง เพื่อสร้างความเข้าใจในความหมายและความสำนึกในคุณค่าของตัวงาน ตลอดจนศิลปะโดยทั่วไป นอกจากนี้ยังอาจรวมถึงการแสดงทัศนะที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างศิลปะกับชีวิตและสังคมอีกด้วย”⁽¹⁾

จะเห็นได้ว่า กิจของการวิจารณ์มิได้จำกัดวงอยู่แต่เฉพาะการให้ทัศนะเกี่ยวกับตัวงานศิลปะ แต่จะขยายขอบเขตไปสู่กิจของการสร้างสรรค์ทางศิลปะตลอดจนบริบท อันหมายรวมถึง

สิ่งแวดล้อมในทางสังคมและวัฒนธรรม และที่สำคัญที่สุดก็คือ การให้ความสำคัญต่อความสัมพันธ์ระหว่างศิลปะกับชีวิตและสังคมอีกด้วย นั่นก็หมายความว่า แม้จะเริ่มต้นด้วยการวิจารณ์ศิลปะ แต่ก็มีได้หยุดอยู่ ณ ที่นั้น หากกิจของการวิจารณ์ย่อมจะดำเนินไปตามความกระหายใคร่รู้ของมนุษย์ที่จะศึกษาให้เข้าใจว่า ศิลปะมีผลกระทบต่องานศิลปะอย่างไร และในทางที่กลับกัน ชีวิตและสังคมกระตุ้นให้เกิดการสร้างสรรคทางศิลปะได้อย่างไร

ในส่วนที่เกี่ยวกับพลังทางปัญญานั้น ได้ให้นิยามไว้ว่า “ความรู้และความคิดที่นำไปสู่ความเข้าใจในเรื่องของการสร้างสรรค์ของมนุษย์ ตลอดจนปัจจัยที่เอื้อให้การสร้างสรรค์นี้ทำหน้าที่จรรโลงสังคมและมนุษยชาติ”⁽²⁾

ดังที่กล่าวไว้ในตอนต้น การจะปรับกิจแห่งการวิจารณ์ให้เป็นตัวกระตุ้นให้เกิดปัญญานั้น น่าจะเป็นส่วนหนึ่งของจุดหมายปลายทางของการศึกษา แต่วิธีการที่เป็นนามธรรมอาจจะเป็นวิทยาการขั้นสูงสำหรับผู้ที่มีบรรลุวุฒิภาวะทางความคิดในระดับหนึ่งแล้ว การศึกษาที่จะเอื้อประโยชน์ต่อคนจำนวนมากจำต้องอิงเนื้อหาที่เป็นรูปธรรม และในแง่ศิลปะสามารถที่จะสนองความต้องการในทางการศึกษาได้ด้วยความเป็นรูปธรรมของงานศิลปะเอง (และแม้แต่ในศิลปะที่เรียกกันว่า “ศิลปะนามธรรม” [abstract art] ตัวงานเองก็ยังมีความเป็นรูปธรรมที่เอื้อให้เราเห็นได้ด้วยตา) การพินิจศิลปะจึงเป็นทางที่ปลูกปัญญา เพราะในเมื่อเราเข้าใจการสร้างสรรค์ของมนุษย์ด้วยการเริ่มต้นที่งานสร้างสรรค์ทางศิลปะ เราก็จะสามารถใช้พื้นฐานดังกล่าวเป็นตัวหนุนให้เกิดความเข้าใจในพลังสร้างสรรค์ในรูปแบบอื่นๆ และในขณะเดียวกันก็ย่อมใส่ใจที่จะศึกษาถึงเหตุปัจจัยที่ชี้ให้เห็นว่าพลังสร้างสรรค์สามารถจรรโลงสังคมและมนุษยชาติได้อย่างไร นั่นคือรากฐานของกิจที่เราเรียกว่าการวิจารณ์ และถ้าการวิจารณ์ทำหน้าที่อันสำคัญได้ถึงปานนั้นก็ย่อมจะเป็นพลังทางปัญญาให้แก่สังคมได้อย่างแน่นอน ทั้งหมดนี้อธิบายได้ว่าเป็นกระบวนการของการศึกษาในความหมายที่ประเสริฐสุดของมโนทัศน์นี้

ความจริง – ความสมจริง – ความหลง

ประสบการณ์จากการสัมผัสกับงานศิลปะในบางครั้งทำให้เราต้องยอมรับว่าความสับสนอาจเกิดขึ้นได้ทุกเมื่อ ถ้าเราแยกไม่ออกว่า สิ่งใดเป็นของจริง สิ่งใดเป็นของสมมุติ นั่นก็คือสิ่งที่ยืนยันว่า งานศิลปะกำกับให้เราตกลงไปในห้วงแห่งมายาอันสมบูรณ์⁽³⁾ อันเป็นสภาวะที่เราเคลิ้มไปกับงานศิลปะเสียจนหลงไปว่าเป็นของจริง เป็นชีวิตจริง สภาวะดังกล่าวนี้จะมองในทางบวกก็ได้ ในทางลบก็ได้ ศิลปินบางคนได้รับความนิยมชมชอบในระดับที่สูงมาก เพราะสามารถสะกดผู้ที่ได้สัมผัสกับงานของเขาจนถึงระดับที่เรียกกันด้วยภาษาพูดยุคปัจจุบันว่า “อิน” ถ้างานของเขาเป็นงานที่อยู่ในกรอบของศีลธรรมอันดีงาม การที่ผู้รับถูกเร้าอารมณ์ให้เคลิ้มตามงานศิลปะไปจนลืมตัวนั้น อาจจะเรียกได้ว่าเป็นกระบวนการให้การศึกษาในทางอารมณ์ในลักษณะหนึ่ง นิยายหรือละครที่เรียกน้ำตาจากผู้อ่านหรือผู้ชมด้วยเรื่องที่เน้นความกตัญญู มิตรภาพหรือความเสียสละ อาจจะฝังใจผู้รับ และให้บทเรียนในระดับลึกได้ดีกว่าการเทศน์สั่งสอนเสียด้วยซ้ำ ในทางที่กลับกัน ถ้าผู้สร้างขาดความสำนึกในเชิงจริยธรรม ก็อาจจะสร้างงานที่

ปลูกอารมณ์ดิบของมนุษย์หรือกระตุ้นความรุนแรงทั้งทางกายภาพและทางอารมณ์ที่เกินขอบเขต และย่อมจะส่งผลในทางทำลายได้ นักวิชาการชาวอเมริกันชื่อ อัลเลน บลูม (Allan Bloom) เขียนหนังสือขึ้นมาวิพากษ์สังคมอเมริกันโดยเฉพาะสังคมอุดมศึกษาอย่างรุนแรง ซึ่งเขาใช้ชื่อว่า *The Closing of the American Mind* (1987) และโดยเฉพาะอย่างยิ่งในบทที่ว่าด้วยดนตรีนั้น เขาไม่ลังเลที่จะกล่าวหาว่าดนตรีร็อกเป็นอันตรายต่อเยาวชนเพราะมุ่งที่จะปลูกกำหนด⁽⁴⁾ เราทำอยู่ในฐานะที่จะตรวจสอบข้อกล่าวหาของนักวิชาการอเมริกันได้ทุกเมื่อ เพียงแต่เปิดโทรทัศน์ไปยังช่องดนตรีที่ออกอากาศวันละ 24 ชั่วโมงก็จะพบว่าดนตรีประเภทดังกล่าวมิได้สื่อสารด้วยเสียง แต่จะมีภาพประเภทมิวสิกวิดีโอต่อเนื่องกันไป ซึ่งแสดงออกอย่างชัดเจนว่าต้องการจะปลูกอารมณ์ประเภทใด แม้แต่เนื้อเพลงส่วนใหญ่ก็ห่างไกลจากวรรณศิลป์มาก แต่เป็นคำกล่าวประเภทดิบๆ ที่มาจากความกระหายบางประเภทที่เราคงไม่ยากแม้จะเอ่ยชื่อว่าเป็นความกระหายประเภทใด โชคดีที่มาตรฐานความเข้าใจภาษาอังกฤษของเยาวชนของเราอยู่ในระดับต่ำ และก็จะได้รับสารจากภาษาเหล่านี้ไม่มากนัก ถึงกระนั้นก็ตาม เพียงแต่เสียงและจังหวะ (ซึ่งสะท้อนกิจบางประเภทอันเป็นรากฐานแห่งการสืบสกุลของเผ่าพันธุ์มนุษย์) ก็บ่งบอกอยู่แล้วว่า ผู้ทำรายการเหล่านี้ต้องการขายสินค้าที่ตอบสนองสัญชาตญาณพื้นฐานใดของมนุษย์

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ก็เพื่อจะชี้ให้เห็นว่าการ “เล่น” กับอารมณ์ความรู้สึกของมนุษย์นั้น เป็นสิ่งที่ล่อแหลม ถ้านำอารมณ์มาขายเป็นสินค้าก็ยิ่งจะต้องระมัดระวังเป็นอย่างยิ่ง สังคมของเรากำลังจะเดินไปในทางอันตราย เพราะแม้แต่คำก็นำมาทำเป็นสินค้ากันแล้ว ดังเช่นรายการโทรทัศน์ที่ตั้งชื่อเชิงอุดมคติว่าเป็นการไฝ่ฝันในสิ่งที่ดีงาม ด้วยการฝึกเยาวชนจำนวนหนึ่งให้มีศักยภาพที่จะเป็นนักร้องอาชีพได้ แต่ก็ต้องมีการ “ไถ่กลับบ้าน” กันสัปดาห์ละ 1 คน เป็นกรอบที่ช่วยให้เพื่อนฝูงที่มาเข้าค่ายร่วมกันได้หลั่งน้ำตา แต่พ่อแม่ปู่ย่าตายายของเราสั่งสอนกันมาว่าชีวิตส่วนตัวเป็นสิ่งที่เราไม่ชอบที่จะนำมาทำให้เป็นสาธารณะ น้ำตาที่มาจากชีวิตจริง (แม้จะถ่ายทอดด้วยเทคโนโลยีการสื่อสาร) ก็ยังเป็นเรื่องของชีวิตจริง มองดูแล้วเกิดความสงสารก็จริงอยู่ แต่ขาดอารมณ์สุนทรียะของน้ำตาที่เราเห็นบนเวทีละครในละครบางเรื่องที่มีการหลั่งน้ำตาบ่งบอกถึงไอรุ่นแห่งความเป็นมนุษย์ และน้ำตาบนเวทีก็ย่อมจะเรียกน้ำตาจากผู้ที่อยู่เบื้องหลังของเวทีได้ด้วยเช่นกัน นั่นคือพลังของศิลปะ นั่นคือพลังของมายาที่มาจากการสร้างสรรค์ ไม่ใช่อารมณ์ดิบ จะเห็นได้ว่าเส้นพรมแดนระหว่างชีวิตจริงกับโลกสมมุติในงานศิลปะเป็นเส้นที่บางมาก และศิลปินที่มีความสามารถก็จะกำกับให้เราเดินทางข้ามไปมาระหว่างโลกทั้งสอง ถ้าขาดความสำนึก ถ้าขาดวิจารณญาณโดยสิ้นเชิง ผู้รับงานศิลปะย่อมจะถูกหลอกได้ง่าย อย่างว่าแต่อารมณ์ดิบที่ได้กล่าวมาข้างต้น แม้แต่อารมณ์ที่ดูประหนึ่งว่าเป็นสิ่งที่ดีงามก็จะต้องได้รับการพิจารณาอย่างถี่ถ้วนรอบคอบ จะขอยกตัวอย่างอารมณ์รักชาติ ศิลปะ “เล่น” กับเรื่องนี้มาก ในรูปแบบอันหลากหลาย ทั้งวรรณกรรม ทัศนศิลป์ การละคร และดนตรี บางครั้งอารมณ์รักชาติก็ถูกนำมาเป็นเครื่องมือของเผด็จการ ทหารมักจะมีจิตใจเป็นพิเศษในการปลุกความรักชาติ ซึ่งในบางครั้งนำไปสู่สงคราม และเราจะแน่ใจได้อย่างไรว่าฝ่ายเราเป็นฝ่ายธรรมะ ในขณะที่ฝ่ายตรง

ข้าม (อันได้แก่ศัตรูที่อาจมีอยู่จริงหรือศัตรูที่ทรงราชบัลลังก์) เป็นฝ่ายอธรรม วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์เป็นสิ่งที่ยำเป็นอย่างยิ่งสำหรับสังคมอารยะที่เรียกร้องให้ผู้คนครองสติให้มัน

ในส่วนที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสภาวะต่างๆ ที่ประกอบกันเข้าเป็นประสบการณ์ทางศิลปะนั้น ผู้เขียนได้ให้ข้อเสนอไว้ในหนังสือทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดีว่าควรพิจารณาเป็น 3 ส่วน คือ (1)ความจริง อันได้แก่ปรากฏการณ์หรือพฤติกรรมที่เกิดขึ้นหรือเกิดขึ้นได้ในชีวิตจริงหรือโลกแห่งความเป็นจริง (2)ความสมจริง คือ สภาวะที่เราสัมผัสได้ในงานศิลปะ เป็นประสบการณ์ที่ศิลปินสร้างขึ้นในงานศิลปะที่ชวนให้เรารู้สึกตามหรือเห็นตามราวกับเป็นประสบการณ์จากชีวิตจริง และ (3)ความลวง อันได้แก่สภาวะที่กำหนดให้เราถูกครอบงำจนลืมไปว่าศิลปะเป็นงานที่มนุษย์สร้างขึ้น ในการวิจารณ์ศิลปะผู้วิจารณ์จำเป็นต้องให้ความสนใจกับสภาวะทั้งสาม ตัวอย่างคลาสสิกที่เล่ากันมาและเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปก็คือ การแสดงละคร ซึ่งตัวละครแสดงได้อย่างสมจริงเสียจนผู้ชมแยกไม่ออกว่าการแสดงนั้นเป็นภาวะแห่งความลวงและหาใช่ความจริงไม่ จนถึงกับมีผู้ชมคนหนึ่งชักปืนออกมายิงขึ้นไปบนเวที หมายจะให้ถูกตัวผู้ร้าย(แต่โชคดีที่พลาดเป้า) ในบริบทของไทย พระเอกลิเกเมื่อลงจากเวทีแล้วก็มักจะถูกผู้ชมที่คลั่งไคล้ไหลหลงในตัวเขาพยายามจะเข้าไปสนิทชิดชอบด้วย ในขณะที่ผู้ร้ายนั้นอาจจะโชคร้ายถึงขั้นถูกรุมทำร้ายก็ได้โดยผู้ชมที่แยกไม่ออกระหว่างความจริงกับความลวง อันที่จริงความสมจริงเป็นดัชนีบ่งบอกความสามารถของศิลปิน วรรณคดีคลาสสิกของไทยก็มีให้เห็นเป็นตัวอย่างดังเช่นในกรณีของช่างซึ่งจระกาส่งไปยังเมืองดาหาเพื่อวาดภาพบุษบาผู้เลอโฉมเอาไว้ “จิตรกรรม” (คำนี้ยังไม่เกิดในสมัยรัชกาลที่ 2) 2 ชั้นนั้นมีความสมจริงสูงเสียจนจระกาส่งเมื่อได้สัมผัสกับงานชั้นที่ 1 ถึงกับเป็นลมล้มสลบไป ส่วนชั้นที่ 2 ตกไปถึงมือของพระรอง คือ วิชาสะก่า ซึ่งก็ทำให้เจ้าชายผู้นี้ถึงกับเป็นลมไปเช่นกัน (แต่เมื่อมีสถานะเป็นพระรอง มิใช่ผู้ร้าย ผู้แต่งจึงยอมให้เป็นลมไปบนหลังม้า!) นัยของเรื่องอิเหนาตอนที่อ้างมานี้ คงจะมีใช้เป็นการยกย่องศิลปินขึ้นสู่ระดับของเทพ ดังเช่นในกรณีของตะวันตก (ซึ่งวงการศิลปะไทยยุคใหม่ชอบที่จะอ้างอิง) แต่อาจเป็นการเตือนสติว่า พลังของศิลปะนั้นแรงนัก มิควรตั้งอยู่ในความประมาท สังคมดั้งเดิมของไทยยังติดต่อกับพุทธธรรม ยึดความหลุดพ้นเป็นจุดหมายปลายทางอันยิ่งใหญ่ ศิลปะเป็นประสบการณ์ที่มีความสำคัญต่อชีวิตก็จริงอยู่ แต่มีอาจเทียบกับพระธรรมได้ ดังจะเห็นได้จากตอนจบของพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์ในรัชกาลที่ 1 แม้จะทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นในวาระสำคัญแห่งชาติ คือการสมโภชพระนคร แต่พระราชและกวีราชสำนักที่มาร่วมงานก็มีความคิดชัดเจนในเรื่องบทบาทของศิลปะในชีวิตของชาวพุทธ

อันพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์	ทรงเพียรตามเรื่องนิยายไสย
ไซจะเป็นแก่นสารสิ่งใด	ดังพระทัยสมโภชบูชา
ใครพึงอย่าได้ไหลหลง	จงปลงอนิจจังสังขาร
ซึ่งอักษรกลอนกล่าวลำดับมา	โดยราชปรีดาภิรมย์

ถ้าจะกล่าวด้วยศัพท์แสงทางวรรณคดีวิจารณ์ยุคใหม่ ก็คงจะต้องกล่าวว่าวรรณกรรมเรื่องนี้วิพากษ์ตนเอง ซึ่งอาจจะใช้ศัพท์ภาษาอังกฤษที่ว่า deconstruct ก็ได้ แทนที่วรรณกรรมจะหลงตัวเอง แทนที่จะประกาศชัยของธรรมาธรรมะสงคราม แทนที่จะเคลิ้มตามความยิ่งใหญ่ของนารายณ์อวตารที่เอาชนะอสูรผู้ทรงฤทธิ์ได้ วรรณกรรมกลับแปรสภาพไปเป็นบทวิจารณ์ที่มีใช่เป็นเพียงการวิจารณ์ศิลปะ คือวิจารณ์ทั้งจุดกำเนิด(นิยายไสย) อันอาจเรียกได้ว่าเป็น genetic criticism วิจารณ์ทั้งหน้าที่ (คือ function ของพระราชนิพนธ์) แต่ในท้ายที่สุดก็เป็นการวิจารณ์ผลกระทบ (ใครฟังอย่าได้ไหลหลง) ที่มีต่อผู้รับ จึงเป็นการวิจารณ์ผู้รับไปด้วยในตัวว่าจะตกลงไปในห้วงแห่งมายาอันสมบูรณ์เมื่อไรก็ได้ สรุปได้ว่าเป็นการเริ่มต้นที่การวิจารณ์ตัวงานแล้วไปลงท้ายด้วยการวิจารณ์ชีวิตตามหลักของพระศาสนา ใครว่าคนไทยไม่มีวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์! โดยนัยของข้อความนี้ ผู้อ่านจำต้องรับพระบรมราชโองการให้กลับไปคิดถึงด้วยตนเองที่บ้านว่า เมื่อได้สัมผัสกับวรรณกรรมเรื่องนี้แล้ว จะครองตัวอย่างไรต่อไป (ในชีวิตจริง) นั่นคือการปลุกวิจารณ์ญาณในรูปแบบหนึ่ง

ยุคใหม่จึงเป็นยุคที่งานศิลปะไม่บอกความโดยตรง แต่จะบอกความเป็นนัยหรือบอกความหลายนัย ความไม่แน่นอนของความหมายจึงเป็นหลักการที่กระตุ้นให้ผู้รับต้องใช้ความคิดต่อเนื่องจากตัวงาน คือศิลปินกำหนดให้ผู้รับกลับไปทำการบ้านต่อจากศิลปิน หมายความว่าศิลปินสร้างงานขึ้นมาแล้ว เมื่อผู้รับได้สัมผัสกับงานดังกล่าว ผู้รับจะสำนึกได้ว่ายังรับสารไม่ได้ครบถ้วน จะต้องกลับไปตีความต่อ วิจารณ์ต่อ เพื่อหาทางที่จะเติมเต็มสาระอันเป็นแก่นของตัวงาน กล่าวได้ว่าการวิจารณ์งานศิลปะเป็นกระบวนการที่มีอาจสมบูรณ์ได้ถ้าผู้รับไม่พร้อมที่จะใช้งานศิลปะเป็นจุดเริ่มต้นในการวิจารณ์ชีวิตในลำดับต่อไป จะขอยกตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมจากบทละครอันเลื่องชื่อ คือ คนดีแห่งเมืองเสฉวน (ภาษาเยอรมันว่า *Der gute Mensch von Sezuan* ซึ่งรู้จักกันในชื่อภาษาอังกฤษว่า *The Good Woman of Sezuan*) ของกวีเอกชาวเยอรมัน เบอร์ทอลท์ เบรคชท์ (Bertolt Brecht : 1898-1956) ผู้แต่งวาดภาพของสังคมที่เลวร้าย ผู้คนเห็นแก่ตัว ไม่มีใครเอื้อเพื่อใคร คนรวยเอาเปรียบคนจน คนจนเอาเปรียบกันเอง ทั้งเมืองมีคนดีเพียงคนเดียว แต่อาชีพของเธอคือการเป็นโสเภณี เธอเอื้อเพื่อให้ความช่วยเหลือคนอื่นเสียจนตัวเองต้องพินาศล่มจม ทางแก้ก็ต้องปลอมตัวเป็นญาติสนิทที่โหดเหี้ยม บังคับให้คนจนที่มาเกาะกินเธออยู่ต้องทำงานหนัก เทพ 3 องค์ได้รับมอบหมายให้ลงมาเดินดินเพื่อสำรวจว่ายังมีคนดีเหลืออยู่ที่เมืองนี้หรือไม่ ถ้าไม่มีแม้แต่คนเดียว สวรรค์ก็จะลงโทษคนเมืองนี้ให้จ่อมจมไปทั้งหมด อย่าว่าแต่นางเอกโสเภณีใจงามเลย แม้แต่เทพทั้ง 3 ก็หาทางแก้ปัญหาโลกแตกไม่ได้ ในท้ายที่สุด กวีก็มอบการบ้านต่อไปนี้ให้แก่ผู้ชม โดยให้นักแสดงคนหนึ่งออกมากล่าวข้อความหน้ามาน ดังนี้

ท่านผู้ชมที่เคารพ โปรดอย่าเพิ่งท้อแท้
เราทราบดีว่านี่ไม่ใช่การจบเรื่องที่ถูกต้อง
เราตั้งความหวังไว้สูงกับนิยายเรื่องนี้

ทำไปทำไมในใจจึงลงเอยอย่างขมขื่นเช่นนี้ได้
 เราเองก็ผิดหวังและถึงงงไม่น้อยเลย
 ละครปิดฉากไปแล้ว แต่คำถามทั้งปวงยังค้างอยู่
 แต่ถึงอย่างไรเราก็ต้องขอพึ่งท่าน
 ขอให้ท่านได้โปรดมาที่นี้เพื่อหาความบันเทิงต่อไป
 เราต้องลุ่มจมแน่ ถ้าท่านไม่เมตตาเรา
 อาจเป็นด้วยความประหม่า เราเลยคิดอะไรไม่ออก
 เรื่องอย่างนี้เคยเกิดมาแล้ว จะหาทางแก้อย่างไรดี
 ควรจะมีมนุษย์อีกแบบหนึ่ง หรือควรมีโลกอีกแบบหนึ่ง
 หรือน่าจะมีเทพอีกแบบหนึ่ง หรือไม่มีเลย
 เราจนตรอกจริงๆ นี่ไม่ใช่แสวงหา
 ทางออกทางเดียวจากความยุ่งยากนี้ก็อาจจะเป็นว่า
 ท่านรีบกลับไปคิดด้วยตนเองว่า
 จะมีวิถีทางใดที่จะช่วยให้คนดี
 ได้รับผลตอบแทนที่ดีได้
 ท่านผู้ชมที่เคารพ ขออย่าได้รีรอ ปรึกษาทางจบเรื่องด้วยตัวท่านเอง
 มันต้องมีหาทางที่ดีแน่ ต้องมีแน่ ต้องมีแน่ ต้องมีแน่⁽⁵⁾

นักแสดงที่เข้าใจแก่นของความหมายย่อมจะทราบดีว่า คำพูดคำสุดท้าย 3 คำที่ซ้ำกันนั้น
 (ในภาษาเยอรมันใช้คำกริยาพยางค์เดียวเป็นประโยคคำสั่งคือ "...muß, muß, muß ! ") จำต้อง
 ได้รับการแสดงออกด้วยน้ำเสียง ลีลา และท่าทางที่ใกล้เคียงกับความท้อแท้ คือเป็นการร้องขอความ
 ช่วยเหลือ (S.O.S) จากผู้ชม จากผู้อื่น จากมหาชน จากผู้คนนอกเวที จากผู้คนนอกโรงละคร
 เพราะถ้าหากันตามท้องเรื่องแล้ว ตอนที่ละครหยุดแสดง (ซึ่งไม่ได้แปลว่าจบเรื่อง) นั้นคนดีเข้า
 ดาจนแล้ว แม้แต่เทพก็ช่วยไม่ได้ ถ้าเป็นละครโบราณของตะวันตกก็ต้องหาทางออกด้วยการ
 ให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์มาช่วย เรียกกันเป็นศัพท์ภาษาละตินว่า "deus ex machina" ถ้าเป็นละครไทยก็
 มีชนบว่า "พระอินทร์องค์เขียวฯลงมาช่วยแล้ว" (เช่นในเรื่องสังข์ทอง พระอินทร์ทรงมีหน้าที่หา
 ทางจบให้แก่ละครที่ถูกใจคนทุกคนได้ "แม้ไม่มีไปช่วยจะม้วยมอด ด้วยสังข์ทองไม่ถอดรูป
 เจาะป่า...) ในโลกสมัยใหม่ซึ่งปราชญ์เยอรมัน ฟรีดริค นีทเชอ (Friedrich Nietzsche : 1844 -
 1900) กล่าวว่า "พระเจ้าตายไปแล้ว" นั้น มนุษย์เท่านั้นที่จะช่วยกันเองได้ นัยของบทละครของ
 เบรคซท์ จึงเป็นการเชื้อเชิญให้คิดต่อจากตัวบท เป็นการสร้างความรับผิดชอบร่วมกันในประชา
 คม ที่แม้จะมาหาความบันเทิงจากละคร แต่ก็มีอาจเสี่ยงการปฏิบัติตนในฐานะพลเมืองดีด้วยการ
 แต่งละครต่อด้วยตัวเอง ถ้าหาทางออกให้แก่ละครได้ ก็หาทางออกให้แก่สังคมได้เช่นกัน การ
 วิจารณ์ไม่อาจทำหน้าที่แค่เพียงวิจารณ์ตัวงานเท่าที่ปรากฏเป็นตัวบทที่ดีพิมพ์ออกมาแล้วเท่า
 นั้น แต่จะต้องทำหน้าที่กระตุ้นให้เกิดการเชื่อมโยงการวิจารณ์ละครกับการวิจารณ์ชีวิตและสังคม

ให้ได้ ที่ต้องทำเช่นนี้มิใช่เป็นหน้าที่เสริม แต่ตัวบทเองกำกับให้ทำเช่นนั้น นักวิจารณ์ชาวฝรั่งเศสผู้ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญด้านผลงานของเบรคท์ คือ แบร์นาร์ด ดอร์ต (Bernard Dort) ได้กล่าวไว้ในตอบจบของปาฐกถาของเขาในการประชุม "Seventh International Symposium of the International Brecht Society" ที่ฮ่องกง 8 - 13 ธันวาคม 1986 ว่า

"ถ้าคุณไม่เชื่อว่าสังคมเปลี่ยนได้ จะเล่นละครเบรคท์ไปทำไม"⁽⁶⁾

นั่นอาจจะเป็นคำประกาศที่ชัดเจนที่สุดในส่วนที่เกี่ยวกับจุดยืนของนักวิจารณ์ที่มีความเชื่อมั่นว่า ศิลปะกับสังคมเชื่อมโยงกัน และการวิจารณ์จำต้องทำหน้าที่ชี้ให้เห็นความเชื่อมโยงนั้น

ความจริงในชีวิต - ความจริงในศิลปะ

หลักการทางสุนทรียศาสตร์ที่เอื้อต่อการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างศิลปะกับชีวิตและสังคมได้สะดวกที่สุดก็คงจะเป็นเรื่องของมโนทัศน์ที่ว่าด้วย "การเลียนแบบ (imitation)" คือ หมายความว่าศิลปะเลียนแบบธรรมชาติ โดยที่คำว่าธรรมชาติในที่นี้กินความกว้างอันครอบคลุมถึงชีวิตมนุษย์ด้วย นักคิดตะวันตกได้รับสืบทอดมโนทัศน์เรื่อง mimesis นี้มาจากปราชญ์กรีกโบราณ คือ อริสโตเติล (Aristotle) และเพลโต (Plato) ในบางครั้งก็มักจะกล่าวกันว่าศิลปะคือภาพสะท้อน (reflection) ของธรรมชาติ หรืออาจจะไปไกลกว่านั้น คือมองว่าศิลปะเป็นได้แม้แต่ภาพหักเห (refraction) ของธรรมชาติ จะเห็นได้ว่าจากมโนทัศน์ที่ว่าด้วยการเลียนแบบผ่านภาพสะท้อนไปสู่ภาพหักเห นั้น แม้ว่าต้นแบบคือธรรมชาติจะยังคงอยู่ แต่บทบาทของผู้ที่กระทำกิจของการเลียนแบบเปลี่ยนไปที่ละน้อย เมื่อไปถึงขั้นการสร้างภาพหักเหแล้ว บทบาทของผู้สร้างก็ย่อมจะทวีความสำคัญขึ้นอย่างแน่นอน หน้าที่ของการวิจารณ์คงจะมีอยู่ที่การตรวจสอบว่าต้นแบบเป็นอย่างไร ทั้งนี้เพราะการเลียนแบบธรรมชาติในการสร้างสรรค์ศิลปะมิใช่เป็นการตั้งสมการอย่างง่าย ๆ ตรงไปตรงมา การวิจารณ์เลี้ยงไม่ได้ที่จะต้องเพ่งความสนใจไปสู่ความหมายและคุณค่าของตัวงาน อันรวมถึงกระบวนการสร้างสรรค์ และถ้าเป็นไปได้ก็จะต้องศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างงานศิลปะกับชีวิตและสังคม ทั้งในส่วนที่เกี่ยวกับสภาวะแวดล้อม ณ จุดกำเนิด และผลกระทบต่อผู้รับและสังคมของผู้รับ

สำหรับประเด็นที่เกี่ยวกับบทบาทของการสร้างสรรค์นั้น แม้แต่นักคิดในยุคคลาสสิกที่ยังยึดหลักการของการเลียนแบบก็ไม่ละเลยที่จะให้ความสำคัญต่อการสร้างสรรค์ของศิลปิน นักคิดชาวฝรั่งเศสในศตวรรษที่ 17 อันถือได้ว่าเป็นยุคทองของวรรณคดีคลาสสิก คือ นิโคลาส บัวโล (Nicolas Boileau : 1636-1711) ระบุไว้อย่างชัดเจนในกวีศาสตร์ (L'Art poétique) ว่า

ไม่มีมือสรพิษใดหรืออสุรกายที่น่าเกลียดน่ากลัวตนใด
เมื่อศิลปะเลียนแบบมาแล้วจะไม่สามารถทำให้เจริญตาได้

.....

ของจริงบางครั้งก็อาจไม่สมจริงได้⁽⁷⁾

นั่นคือคำประกาศอันหนักแน่นที่เกี่ยวกับพลังอำนาจของศิลปะ แม้ว่านักคิดในยุคคลาสสิกจะยังไม่มีผลมาถึงขนาดที่จะกล่าวอ้างว่า ความจริงในศิลปะมีความเป็นเอกเทศโดยไม่ผูกพันกับความจริงในชีวิต แต่ก็เท่ากับได้วางทางให้แก่วงการศิลปะในยุคต่อมาที่จะเรียกร้องความเป็นอิสระมากขึ้น กลุ่มนักคิดและศิลปินในยุคโรแมนติกในศตวรรษที่ 19 ไม่พะวงกับหลักการของการเลียนแบบอีกต่อไป แต่จะมุ่งเน้นบทบาทของจินตนาการในการสร้างสรรค์ เป็นที่น่าสังเกตว่านักคิดตะวันตกที่เขียนงานด้านปรัชญาและสุนทรียศาสตร์จะหันมาให้ความสนใจต่อดนตรีมากขึ้น เพราะในบรรดาศิลปะประเภทต่างๆ ดนตรีดูจะมีความเป็นอิสระจากมโนทัศน์ที่ว่าด้วยการเลียนแบบมากกว่าศิลปะประเภทอื่น นักวิจารณ์จำเป็นต้องศึกษาและเข้าใจหลักการทางศิลปะเหล่านี้ หากไม่จะตีความและประเมินคุณค่างานศิลปะผิดพลาดได้ ผู้เขียนได้เคยเล่าประสบการณ์ที่น่าสนใจไว้เกี่ยวกับปฏิกิริยาของผู้ชมงานจิตรกรรมร่วมสมัยที่ให้ข้อวิจารณ์เชิงสรุปรวมว่า "ไม่เหมือนของจริง"⁽⁸⁾ วิวัฒนาการของศิลปะตะวันตก และศิลปะของชาติอื่นๆ ที่ได้รับอิทธิพลตะวันตก (อันรวมถึงศิลปะร่วมสมัยของไทย) มีแนวโน้มไปในทางที่จะเน้นความเป็นอิสระของโลกศิลปะมากขึ้นทุกที นับตั้งแต่ ศิลปะนามธรรม (abstract art) เป็นต้นมา การวิจารณ์จึงจำเป็นต้องทำความเข้าใจกับหลักการทางศิลปะที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย

การที่ผู้เขียนอ้างตัวอย่างตะวันตกมากก็ด้วยเหตุที่ว่าวงการตะวันตกมีการกำหนดมโนทัศน์และพัฒนาทฤษฎีศิลปะที่ค่อนข้างจะชัดเจน และมีงานเขียนที่สนับสนุนแนวคิดและแนวปฏิบัติเหล่านี้ สังคมไทยไม่นิยมที่จะพัฒนาความคิดทางสุนทรียศาสตร์ขึ้นมาด้วยงานวิจารณ์หรืองานทฤษฎีที่เป็นวาทกรรมเฉพาะ แต่จะแฝงความคิดเหล่านี้ไว้ในตัวงานศิลปะเอง จึงเป็นหน้าที่ของนักวิจารณ์และนักวิชาการที่จะต้องสกัดความคิดเหล่านี้ออกมาจากตัวงาน ซึ่งผู้เขียนได้พยายามสังเคราะห์เอาไว้ในบทบรรยายภาษาฝรั่งเศสที่แปลเป็นไทยในชื่อว่า "แนวทางการสร้างทฤษฎีศิลปะจากแผ่นดินแม่"⁽⁹⁾ ในส่วนที่เกี่ยวกับสถานะอันสูงส่งของศิลปะในชีวิตไทยนั้น เรามีตัวอย่างมากมายในศิลปะไทย จะขอเริ่มด้วยการอ้างพระราชนิพนธ์อิเหนา ตอนที่อิเหนาได้พบนางบุษบาแล้วเกิดอาการที่เรียกกันเป็นภาษาวรรณศิลป์ว่าต้อง "สายฟ้าฟาด" (มาจากคำฝรั่งเศสว่า "coup de foudre") ตัวบทกำกับไว้ชัดเจนว่าอิเหนาออกอาการเพ้อคลั่งราวกับวิกลจริต คือต้องมนตร์แห่งความงามของนางบุษบา แต่สิ่งที่ควรพินิจในที่นี้ก็คือ อิเหนาเพ้ออย่างไร

...ความรักุมจิตพิศวง

จนลืมองค์อายนางโฉมศรี

ไม่เป็นอารมณ์สมประดี

ภูมิหลงขบขันฉับพลัน

ส่วนที่อ้างมาเป็นคำบอกเล่า เรียกตามภาษาไวยากรณ์ว่าเป็นการแสดงออกของบุรุษที่ 3 แต่นี้เป็นละครใน บทกลอนจึงเป็นตัวกำกับการแสดงไปด้วยในตัว จุดที่น่าสนใจที่สุดก็คืออิเหนา แสดงอารมณ์ส่วนลึกออกมาด้วยการขบ เท้ากับเป็นการตอกย้ำว่าจิตศิลป์คือสิ่งที่ดีที่สุดใน

ของอารมณ์รัก จากนั้นพระราชนิพนธ์ก็ปรับบทให้เป็นคำพูดของอิเหนา คือปรับไปเป็นบทของบุรุษที่ 1 ตามหลักของไวยากรณ์

๑ เจ้าเอยเจ้าดวงยิหवा
ได้เห็นโฉมฉายเสียดายครัน

ดั่งหยาดฟ้ามาแต่กระยาหั่น
ถูกใจไม่ทันคิด เอย

เมื่อบุษบาถอยหนี (ตามประสาของเจ้าหญิงที่ได้รับการอบรมมาดี !) บทละครก็กำกับให้อิเหนาแสดงบทเพื่อซ้ำอีกเป็นคำรับสอง โดยเริ่มต้นด้วยบุรุษที่ 3 แล้วตามด้วยบุรุษที่ 1

๑ เมื่อนั้น
แลตามทรมวยด้วยใจปอง

ระเด่นมนตรียิ่งหม่นหมอง
พลางร้องครวญขับขึ้นฉับไว

๑ เจ้าดวงยิหवाพี่
พี่จะอุ้มไปส่งนะดวงใจ

เจ้าจะจรลีไปไหน
ภูวนายก็เคลื่อนไหวองค์ เอย

อาการเพื่อครั้งที่ละครนำมาเล่า และนักแสดงต้องแสดงออกด้วยนาฏศิลป์นั้น จบลงด้วยคำวิจารณ์ของนางใน ซึ่งดูราวกับจะเป็นผลการ “วิจัย” ทางจิตวิทยา !

๑ บัดนั้น
เห็นอิหนากุเรบันพันเพื่อนไป
เมื่อก็พระขับขมนาง
พระจริตก็ผิดไปทุกอัน
พระกรกอดพระกุมาร⁽¹⁰⁾ ก็เลื่อนลง
ดูที่ทำนองจะต้องใจ

ผูนางกำนัลน้อยใหญ่
นางในสรวลแล้วก็บอกกัน
ได้ยืนบ้างหรือไม่นะสาวสวรรค์
พระพักตร์นั้นก็ซีดสลดไป
เสโทไซมองค์ลงหลังไหล
จึงเคลิ้มไคล้ไม่เป็นสมประดี⁽¹¹⁾

ถ้าศิลปะยังเลียนแบบชีวิตจริงอยู่ กวีก็พยายามที่จะสร้างภาวะอุปกิตขึ้นมาเพื่อเป็นกรอบที่จะสร้างความโดดเด่นบางประการในทางศิลปะ ภาวะอุปกิตดังกล่าวแสดงออกทางกายภาพด้วย ดังที่เหล่านางกำนัลสังเกตได้ แต่ความไม่ปรกตินั้นในอีกแง่หนึ่งเป็นการพลิกผันจากพฤติกรรมปกติ ซึ่งอาจแสดงออกด้วยภาษาพูดหรือด้วยลีลาท่าทางที่รู้จักกันดี ไปสู่การขับ ซึ่งถือได้ว่าเป็นพฤติกรรมที่ไม่ธรรมดา กวีจึงใจที่จะเน้นความไม่ธรรมดานี้ด้วยคำว่า “ลืมองค์” “ไม่...สมประดี” “หลง...” “พันเพื่อน” “พระจริตผิดไป” “เคลิ้มไคล้” ราวกับว่าการเข้าสู่โลกแห่งคีตศิลป์นั้นจะต้องแลกด้วยราคาค่างวดที่สูงมาก นั่นคือ การสูญเสียอัตลักษณ์ปกติของบุคคล กวีไทยอาจมิได้พะวงกับหลักการของ “การเลียนแบบ” มากเท่าศิลปินตะวันตก แต่ก็คิดไปนทำนองเดียวกันว่าดนตรีต่างจากศิลปะแขนงอื่น ในขณะที่แนวคิดตะวันตกเป็นไปในทางที่ว่าดนตรีมิได้เลียนแบบความเป็นจริงในโลก กวีไทยก็แสดงให้เห็นได้ว่า การแสดงออกด้วยดนตรี

ไม่พ้องกับชีวิตปกติธรรมดาสามัญ ต้องคลั่ง ต้องเพ้อเสียก่อนจึงจะเป็นดนตรี นัยทางสุนทรียศาสตร์ของแนวคิดที่กล่าวมานี้ล้าลึกยิ่งนัก จำเป็นที่จะต้องมีการศึกษาต่อไป บทละครอิเหนาในตอนนี้นำหน้าเป็นพิเศษต่อความเป็นศิลปะ ต่อความจริงในศิลปะ ในการแสดงจริงจะต้องมีการกำหนดเพลงที่หลากหลายไปกว่าระบุไว้เป็นสังเขปในด้นบท การแสดงตอนนี้ย่อมเปิดโอกาสให้นักแสดงได้อวดฝีมือในการรำ (อาจเรียกได้ว่าเป็น choreographic virtuosity) เพราะถึงแม้บทจะกำหนดให้อิเหนาเพื่อออกมาเป็นเพลง แต่ขอบของละครในมิได้เปิดโอกาสให้ผู้แสดงร้องเอง หากแต่ต้องรำให้สอดคล้องประสานกับการร้องของนักร้อง อิเหนาจะรำอย่างไรจึงจะเกิดความสมจริงถึงขั้นที่ว่า ทำรำทำให้ผู้ชมได้ยินเสียงร้อง (อย่างน้อยก็ในจินตนาการ) รำกับว่าผู้แสดงเป็นอิเหนาร้องออกมาเอง นั่นคือศิลปะขั้นสูง เพราะเป็นการใช้บทละครเวทีละครทดสอบการสร้างความจริงในศิลปะ ซึ่งเป็นความจริงที่เกิดขึ้น และดำรงอยู่ได้ก็ต่อเมื่อจินตนาการของผู้แต่ง จินตนาการของผู้แสดง และจินตนาการของผู้ชมมาบรรจบอยู่ ณ จุดเดียวกัน นี่คือการคิดแบบไทยที่อาจเดินไปในทางเดียวกับความคิดเรื่องความเป็นอิสระของศิลปะ (autonomy of the arts) แต่แสดงออกต่างออกไป ด้วยยังรักษาความเป็นรูปธรรมเอาไว้เพื่อที่จะให้สื่อความกับมหาชนได้ การวิจารณ์ซึ่งทำหน้าที่ชี้ให้เห็นความหมายและคุณค่าของการแสดงทางศิลปะในลักษณะนี้ คงจะต้องทำงานหนักมาก เพราะเราไม่มีสุนทรียศาสตร์ที่ได้พัฒนาตนเองขึ้นมาเป็นวิทยาการอิสระที่จะพึ่งได้ หากแต่เราจะต้องสร้างเครื่องมือในการวิเคราะห์และในการวิจารณ์ขึ้นมาเอง ด้วยการสกัดหลักการบางประการออกมาจากงานศิลปะเอง ในกระบวนการสร้างทฤษฎีศิลปะจากแผ่นดินแม่

ถ้าวรรณคดีคลาสสิกของไทยแฝงไว้ซึ่งความสำนึกในบทบาทอันสำคัญของศิลปะดังที่ได้แสดงให้เห็นมาแล้วข้างต้น ก็ไม่เป็นที่น่าประหลาดใจว่ากระแสความคิดดังกล่าวจะได้รับสืบทอดมาในยุคหลัง แม้จะไม่เป็นตัวผลักดันให้เกิดงานเขียนเชิงสุนทรียศาสตร์ที่เป็นเอกเทศดังเช่นในโลกตะวันตก หรือในขอบความคิดของมัธยมประเทศ แต่ก็เป็พลังที่หนุนเนื่องการสร้างสรรคมาตลอด และซึมซับเข้าไปในความสำนึกทั่วไป เพลงไทยสากล⁽¹²⁾ ในยุคที่ผู้แต่งเนื้อร้องยังมีความทะเยอทะยานในด้านวรรณศิลป์อยู่ (ก่อนที่จะตกต่ำไปถึงขั้นที่มุ่งสนองแต่เพียงเพลงประเภทสำรอกประกอบจังหวะ) นับเป็นตัวอย่างที่ดีของการส่งสารเชิงสุนทรียศาสตร์นี้ จะขอนำเพลง "ธรรมชาติกล่อมขวัญ" ซึ่ง นารถ ถาวรบุตร เป็นผู้แต่งทำนอง และ แก้ว อัจฉริยะกุล เป็นผู้แต่งคำร้อง อันเป็นผลงานของทศวรรษ 2490 มาวิเคราะห์โดยสังเขป เนื้อร้องมีดังนี้

ธรรมชาติกล่อมขวัญ

แสนงามแนวป่าโกรกผาและถ้ำ	ติดตรึงใจจำแก่นางามดาระริน
เพลินตา เพลินใจแท้	ชวนแลชวนชมชื่น
ที่ใดไหนอื่น	ตื่นใจไม่มีมันเท่าทัน
เสียงแจ้ว แว่วหวิว	เสียงระริวลมผ่านพานพริ้วสะพรั่ง

เสียงธารไหลหลั่ง

โน้न्दู เนินแนวสูงเด่นเห็นแพรวแถวถัน

ดังเพลงกล่อมขวัญ

หลายเพศหลายพันธุ์ เปรตแพรว

สายลมเย็นนำหยาดน้ำเย็นชื่น

เพลินเพียงเพลงไพรซึ้ง

ดังเพลงร้องแผ่ว

เสียงกู่ อยู่ไหน

อ้อ ไทรใบเสมา

ยิ่งฟังวังเวงเหมือนหนึ่งเสียงเพลงผันไผ่

รื่นรมย์กลมกลืนโครมครื้นได้ฟังยังแว่ว

รำพึงรำเพยแจ้ว

แว่วลมประสม แสนเพลินใจ

เสียงอะไรดังสนั่นกระชั้นกรรโชก

โบกพลันหวั่นไหว

เสียงก้องเสียงไกลไผ่ผัน⁽¹³⁾

เนื่องจากวัตถุประสงค์ของบทความนี้มีใช้เพื่อที่จะยืนยันคุณค่าของเพลงไทยสากลในฐานะที่เป็นประเภทของศิลปะ (artistic genre) ที่ได้พัฒนาไปถึงขั้นที่สูงมาก ผู้เขียนจึงจะขอยกเฉพาะประเด็นที่เกี่ยวกับความคิดเชิงสุนทรียศาสตร์ที่ว่าด้วยความจริงในชีวิตและความจริงในศิลปะขึ้นมาอภิปรายโดยสังเขป โดยทั่วไปการพรรณนาธรรมชาติในวรรณศิลป์มักจะเป็นการแสดงออกถึงความงามอันไร้ที่เปรียบของธรรมชาติ (ดังเช่นในกรณีของเพลง "ภูกระดึง" ที่จะได้นำมาวิเคราะห์ข้างท้ายนี้) เป็นการแสดงความงามมีศักดิ์ของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งที่ยิ่งใหญ่และถาวรกว่าตนหรือผลงานของตน เพลง "ธรรมชาติกล่อมขวัญ" ก็ดูประหนึ่งจะดำเนินไปในขนบนั้น แต่แล้วผู้แต่งก็ไม่ได้ที่จะใช้งานเพลงดนตรีชิ้นนี้ให้เป็นอาศรัยทอต่อคิดศิลป์ในฐานะประเภทของศิลปะ เมื่อมีการนำธรรมชาติมาเปรียบกับเพลงในครั้งแรกว่า "เสียงธารไหลหลั่งดังเพลงกล่อมขวัญ" ผู้ฟังก็คงจะยังไม่ได้คิดถึงว่าเป็นคำประกาศลัทธิทางศิลปะ (manifesto) ในลักษณะหนึ่ง แต่พอแนวคิดนี้ปรากฏขึ้นเป็นคำรับรอง ด้วยข้อความที่ว่า "ยิ่งฟังวังเวงเหมือนหนึ่งเสียงเพลงผันไผ่ เสียงก้องเสียงไกลไผ่ผัน" เราก็คงจะสำนึกได้ว่าผู้แต่งจงใจจะสื่อความที่มีความหมายอันหนักแน่นว่าด้วยความยิ่งใหญ่ของศิลปะ ในภาวะปกติศิลปินจะยึดธรรมชาติหรือความจริงในชีวิตเป็นตัวตั้ง และให้ศิลปะเป็นตัวตาม (คล้ายแนวคิด mimesis ของกรีก ศิลปะเลียนแบบธรรมชาติ ดังที่กล่าวมาแล้วในตอนต้น) แต่ศิลปินไทยพลิกแนวคิดดังกล่าวเสีย โดยให้ศิลปะเป็นตัวตั้ง และธรรมชาติเป็นตัวตาม ในกรณีหลังนี้ ความจริงในศิลปะ จึงเป็นสภาวะปกติเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นด้วยอุดมคติในจินตนาการ ราวกับจะเป็นการยืนยันหลักการทางศิลปะที่เราได้พบมาแล้วในพระราชนิพนธ์โอฬารว่า ต้องเพื่อเสียก่อนจึงจะเข้าถึงอาณาจักรแห่งคิดศิลป์ได้ ในเพลงไทยสากลเพลงนี้ก็เช่นเดียวกัน เราจะต้องรับกติกาของศิลปะเสียก่อนจึงจะได้ยินธรรมชาติเปล่งเสียงออกมาเป็นเพลง (ซึ่งก็เป็นกติกาที่หนักหน่วงเช่นเดียวกับกรอบที่เอื้อให้เราได้ยินเสียงขับของโอฬารจากการพินิจนาฏศิลป์) แต่โลกแห่งความเป็นจริงกับโลกแห่งศิลปะดำรงอยู่ร่วมกันอย่างแนบสนิท ผู้แต่งจึงเขม็งเกลียวสอดรัดความจริงทั้งสองแบบเอาไว้ด้วยกันด้วยกลวิธี

ดั้งเดิมของ "กลบทถอยหลังเข้าคลอง" (ฉบับย่อ) ในเมื่อเพลง "ฝันใฝ่" ได้ ธรรมชาติจึง "ใฝ่ฝัน" ให้พ้องกัน

เมื่อสำนักศิลปะแห่งถนนหน้าพระลานก่อตัวขึ้นมาด้วยฝีมือของปรมาจารย์ชาวตะวันตก และเมื่อศิลปินและกวีของไทยได้สัมผัสกับสุนทรียศาสตร์ของอศตงคตประเทศที่เป็นไปในแนวของการยกระดับศิลปะขึ้นสู่ระดับของเทพ (apotheosis of the arts) เขาจึงได้แรงบันดาลใจและเกิดความมั่นใจจนถึงกับกล้าที่จะประกาศว่า "จะไม่ไปแม้แต่พระนิรพาน..."⁽¹⁴⁾ พวกเขาจะไปไกลกว่านั้นไม่ได้แล้ว

ชีวิตและสังคมนำศิลปะ – ศิลปะนำชีวิตและสังคม

ประเด็นที่ว่าเหตุการณ์บางอย่างในสังคมกระตุ้นให้ศิลปินเกิดความสำนึกบางประการที่มีลักษณะฝังใจ ส่งผลให้ผู้สร้างงานศิลปะนำปัญหาอันหนักหน่วงของสังคมและของชาติไปครุ่นคิดพินิจกันอย่างต่อนั่น เป็นสิ่งที่เราทราบกันดีอยู่แล้ว แต่การอธิบายว่าปรากฏการณ์ดังกล่าวก่อให้เกิดการสร้างสรรค้อย่างไร ในลักษณะใด และนำไปสู่งานศิลปะที่ทรงคุณค่าหรือไม่ เป็นกิจของการวิจารณ์ ผู้เขียนได้เคยเสนอแนวการวิเคราะห์วรรณกรรมช่วงหลัง 6 ตุลาคม 2519 เอาไว้ในบทความชื่อ "ศัตรูที่ลึ้นไหล : แง่มุมหนึ่งของวรรณกรรมไทยร่วมสมัย"(2529) โดยได้พยายามชี้ให้เห็นว่า นักคิดนักเขียนของไทยมีความโน้มเอียงที่จะมองปัญหาสังคมและการเมืองด้วยมุมมองทางปรัชญา (ซึ่งโดยทั่วไปเป็นผลของการหล่อหลอมของพุทธศาสนา) วรรณกรรมที่สร้างขึ้นจึงมีความลุ่มลึกทางปรัชญา มีความโดดเด่นทางวรรณศิลป์ เป็นการเก็บความทรงจำมาถนอมสร้างสรรคใหม่ ในบางครั้งก็ปรับเปลี่ยนความโหดเหี้ยมทางกายภาพที่เกิดขึ้นในชีวิตจริงให้เป็นความโหดเหี้ยมทางปรัชญาที่แสดงออกในวรรณกรรม วรรณศิลป์จึงเป็นสิ่งที่เจริญใจ เจริญปัญญา เป็นยารักษาใจ แต่มีใช้กลไกทางสังคมที่จะแก้ปัญหามาตราดได้⁽¹⁵⁾

ทั้งนี้มิได้หมายความว่าศิลปินมิได้มุ่งที่จะเสนอแนวทางอันเป็นอุดมคติในการแก้ปัญหาสังคม ผู้เขียนได้อ้างบทกวีของศักดิ์ศิริ มีสมสืบ ชื่อ "รำลึกทวนรอยเท้าแห่งวิถี" ไว้หลายครั้ง⁽¹⁶⁾ ทั้งที่เป็นต้นฉบับภาษาไทย และบทแปลเป็นภาษาอังกฤษ และภาษาเยอรมัน และสามารถยืนยันได้ว่าบทกวีที่เขียนขึ้นในวาระครบ 20 ปีของโศกนาฏกรรม 6 ตุลาคมจับใจผู้คนทั้งที่เป็นไทยและเทศด้วยสารที่มีความลึกซึ้งและหนักแน่นในเชิงปรัชญา เป็นการยกอภัยทานขึ้นมานำทางไปสู่อนาคต เรียกได้ว่าศิลปะทำหน้าที่ปลุกสัญชาตญาณใฝ่ดีได้อย่างน่าประทับใจยิ่ง แต่ถ้าจะตั้งคำถามว่าในกรณีงานของศักดิ์ศิริที่อ้างมานี้ ชีวิตและสังคมนำศิลปะใช่หรือไม่ เราก็อาจจะให้คำตอบอย่างเลียงๆไปว่า ชีวิตและสังคมเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดงานศิลปะอย่างแน่นอน หมายความว่าศิลปะเชื่อมโยงกับชีวิตและสังคม (จะใช้ทฤษฎีวรรณกรรมสมัยใหม่ที่ว่าด้วย "วรรณกรรมไม่โยงกับชีวิต" [non-referentiality] มาวิเคราะห์งานประเภทนี้ไม่ได้แน่นอน) แต่การที่บทกวีที่จับใจผู้อ่านจะกำหนดพฤติกรรมของคนให้เป็นไปในทางสร้างสรรค์ได้นั้น เป็นกระบวนการทางการศึกษา ที่ยังไม่มีผู้ใดยืนยันได้ว่าทำสำเร็จในทุกกรณีไป ตัวอย่างในทางตรงกันข้ามก็มีอยู่มาก

มาย โดยเฉพาะรสนิยมอันสูงส่งในทางศิลปะของผู้นำเยอรมันในกลุ่มนาซี ที่สามารถเข้าถึงวรรณศิลป์อันยิ่งใหญ่ของเกอเท่ และดุริยางคศิลป์อันเป็นอมตะของเบโธเฟน แต่ก็สามารถทำงานประจำที่มีประสิทธิภาพได้เช่นกัน คือการจับยิวเข้ารวมแก๊สในค่ายกักกันที่เอาชวิตซ์ (Auschwitz) ศิลปะแต่เพียงฝ่ายเดียวไม่สามารถต้านสัญชาตญาณใฝ่ต่ำของมนุษย์ได้ ประวัติศาสตร์โลกก็ยืนยันความข้อนี้ได้

ถ้าเราลดระดับของข้อเรียกร้องที่จะให้ศิลปะทำหน้าที่แทนศาสนา (ที่ล้มเหลวมาแล้วนักต่อนักแล้วในการขจัดสัญชาตญาณดิบของมนุษย์) เราก็อาจกล่าวได้ว่าศิลปะสามารถชี้ทางให้แก่วัฒนธรรมได้ ผลกระทบของศิลปะที่มีต่อชีวิตมนุษย์มิได้ขึ้นอยู่กับการเสนอภาพแห่งความเป็นจริงที่เทียบได้กับโลกแห่งความเป็นจริง แต่ขึ้นอยู่กับความสมจริงอันเป็นพลังที่จะสร้างความเชื่อและศรัทธา และก็ศรัทธาอันนี้แหละคือสิ่งที่สร้างความเปลี่ยนแปลงได้ ในฐานะที่เป็นครูภาษาและวรรณคดีเยอรมัน ผู้เขียนขออนุญาตยกตัวอย่างกรณีของกวีเอกเยอรมัน ฟรีดริช ชิลเลอร์ (Friedrich Schiller : 1759-1805) มาเป็นอุทาหรณ์ มีละครเรื่องหนึ่งของชิลเลอร์ที่โด่งดังมาก คือ วิลเฮล์ม เทลล์ (Wilhelm Tell) อันเป็นเรื่องราวของการก่อกบฏของผู้นำชาวบ้านในสวิตเซอร์แลนด์ที่สามารถรวมใจประชาชนจัดทหารออกไล่ให้พ้นบ้านเกิดเมืองนอนของตนได้ รายละเอียดส่วนใหญ่เกี่ยวกับวีรกรรมของเทลล์เป็นการเล่าขานกันมาเป็นตำนาน ไม่มีหลักฐานประวัติศาสตร์มายืนยัน แต่ชิลเลอร์สามารถสร้างละครที่จับใจคนดูและผู้อ่านได้มาตั้งแต่เริ่มแรก รายละเอียดบางประการที่ชิลเลอร์แต่งขึ้นเป็นละคร เช่นการชุมนุมกันเพื่อเตรียมก่อกบฏนั้น ปัจจุบันสถานที่ดังกล่าวได้กลายเป็นสถานที่ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ มีการจัดงานรำลึกในระดับชาติกันทุกปี ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะชิลเลอร์เป็นกวีผู้ยิ่งใหญ่ สามารถสร้างศรัทธาให้แก่มหาชนได้ แม้แต่การสร้างบรรยากาศให้แก่สถานที่อันสำคัญๆ (ซึ่งชิลเลอร์เองไม่เคยเห็น เพราะไม่เคยเดินทางไปสวิตเซอร์แลนด์เลยในชีวิตของเขา) เขาก็ทำได้ยอดเยี่ยม สมจริง ละครของชิลเลอร์ชี้ทางแห่งความสมานฉันท์ ความรักชาติ ความเสียสละ ความกล้าทางจริยธรรม เท่ากับเป็นกลไกที่ผูกคนสวิสเข้าไว้ด้วยกัน ทั้งๆที่เป็นการรวมชาติของคนต่างชาติต่างภาษา (ถ้าเรียกด้วยศัพท์ปัจจุบันก็คงจะต้องใช้คำว่า หลากเชื้อชาติ และหลากวัฒนธรรม [multiracial & multicultural]) แต่ก็คงจะไม่มีใครกล่าวอ้างได้ว่า ชิลเลอร์คือผู้ที่ทำให้สวิตเซอร์แลนด์เป็นรัฐชาติที่มีความเป็นปึกแผ่นดังเช่นทุกวันนี้ การวิจารณ์คงจะต้องรู้จักขีดเส้นระหว่างวาทกรรมที่เป็นเหตุเป็นผลกับการกล่าวอ้างที่เลื่อนลอย

ถ้าจะหันมาดูตัวอย่างที่ใกล้ตัวเราบ้าง ก็จะพบกรณีของการสร้างศรัทธาเช่นกัน แต่อาจอยู่ในระดับที่มีได้มีความสลักสำคัญนัก ภูกระดึงเป็นจุดหมายปลายทางของผู้ที่รักความงามทางธรรมชาติอยู่แล้ว แต่เมื่อแก้ว อัจฉริยะกุลแต่งเนื้อร้องเพลง “ภูกระดึง” ตามทำนองของเอื้อสุนทรศานาน เพลงดังกล่าวกลายเป็นเพลงยอดนิยม และเท่ากับเป็นการชี้ชวนให้คนที่ยังไม่รู้จักสถานที่ดังกล่าวตัดสินใจที่จะเดินทางไปที่นั่น เพราะภาพอุดมคติที่ได้รับการหนุนเนื่องด้วยทำนองอันอ่อนหวาน (และก็โชคที่ได้นักร้องยอดเยี่ยมเป็นผู้อัดเสียงเอาไว้ คือ มัณฑนา

โมรากุล) คงจะไม่มีผู้ฟังที่ไม่มีอารมณ์ที่จะตอบสนองการพรรณาคความงามของธรรมชาติ ดังเนื้อร้องที่ว่า

สระโหนดาดดาษา...ธาร น้ำใสตระการปานแก้วแววตา
ริมธารละลานไปด้วยบุปผา ดอกแดงกุหลาบพนาประดับลัดดากล้วยไม้ไพร⁽¹⁷⁾

อันที่จริงกระบวนการสร้างสรรค์ในบางครั้งก็อาจจะดำเนินไปเกินความเหมาะสมพอดี ดังเช่นข้อความในตอนท้ายที่เกือบจะกลายเป็นการประชาสัมพันธ์ที่เกินขอบเขต

ทุกคนได้ผลขอไปอยู่จน...ตาย เพราะความสบายยอมตายที่นั่น
โสฬสฟากฟ้าลาวัณย์ สามโลกไม่แมนเทียบทัน เหมือนหนึ่งสวรรค์นั้นเอย⁽¹⁸⁾

แต่ผู้ฟังจำนวนมากคงจะไม่พะวงกับรายละเอียดเหล่านี้ เพราะโดยองค์รวมแล้วเพลงนี้มีเสน่ห์ทางคีตศิลป์และวรรณศิลป์ที่โดดเด่นมาก และเราก็อาจจะอธิบายได้ว่าเหตุใดผู้แต่งเนื้อร้องจึงยกย่องภูกระดึงจนเกือบจะเกินงามในตอนท้ายของเพลง แก้ว อัจฉริยะกุลสารภาพไว้ด้วยตนเองว่า ไม่เคยเดินทางไปภูกระดึงเลยแม้แต่ครั้งเดียว

เช่นเดียวกับในกรณีละครเรื่อง *Wilhelm Tell* ของ Schiller ศิลปะได้นำชีวิตและสังคมไปเสียแล้ว นักวิจารณ์จึงไม่ควรเสียเวลาจนเกินไปกับการติติงในรายละเอียด และผู้สร้างงานเช่น สุริโยไท ก็ไม่ควรใส่ใจมากนักกับการยืนยันข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์

ว่าด้วยประสบการณ์

งานศิลปะอาจเรียกได้ว่าเป็นแหล่งหลอมรวมประสบการณ์ที่ได้รับการกลั่นกรองปรุงแต่ง และสร้างสรรค์ขึ้นใหม่ อาจจะตรงกับมโนทัศน์ที่ว่าด้วยภาพหักเห (refraction) มากกว่าภาพสะท้อน (reflection) ที่อาจจะตรงตามต้นแบบมากเกินไป นักวิจารณ์จำเป็นที่จะต้องแยกแยะประสบการณ์ออกเป็นประเภทต่างๆ เพื่อให้เกิดความกระจ่าง

ในขั้นแรก เราคงจะต้องกล่าวถึงประสบการณ์ของสังคม ทั้งผู้สร้างงานและผู้รับงาน (อันรวมถึงนักวิจารณ์) ต่างก็เป็นสมาชิกของสังคม จะโดยสำนึกหรือไม่ก็ตามเราได้รับอิทธิพล เราถูกหล่อหลอมด้วยสิ่งแวดล้อมทางสังคม ไม่ว่าเราจะพยายามยืนยันในอัตลักษณ์ของปัจเจกบุคคลเพียงใดก็ตาม ถ้าผู้สร้างงานศิลปะกับผู้รับงานศิลปะเป็นบุคคลร่วมสมัยเดียวกัน ทั้งสองฝ่ายก็ย่อมจะมีประสบการณ์ร่วมกันอยู่บ้าง ทำให้การสื่อสารอาจเป็นไปได้โดยสะดวกในบางลักษณะ แต่ก็อาจมีผลเสียได้เช่นกัน โดยเฉพาะในการทำหน้าที่ของนักวิจารณ์ ซึ่งอาจไม่อยู่ในฐานะที่จะพินิจงานร่วมสมัยด้วยความเป็นกลางมาก ผู้เขียนเองทราบดีว่าไม่สามารถวิจารณ์เพลงหรือยุคใหม่ด้วยความเป็นกลางนัก (ดังที่ได้แสดงทัศนะไปแล้วในตอนต้นในส่วนที่เกี่ยวกับหนังสือของ Allan Bloom) ทั้งนี้เพราะขาดโอกาสที่จะถอยห่างออกมา เพื่อวินิจฉัยด้วยความเป็น

เหตุเป็นผลและด้วยภาววิสัย ปัญหาอีกประการหนึ่งก็คือการวิจารณ์งานที่ถือกำเนิดขึ้นมาในต่างยุคต่างสมัยหรือต่างถิ่นที่ ซึ่งก็ย่อมจะมีข้อผูกพันกับสภาวะแวดล้อมทางสังคม ณ จุดกำเนิด นักวิจารณ์จึงจำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจกับเงื่อนไขทางสังคมที่โกลดตัวออกไปด้วยกาลและเทศะจึงจะสามารถให้ทัศนะวิจารณ์ที่น่าเชื่อถือได้

ขั้นตอนต่อไปเป็นเรื่องประสบการณ์ของผู้สร้างงาน งานศิลปะเป็นสิ่งที่มิผู้สร้าง เราจึงพอจะอนุมานเอาได้ว่าผู้สร้างย่อมนำประสบการณ์ของตนมาใช้ให้เป็นประโยชน์ในการสร้างสรรค์ แต่อีกอีกนั่นแหละ เราไม่ควรจะด่วนสรุปโดยปราศจากหลักฐานว่า ประสบการณ์ส่วนตัวของผู้สร้างในลักษณะใดได้เข้าไปปรากฏอยู่ในตัวงาน ถึงอย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ระหว่างประสบการณ์ของผู้สร้างกับตัวงานคงจะมีใช้เป็นสมการแบบตรงไปตรงมา เมื่อไม่กี่ปีมานี้ มีภาพยนตร์ยอดเยี่ยมเรื่องหนึ่งที่ออกฉายไปทั่วโลกและได้รับความนิยมมาก ชื่อ *Shakespeare in Love* ผู้เขียนประพันธ์ภาพยนตร์เรื่องนี้ไปในทางลบมาแต่เริ่มแรก มิใช่ด้วยเหตุผลของฉากร่วมรักที่เกินความจำเป็น แต่ด้วยเหตุผลที่ว่า ผู้เขียนบทและผู้สร้างภาพยนตร์อาจจะมีความรู้ในด้านสุนทรียศาสตร์อยู่ในระดับที่ตื้นเขินมาก เพราะดำเนินเรื่องไปในแนวที่ว่า การที่ Shakespeare สามารถสร้างละครแห่งความรักได้อย่างน่าประทับใจ ดังเรื่อง *Romeo and Juliet* ของเขาก็เป็นเพราะในขณะที่เขียนบทละครนั้น เขามีประสบการณ์ตรงในเรื่องความรัก (อันรวมถึงความสัมพันธ์ทางเพศที่ตูดตัม) ข้อสรุปเช่นนี้ล่อแหลมนัก เป็นการชวนให้เขว เพราะดูจะประเมินคุณค่าของจินตนาการสร้างสรรค์ต่ำเกินไป ถ้าว่าตามตรรกของภาพยนตร์เรื่องนี้ Schiller จะไม่มีวันสร้างงานยอดเยี่ยมเช่น *Wilhelm Tell* ได้เลย เพราะเขาไม่เคยไปสวิตเซอร์แลนด์ และในทำนองเดียวกัน แก้ว อัจฉริยะกุลก็คงจะไม่กล้าเขียนเพลงเช่น “ภูกระดัง”

สำหรับประเด็นที่ว่าด้วยประสบการณ์ของผู้รับนั้น เป็นประเด็นที่วรรณกรรมวิจารณ์ในยุคปัจจุบันให้ความสนใจมาก การศึกษาการรับงาน (reception) ศิลปะเป็นกิจกรรมทางวิชาการที่เฟื่องฟู คงจะเป็นสิ่งที่น่าตื่นตึ่ง ถ้ามีนักวิชาการทำการวิจัยต่อเนื่องจากตอนจบของละครเรื่อง *คนดีแห่งเมืองเสฉวน* ของ แบรทอลล์ เบรคซท์ที่อ้างมาข้างต้น โดยติดตามว่าผู้ชมคนใดนำ “การบ้าน” ที่ได้รับไปคิดต่อเพื่อหาทางออก และก็จะต้องวิจัยพร้อมกันไปด้วยว่า ทางออกที่ผู้ชมแต่ละคนเสนอขึ้นมานั้นสัมพันธ์กับประสบการณ์ส่วนตัวของเขาอย่างไร นอกจากจะได้ข้อสรุปในระดับของบุคคลแล้ว ถ้าจำนวน “ประชากร” ที่ “ทำการบ้าน” มีมากพอ เราก็อาจจะสรุปได้ว่าสังคมนั้นเป็นสังคมแห่งความคิด (ซึ่งไม่ต้องการให้เทวดาองค์ใดลงมาช่วยแก้ปัญหของพวกเขา!) ในยุคปัจจุบัน “การสำรวจตลาด” ก็จัดได้ว่าเป็นกลไกหนึ่งในการที่ต้องการจะล่วงรู้ประสบการณ์ของผู้รับ แต่ถ้าทำไปเพื่อจะขยายตลาดด้วยการเอาใจผู้รับดังที่เป็นอยู่ในสังคมบริโภคนิยมของเรา ผลที่ได้ก็คือ ละครโทรทัศน์ในบ้านเรา “น่า” ขึ้นกว่าเดิมมากนัก นักวิจารณ์คงจะต้องทำหน้าที่ในเรื่องของการประเมินคุณค่างานศิลปะให้เข้มแข็งกว่านี้ และประสบการณ์ของผู้รับก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่มีอาจมองข้าม อาจจะต้องศึกษาจากตัวอย่างของสังคมอื่นที่กิจกรรมด้านวัฒนธรรมยังเข้มแข็งอยู่ เพื่อหาข้อสรุปให้ได้ว่า ประสบการณ์ของผู้รับเป็นสิ่งที่หล่อหลอมได้ด้วยกลไกของการศึกษาสำหรับประชาชนได้หรือไม่ เพียงใด

ที่กล่าวมาข้างต้นนี้เป็นการกล่าวถึงประสบการณ์จากชีวิตจริงที่มีส่วนสัมพันธ์กับศิลปะ แต่เราจะต้องไม่ลืมว่า ผู้สร้างกิตติ ผู้รับกิตติ นักวิจารณ์กิตติ จำเป็นจะต้องฟังประสบการณ์ทางศิลปะด้วย บางครั้งเราอาจจะลืมสิ่งเรียกว่า “หญ้าปากคอก” นั่นก็คือ ศิลปินที่ดีมักจะสนใจงานของผู้อื่น นักประพันธ์ที่ยิ่งใหญ่มักจะเป็นนักอ่านตัวยง คืออ่านมาก อ่านลึก อ่านแล้วใช้วิจารณ์ญาณ ผู้รับก็เช่นกัน ผู้รับที่สามารถวินิจฉัยได้ว่างานชิ้นใดเด่น งานชิ้นใดด้อย มักจะเป็นผู้ที่มีประสบการณ์ทางศิลปะมามาก คือได้สัมผัสกับงานศิลปะอันหลากหลายต่อเนื่องมาเป็นเวลานาน ผู้รับที่มีประสบการณ์ทางศิลปะสูงไม่มีวันที่จะถูกหลอก เช่นเดียวกับนักวิจารณ์ที่มีความชัดเจนในการวิจารณ์จะต้องมีประสบการณ์ในการรับงานอย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง และในขณะเดียวกันต้องมี “ข้าวโม่งบิน” ในด้านการเขียนงานวิจารณ์ที่สูงพอ จึงจะสามารถสื่อความได้อย่างหนักแน่น ให้ข้อคิดที่เป็นประโยชน์ทั้งต่อผู้รับงานศิลปะและต่อศิลปินผู้สร้างสรรคงานเอง ประสบการณ์ทางศิลปะอาจจะมิเป็นแต่เพียงสมบัติส่วนบุคคล ถ้าผู้รู้ใส่ใจที่จะร่วมกันสร้างองค์ความรู้ในทางศิลปะขึ้นมา ก็จะกลายเป็นวิทยาการที่มีแบบแผน มีวิธีการแสวงหาความรู้ และมีทฤษฎีที่ถ่ายทอดกัน และพัฒนาต่อไปได้ สำหรับบ้านเรานั้น การมุ่งเน้นการปฏิบัติอาจทำให้เราละเลยการสร้างวิทยาการด้านศิลปะขึ้นมา ซึ่งน่าจะยังประโยชน์ในแง่วงการศิลปะเอง และแง่การศึกษาที่กว้างออกไป การปรับประสบการณ์ให้เป็นองค์ความรู้จัดได้ว่าเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวดสำหรับบ้านเรา

อาจจะมีความจำเป็นที่จะต้องย้ำเตือนในที่นี้อีกครั้งว่า ประสบการณ์ตรง (หรือบางครั้งอาจจะต้องเรียกว่า ประสบการณ์ดิบ) ที่ยังมิได้รับการกลั่นกรองด้วยกระบวนการสร้างสรรค์ คงไม่อาจถือได้ว่าเป็นศิลปะ แต่เราก็คงจะไม่ด่วนสรุปเอาว่าประสบการณ์ตรงที่ได้จากชีวิตจริงอยู่ในระดับที่ต่ำกว่าประสบการณ์ทางศิลปะ จะขอยกตัวอย่างจากโลกของวรรณกรรมมาพิจารณา ข้อมูลที่เกี่ยวกับชีวิตของบุคคลบางคนอาจจะเป็นประโยชน์ต่อบุคคลอื่น แต่ถ้าบุคคลนั้นมีความสามารถในการประพันธ์ และนำประสบการณ์ชีวิตมาเล่าเอาไว้ในรูปของอัตชีวประวัติ ที่มีการสื่อความอย่างเป็นขั้นตอนด้วยภาษาที่ชวนอ่าน ด้วยศิลปะการเล่าเรื่องที่ น่าประทับใจ ด้วยการวิเคราะห์ตนเองที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นปราชญ์ อัตชีวประวัติดังกล่าวจะมีคุณค่าทางวรรณศิลป์ขึ้นมาอย่างแน่นอน กวีหรือนักประพันธ์ระดับแนวหน้าของโลก ตะวันตกเช่น เกอเธ่ (Goethe) หรือ รูสโซ (Rousseau) เขียนอัตชีวประวัติที่กลายเป็นวรรณกรรมอมตะไป เพราะมิใช่เป็นการเล่าเรื่องความที่เกิดขึ้นจริงอย่างตรงไปตรงมา แต่มีการปรับให้เป็นงานวรรณศิลป์ (โดยที่ในกรณีของรูสโซนั้นถูกกล่าวหาว่าปิดบังอำพรางเรื่องบางอย่าง เช่นการทอดทิ้งลูกของเขาเอง!) แต่เราก็จะต้องยอมรับว่า ความจริงในชีวิตและความจริงในศิลปะอาจจะไม่พ้องกันนัก และอัตชีวประวัติที่น่าอ่าน อาจจะสู้ชีวประวัติของบุคคลคนเดียวกันที่ผู้อื่นเขียนขึ้นไม่ได้ในแง่ของข้อเท็จจริง ด้วยเหตุนี้หนังสือประเภทอัตชีวประวัติของศิลปินระดับแนวหน้าจึงมักจะได้รับการตีพิมพ์พร้อมไปกับคำนำและเชิงอรรถของนักวิชาการ ในรูปของ critical edition เพื่อให้เราได้มีโอกาสเปรียบเทียบระหว่างวรรณศิลป์กับผลของการวิจัย นักวิจารณ์จำเป็นจะต้องรับรู้งานทั้ง 2 ประเภท

เกี่ยวกับประเด็นนี้ผู้เขียนใคร่ขอเล่าประสบการณ์ส่วนตัวมา ณ ที่นี้ ครั้งหนึ่งผู้เขียนได้
รับการขอร้องให้วิจารณ์หนังสือ *เขียนแผ่นดิน* (2536) ของกวีเนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์ แม้จะเป็น
การวิจารณ์ด้วยวาจา ผู้เขียนก็จำเป็นต้องทำการบ้านล่วงหน้าอย่างละเอียดพอสมควร ผู้เขียน
ค่อนข้างจะประหลาดใจมากกว่า งานที่ชื่อ *เขียนแผ่นดิน* นั้นกล่าวโดยองค์รวมเป็นงานที่น่าเบื่อ
ถ้ากล่าวด้วยภาษาของยุคใหม่ก็จะต้องจัดว่าเป็น “เนาวรัตน์ขาลง” เทียบไม่ได้กับกวีนิพนธ์รุ่น
ก่อนหน้านั้นที่ผู้เขียนยกย่องมาตลอด จะว่าฝีมือตกก็คงไม่ใช่ แต่ปัญหาทั้งหลายทั้งปวงเป็น
ปัญหาเชิงสุนทรียศาสตร์ นั่นก็คือ กวีใส่โซ่ตรวนให้แก่ตัวเองด้วยการทำหน้าที่เป็นกล้องถ่ายรูป
(ที่คุณภาพไม่ดีนัก) เก็บภาพจังหวัดต่างๆของประเทศไทย ณ จุดนั้นจุดนี้ ณ เวลานั้นเวลานี้
การตั้งโจทย์ให้แก่ตัวเองในลักษณะนี้เป็นการทำลายเสรีภาพของกวีไปในตัว กวีโรแมนติกของ
อังกฤษ วิลเลียม เวิร์ดสเวิร์ท (William Wordsworth: 1770-1850) ได้กล่าวเอาไว้เป็นหลักการว่า
กวีนิพนธ์ คือ “อารมณ์ที่เราเรียกกลับมาในยามสงบ” เนาวรัตน์ไม่ต้องการเช่นนั้น การ “เขียน
แผ่นดิน” ของเขาจึงเป็นการถ่ายภาพที่ไม่มีวันจะเก็บรายละเอียดหรือแม้แต่บรรยากาศได้ตรง
ตามความเป็นจริง เพราะศักยภาพของการแสดงออกด้วยภาษาเป็นคนละระบบกันกับการถ่าย
ภาพ และเราก็คงจะต้องไม่ลืมว่าภาพถ่ายที่ได้รับรางวัลมักจะเป็นภาพที่มีการใช้แสง สี และองค์
ประกอบที่ทำให้ภาพไม่เหมือนจริง(เสียทีเดียว) ประสบการณ์ชีวิตก็มีค่า ประสบการณ์ทางศิลปะ
ก็มีค่า ถ้านำมาเสริมกันก็จะทำให้เราเกิดความมั่งคั่งทางปัญญา ถ้าสับสนปนเปกันจนแยกไม่
ออก ผลที่ได้ก็อาจจะเป็นทั้งประสบการณ์ชีวิตที่กระต่อนกระแท่น และประสบการณ์ทางศิลปะที่
ถูกตัดตอน ผู้เขียนได้ทำหน้าที่ของนักวิจารณ์ไปแล้วดังตัวอย่างข้างต้นนี้

ปัจจัยมบท : จากสุนทรียศาสตร์สู่จริยศาสตร์

เราคงจะต้องยอมรับว่า วงการของไทยยังขาดการสร้างองค์ความรู้ด้านการวิจารณ์ที่ตั้ง
อยู่บนรากฐานของประสบการณ์ของเราเอง และนักวิชาการส่วนใหญ่ก็จำเป็นต้องพึ่งความรู้
ตะวันตก และตำรับตำราตะวันตก แต่องค์ความรู้ตะวันตกย่อมถูกกำหนดด้วยสิ่งแวดล้อมทาง
วัฒนธรรม คตินิยม ตลอดจนอคติบางประการ อันอาจทำให้ไม่สามารถตอบสนองความต้องการ
ของเราได้อย่างเต็มที่ นับตั้งแต่สงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา คนตะวันตกจำนวนหนึ่งเกิด
ความเคลือบแคลงสงสัยว่าศิลปะซึ่งมีสถานะอันสูงส่งมาตลอดนั้น เหตุใดจึงไม่สามารถหยุดยั้ง
ความป่าเถื่อนของคนบางกลุ่ม เช่นพวกนาซีและพลพรรคอื่นๆที่ร่วมมือกับนาซี เมื่อสถานะของ
ศิลปะเองเริ่มคลอนแคลน การวิจารณ์ก็ย่อมคลอนแคลนตามไปด้วย ผู้เขียนได้ศึกษาเรื่องนี้ไว้
แล้วในหนังสือ *แนวทางการประเมินคุณค่าวรรณคดีในวรรณคดีวิจารณ์ เยอรมัน ฝรั่งเศส
และอังกฤษ-อเมริกัน ในศตวรรษที่ 20* (2525) โดยเฉพาะในบทที่ 9 และบทที่ 10 ที่ว่าด้วย
“โลกแห่งความเป็นจริง” และ “คุณค่าทางจริยธรรม” ปรากฏว่านักคิดชั้นนำในยุโรปเป็นจำนวน
ไม่น้อยในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 พยายามจะเลี่ยงการวิจารณ์ชีวิตและสังคมในส่วนที่เกี่ยวข้อง
กับศิลปะ และมุ่งเน้นไปที่ตัวงาน ดังเช่นในกรณีของนักคิดและนักวิจารณ์ชาวเยอรมัน เทอดอร์
อะดอร์โน (Theodor Adorno) ที่พยายามจะกล่าวถึง “ผลงาน(ศิลปะ)อันเป็นอิสระ”⁽¹⁹⁾ โดยที่นัก

วิจารณ์ไม่จำเป็นจะต้องเชื่อมโยงศิลปะกับชีวิตจริง ถ้าจะเปิดประตูให้เกิดการแสดงทัศนะที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างศิลปะกับชีวิตบ้าง ก็จะต้องมีการตั้งข้อแม้เอาไว้ เช่น ในกรณีของผู้เชี่ยวชาญด้านงานของเชกสเปียร์ชาวอังกฤษ ชื่อ G. Wilson Knight ซึ่งต้องการจะขีดเส้นพรมแดนระหว่างวรรณคดีกับชีวิตจริง วรรณคดีวิจารณ์ควรจะจำกัดวงอยู่แต่อภิปรัชญา (metaphysics) เท่านั้น ไม่ควรนำประเด็นเชิงจริยศาสตร์ (ethics) เข้ามาอภิปราย⁽²⁰⁾ ในช่วงหลังนี้ ได้มีการตั้งทฤษฎีแนวใหม่ขึ้นมา ซึ่งต้องการจะเน้นว่าวรรณคดี คือตัวบท (text) และการสร้างสรรค์ทางวรรณคดีก็คือการสะท้อนและการอิงซึ่งกันและกันระหว่างตัวบท ในรูปของสหบท (intertext) ไม่มีความจำเป็นอันใดที่จะต้องไปพะวงกับบริบทของงานหรือเชื่อมโยงกับชีวิตและสังคม การสงวนที่ท่าของชาวตะวันตกในแนวดังกล่าวเป็นสิ่งที่เราอธิบายได้ด้วยเหตุผลทางประวัติศาสตร์ แต่ในโลกตะวันตกเองก็ยังมีนักคิดและนักวิจารณ์อีกจำนวนไม่น้อยที่คิดตรงกันข้าม ดังตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดในงานของนักวิชาการวรรณคดี Ronald Peacock ที่ชื่อ *Criticism and Personal Taste* (1972) หรืองานที่ชื่อ *The Company We Keep. An Ethics of Fiction* (1988) ของนักวิชาการชาวอเมริกัน Wayne C. Booth

สำหรับทิศทางอันพึงประสงค์สำหรับสังคมไทยนั้น เราจำเป็นจะต้องเดินทางสายกลาง การให้ความสำคัญกับตัวงานเอื้อให้เกิดการวิจารณ์ในทางลึกที่ยังประโยชน์ต่อการศึกษาศิลปะอย่างแน่นอน แต่ก็ไม่มีความจำเป็นอันใดที่จะต้องเดินตามกระแสตะวันตก (บางกระแส) ที่ไม่ต้องการให้การวิจารณ์ก้าวล่วงจากการวิจารณ์ศิลปะไปสู่การวิจารณ์ชีวิตและสังคม ก็ด้วยเหตุใดเล่าที่นักวิจารณ์จะต้องตัดมือตัดไม้ตัวเอง ในเมื่อศิลปินเองก็ยังไม่ลังเลที่จะประกาศให้สาธารณชนทราบว่า เขายังอยู่ในสังคมนี้ และพร้อมที่จะร่วมทุกข์ร่วมสุขกับคนในสังคม นิทรรศการศิลปะจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ชื่อ *Identities versus Globalization* ซึ่งออกแสดงที่เชียงใหม่ เมื่อ 7-29 กุมภาพันธ์ 2547 ที่กรุงเทพฯ เมื่อ 8-28 พฤษภาคม 2547 และกำลังเดินทางไปแสดงที่กรุงเบอร์ลินตั้งแต่วันที่ 22 ตุลาคม 2547 ถึง 30 มกราคม 2548 จัดได้ว่าเป็นนิทรรศการที่สามารถถอดชาวโลกได้ว่าศิลปินจากประเทศในภูมิภาคนี้มีทั้งฝีมือและมีทั้งความคิด และความคิดหลักที่แสดงออกได้อย่างลึกซึ้งก็คือ การตื่นตัวขึ้นปะทะกับกระแสโลกาภิวัตน์ทำให้เขาตระหนักถึงความเป็นตัวของตัวเองยิ่งขึ้น งานจำนวนไม่น้อยวิพากษ์ทั้งสังคมโลกและสังคมของศิลปินเอง คงจะไม่มีนักวิจารณ์คนใดที่ชมนิทรรศการนี้แล้วและตั้งกรอบให้กับตัวเองว่าจะวิจารณ์เฉพาะตัวงานโดยไม่เชื่อมโยงกับชีวิตและสังคม นักวิจารณ์จะต้องวิจารณ์งานศิลปะตามแก่นของงานที่เขาได้สัมผัส จะใช้งานศิลปะเป็นเพียงข้ออ้างในการตั้งทฤษฎีก็คงจะเป็นการผิดพลาด

ในท้ายที่สุดแล้วทั้งศิลปินและทั้งนักวิจารณ์ ไม่ว่าจะโดยจงใจหรือไม่ก็ตามก็คงต้องการจะสื่อสารกับสังคม ต้องการจะเห็นสังคมดำเนินไปในทางที่ชอบที่ควร ปัญหาเชิงจริยธรรมมิใช่ปัญหาที่ศิลปินจำเป็นต้องเลี่ยง นักวิจารณ์ก็เช่นกัน ประสบการณ์อันเลวร้ายของตะวันตกที่ว่า “เอาศิลปะไปปราบโจร” ไม่สำเร็จนั้นเป็นประสบการณ์ที่ชี้ให้เห็นถึงความคาดหวังที่ไร้ขอบเขต แต่เราก็จำจะต้องรับความจริงว่า ถ้าไม่เชื่อมโยงศิลปะกับโลกแห่งความเป็นจริง

การอภิปรายปัญหาเชิงจริยธรรมย่อมจะเกิดขึ้นไม่ได้ ถึงอย่างไรเราก็จะต้องเผชิญกับปัญหาโลกแตกอยู่วันยังค่ำ นักวิชาการชาวอังกฤษ เกรแฮม ฮัฟ (Graham Hough) รับสารภาพไว้โดยตรงไปตรงมาว่า

จะเอางานที่มีข้อบกพร่องแต่ลุ่มลึกในเชิงจริยธรรม หรือจะเอางานที่สมบูรณ์แต่ไม่ลึกซึ้งในเชิงจริยธรรม คำถามนี้ไม่มีคำตอบ⁽²¹⁾

สิ่งที่พึงประสงค์คงจะมีใช้การแสวงหาคำตอบให้แก่คำถามนี้ การวิจารณ์จะทำหน้าที่ได้ดีที่สุดก็คือ นำปัญหาอันหนักหน่วงของชีวิตและสังคมที่สกัดออกมาได้จากงานศิลปะมาอภิปราย เพื่อให้เกิดความสำนึกในทางปรัชญาและในทางจริยธรรม ในสังคมที่ผู้คนส่วนใหญ่ถูกรอบงำด้วยปฏิภูลทางวัฒนธรรมภายใต้อาณัติของทุนและเทคโนโลยี การวิจารณ์มีบทบาทหน้าที่ในการเป็นเสียงแห่งมโนธรรมให้แก่สังคม ถ้าเราย้อนกลับไปพิจารณางานวิจารณ์ที่ถือได้ว่าเป็น "คลาสสิก"⁽²²⁾ เราก็คงพบว่า งานเขียนเหล่านี้หลุดลอยเป็นอิสระจากข้อผูกพัน ณ จุดกำเนิดไปแล้ว เป็นวาทกรรมอิสระที่สื่อความข้ามยุคข้ามสมัยข้ามถิ่นที่ได้ และถ้าเราพิจารณาเหล่านี้ให้ถ่องแท้ เราก็คงพบว่าเจ้าของผลงานเหล่านั้นวิจารณ์ศิลปะไปพร้อม ๆ กับวิจารณ์ชีวิตและสังคม⁽²³⁾

เชิงอรรถ

- (1) รายงานการวิจัย “การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย”
บทสังเคราะห์ / Summary Report. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คมบาง 2546, หน้า 29
- (2) เรื่องเดียวกัน หน้า 29
- (3) ดู : เจตนา นาควัชร ทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์สยาม 2542 หน้า 36
- (4) ดู : เจตนา นาควัชร ศิลป์ส่องทาง กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คมบาง 2546 หน้า
113
- (5) Bertolt Brecht : *Die Stücke von Bertolt Brecht in einem Band*. Frankfurt /
Main : Suhrkamp, 1980, p.641. (คำแปลเป็นของผู้เขียน)
- (6) Chetana Nagavajara : *Wechselseitige Erhellung der Kulturen : Aufsätze
zur Kultur und Literatur*. Chiangmai : Silkworm Books, 1998, p.147.
- (7) อ้างใน André Lagarde & Laurent Michard : *XVIIe Siècle*. Paris : Bordas,
1958, pp.341-342 (คำแปลเป็นของผู้เขียน)
- (8) เจตนา นาควัชร : “เพราะรักจึงสมัครเข้ามาสนอง : การวิจารณ์ในฐานะสื่อกลาง
ระหว่างศิลปินกับมหาชน” ใน : *Overseas*. Bangkok : Faculty of Painting,
Sculpture and Graphic Arts, Silpakorn University, 2003, หน้า 23-24
- (9) ดู : เจตนา นาควัชร ศิลป์ส่องทาง (อ้างแล้ว) หน้า 101-126 ดัชนีฉบับภาษาฝรั่ง
เศส ชื่อ “A la recherche des théories indigènes”. ใน เอเชีย-ยุโรปศึกษา.
ปรัชญาและทิศทาง. วีระ นุชเปี่ยม บรรณาธิการ กรุงเทพฯ : โครงการเอเชีย-
ยุโรปศึกษา 2545
- (10) หมายถึงพระอนุชาของอิเหนา คือ สังคามาระดา
- (11) อิเหนา พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กรุงเทพฯ
: บารุงสาส์น พ.ศ.2516 หน้า 361-362
- (12) ดู : เจตนา นาควัชร “ความประสานสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์ใน
เพลงสุนทราภรณ์” ใน : จ.น. : เพราะรักสมัครเข้ามาเล่น กรุงเทพฯ : อมรินทร์ฯ
2540 หน้า 38-77
- (13) นิमितใหม่ใช้เพียงฝัน กรุงเทพฯ : เนติกุลการพิมพ์ 2545 หน้า 141
- (14) ประเด็นที่เกี่ยวกับความคิดเชิงสุนทรียศาสตร์ของอังคาร กัลยาณพงศ์ นั้น ผู้
เขียนได้ให้อรรถาธิบายไว้โดยพิสดารในบทความภาษาอังกฤษ : Chetana
Nagavajara : “Art in Place of Nirvana : Western Aesthetics and the Poetry of

Angkarn Kalayanaphong". In : C.N. : **Comparative Literature from a Thai Perspective**. Bangkok : Chulalongkorn University Press, 1996, p.p.

- (15) เจตนา นาควัชร ทางอันไม่รู้จบของวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เทียนวรรณ 2530 หน้า 3-33
- (16) เจตนา นาควัชร ศิลป์ส่องทาง (อ้างแล้ว) หน้า 200-201 ; เจตนา นาควัชร "กวีนิพนธ์ร่วมสมัยในฐานะทิวทัศน์ข้ามชาติ" ใน : กวีนิพนธ์นานาชาติ : การศึกษาเชิงวิจารณ์ กรุงเทพฯ : คมบาง 2546 หน้า 42 ;
- (17) รวมยอดเพลงอมตะ : สุนทราภรณ์ฉบับสมบูรณ์ กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์วรรณสาส์น (มปป.) หน้า 510
- (18) เรื่องเดียวกันหน้า 511 ผู้เขียนได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับความไม่เหมาะสมพอดีของเนื้อร้องในตอนนีไว้ในบทความเรื่อง "ความประสานสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์ในเพลงสุนทราภรณ์" ใน : จ.น. เพราะรักจึงสมัครเข้ามาเล่น (อ้างแล้ว) หน้า 52
- (19) เจตนา นาควัชร แนวทางการประเมินคุณค่าวรรณคดีในวรรณคดีวิจารณ์ เยอรมัน ฝรั่งเศส และอังกฤษอเมริกัน พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์ 2539 หน้า 289
- (20) เรื่องเดียวกัน หน้า 305
- (21) เรื่องเดียวกัน หน้า 295
- (22) โครงการวิจัย "การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย" กำลังจัดพิมพ์ผลงานวิจัยในรูปของบทวิเคราะห์และสรุพนิตินัยใน 4 สาขา คือ การวิจารณ์วรรณศิลป์ ทศนศิลป์ ศิลปะการละครและสังคีตศิลป์ หนังสือดังกล่าวจะพิมพ์แล้วเสร็จภายในปี 2547 นี้
- (23) เอกสารนี้เป็นบทบรรยายนำในการสัมมนาเชิงปฏิบัติการการวิจารณ์สัญจร ครั้งที่ 3 จัดโดยโครงการวิจัย สกว. (การวิจารณ์ 2) ร่วมกับมหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง ณ มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง เชียงราย วันที่ 21-22 สิงหาคม 2547

ความจริง 2 ระดับของประวัติศาสตร์ไทย

ธงชัย วินิจจะกุล

บทนำ

ขอทำความเข้าใจเบื้องต้นเสียก่อนว่า ความจริงหรือ truth ที่กำลังอภิปรายกันในที่นี้ไม่ได้หมายถึงปรมาตมสักจะตามความเชื่อในศาสนาต่างๆ ซึ่งจะมีจริงหรือไม่เพียงใดหรือหมายถึงอะไร ย่อมมิใช่ภารกิจของการแสวงหาความรู้ทางวิชาการสาขาต่างๆ แต่ย่อมเป็นพันธกิจของนักบวชและศาสนิกชนที่ศรัทธาความเชื่อเหล่านั้น วิทยาการสาขาต่างๆ รวมทั้งมนุษยศาสตร์ที่เราากำลังอภิปรายกันในที่นี้ไม่เกี่ยวกับปรมาตมสักจะ

ความรับผิดชอบของผู้เขียนในคราวนี้คือ เสนอเกี่ยวกับการหาความจริงทางประวัติศาสตร์ คำอธิบายแบบฉบับซึ่งหลายท่านอาจคาดหวังคือ การอธิบายเรื่อง “วิธีการทางประวัติศาสตร์” ได้แก่ การหาหลักฐาน การแยกแยะจำแนกหรือเข้าใจถึงธรรมชาติ ที่มา ข้อจำกัดของหลักฐาน การวิพากษ์หลักฐาน เพื่อตรวจสอบความน่าเชื่อถือ ก่อนที่จะใช้และตีความ ผู้เขียนเห็นว่าคำอธิบายทำนองนี้สามารถหาอ่านได้จากตำราประกอบการเรียนมัธยมปลายบางฉบับ และตำราเบื้องต้นแก่นักศึกษาประวัติศาสตร์ทั่วไป จึงไม่ขออธิบายในที่นี้

ผู้เขียนยังเห็นอีกว่า มีความเข้าใจจำกัดและผิดอยู่มากเกี่ยวกับ “วิธีวิทยา” (Methodology) ของนักประวัติศาสตร์ กล่าวคือมักเข้าใจว่าขอเพียงแค่วิพากษ์หลักฐานให้รอบคอบ ถือว่ามีวิธีวิทยาเพียงพอแล้วสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ ความเข้าใจเช่นนี้อยู่บนฐานความเชื่อว่า หลักฐานย่อมพูดได้เองเป็นหลักแท้ที่จริงแล้ว การตั้งคำถาม เลือกรสรหลักฐานมาใช้ หาความสัมพันธ์ระหว่างหลักฐานข้อมูล (ที่ตรวจสอบอย่างดี) และการตีความ วิเคราะห์ หรืออธิบาย ข้อมูลเหล่านั้น จนสามารถประมวลขึ้นมาเป็นเรื่องราวได้ ล้วนแต่ผูกพันกับแนวคิด ทฤษฎี ความเชื่อ ตรรกะ สามัญสำนึกของตัวนักประวัติศาสตร์เองอย่างมาก วิธีวิทยาทางประวัติศาสตร์จึงรวมถึงความสามารถสร้างสรรค์การคิดอย่างรอบคอบเพื่ออธิบายข้อมูลเหล่านั้นด้วย มิใช่แค่ “เทคนิค” การตรวจสอบหลักฐานเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม เรื่องวิธีวิทยาทานองนี้เป็นหัวข้อที่อภิปรายลอยๆไม่ได้ จึงไม่ขออธิบายมากไปกว่านี้เช่นกัน

สิ่งที่ผู้เขียนต้องการทำในคราวนี้คือ ขอถือโอกาสอภิปรายถึงประวัติย่อๆคร่าวๆ ของการแสวงหาความรู้ทางประวัติศาสตร์แบบสมัยใหม่ในสังคมไทย เพื่อให้เข้าใจเงื่อนไข ลักษณะเฉพาะบางประการของวิชาการด้านนี้ในสังคมไทย

ขอใช้การคิดแบบประวัติศาสตร์มาอธิบายวิชาการด้านประวัติศาสตร์ในสังคมไทย (เฉพาะบางแง่มุม) พอเป็นตัวอย่างว่า วิธีนี้ต่างกับการใช้วิธีการที่ไม่เป็นประวัติศาสตร์อย่างไร (เช่น เทียบกับการใช้

ความสมเหตุสมผลตามสามัญสำนึก หรือการใช้นิยามหรือสูตรสำเร็จของวิธีการทางประวัติศาสตร์ที่ถูกต้อง หรือการอภิปรายหลักการแสวงหาความจริงตามปรัชญาประวัติศาสตร์สารพัดสกุล เป็นต้น)

ทว่า ผู้เขียนยังไม่มีความรู้พอจะอธิบายประวัติของประวัติศาสตร์ไทยอย่างละเอียด (และไม่มีเวลาพออยู่ดี) จึงไม่ขออธิบายในรายละเอียด จะขอเสนอเพียงเค้าโครงเพื่อชี้ให้เห็นประเด็นสำคัญๆ เกี่ยวกับลักษณะเฉพาะบางประการของการหาความจริงในการศึกษาประวัติศาสตร์ของไทย

ประวัติย่อ หรือ เค้าโครงของประวัติศาสตร์ในฐานะวิชาการด้านมนุษยศาสตร์ในสังคมไทย ขอแบ่งเป็น 3 ตอนดังนี้

1. มนุษยศาสตร์ในองค์ความรู้สมัยใหม่ของโลกตะวันตก ประเด็นเฉพาะที่จะอภิปรายคือ วิธีการทางมนุษยศาสตร์กับอิทธิพลของวิธีการทางวิทยาศาสตร์ และประเด็นเรื่อง “ความจริง” ที่ประวัติศาสตร์แสวงหา (หัวข้อนี้สามารถบรรยายได้สัก 2 เทอมเต็มๆ แต่ในที่นี้ต้องการมุ่งเสนอประเด็นที่เกี่ยวข้องกับตอน 2 และ 3 เท่านั้น)

2. ความรู้อดีตในสังคมไทยก่อนที่จะกลายเป็นแขนงวิชาการทางมนุษยศาสตร์ หรือก่อนอิทธิพลการจัดประเภทของศาสตร์แบบสมัยใหม่ และยุทธศาสตร์ทางภูมิปัญญาของสังคมไทยนับจากกลางศตวรรษที่ 19 เพื่อต้อนรับและเลือกรับอิทธิพลความรู้จากตะวันตก อันมีผลต่อแขนงวิชาด้านมนุษยศาสตร์ในเวลาต่อมา

3. ความจริงทางประวัติศาสตร์ 2 ระดับในความคิดของไทย กับการ (ไม่ต้อง) แสวงหาความจริงในแต่ละระดับ

ผู้เขียนขอเสนอแผนภาพของทั้งสามตอนเพื่อเป็นเค้าโครงประกอบการอภิปราย ดังที่แนบมาด้วยนี้

กล่าวโดยสรุปรวบยอด ผู้เขียนขอเสนอว่า

1. การจำแนกและจัดประเภทความรู้ทางมนุษยศาสตร์ มีรากเหง้ามาจากประวัติของวิทยาการในโลกตะวันตก เป็นส่วนหนึ่งขององค์ความรู้สมัยใหม่จากตะวันตก สังคมไทยมีความรู้ในสาขาวิชาดังกล่าวมานานกว่าอยู่ในบริบทของญาณวิทยาที่ต่างออกไป มีจารีตของความรู้ดังกล่าวต่างออกไป

2. ความเปลี่ยนแปลงสำคัญที่ทำให้ความรู้เหล่านั้นกลายเป็นส่วนหนึ่งขององค์ความรู้สมัยใหม่ที่เรียกว่า “มนุษยศาสตร์” มาพร้อมกับการต้อนรับและเลือกรับดัดแปลงความรู้จากตะวันตกอันมีวิธีเลือกรับดัดแปลงมากมาย ยุทธศาสตร์ทางภูมิปัญญาสำคัญนับจากกลางศตวรรษที่ 19 คือการจำแนกความรู้ออกเป็น 2 แขนง 2 ประเภท ได้แก่ความรู้เกี่ยวกับโลกวัตถุและตัวตนภายนอก กับ ความรู้เกี่ยวกับจิตวิญญาณหรือตัวตนภายใน เชื่อกันว่าวิทยาศาสตร์และความรู้จากตะวันตกเหมาะสมกับอย่างแรก ในขณะที่ไม่เหมาะสมกับอย่างหลัง ความรู้ประวัติศาสตร์ (และมนุษยศาสตร์อื่นๆ เช่น ปรัชญาและวรรณคดี) อยู่ในอย่างหลังซึ่งสังคมไทยรู้ตัวเองดีกว่าใครอื่น ขนัชนำสยามจึงสร้างสรรค์ความรู้ประเภทนี้โดยสืบทอดมรดกของความรู้เดิมอย่างสูง

3. วัฒนธรรมการแสวงหาความจริงทางประวัติศาสตร์ของสังคมไทย มีลักษณะดังกล่าวมานี้ ปรากฏการณ์ (หรือผล) สำคัญประการหนึ่งคือ การสถาปนาความเชื่อหรืออุดมการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่ ล่วงรู้แล้วอย่างไม่ต้องสงสัยหรือพิสูจน์อะไรกันอีก เป็นความจริงระดับสูง (หรือรากฐาน?) การศึกษาค้นคว้า ทางประวัติศาสตร์ถูกกำหนดอยู่ภายในกรอบของความจริงระดับนี้ ความจริงที่มาจากการศึกษา ประวัติศาสตร์อย่างเป็นทางการต้องเผชิญกับความจริงระดับสูง (รากฐาน) นี้ จึงกลายเป็นการตอกย้ำ ผลิต ซ้ำ เป็นพิธีกรรม หรืออาจถูกปฏิเสธ บอกปิดผลึกใส่ให้กลายเป็นความไม่จริง หรือกลายเป็นประวัติศาสตร์ อิทธิพลเหล่านี้ที่ลงไม่ได้ในความรับรู้ของไทย

ตอนที่หนึ่ง มนุษยศาสตร์และวิทยาศาสตร์ในวิทยาการตะวันตก

ประเด็นที่ต้องการเสนอในที่นี้คือ

ประการแรก การจำแนกกลุ่มสาขาวิชาการออกเป็นวิทยาศาสตร์ สังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ หรือจำแนกเป็นวิชาการเชิงประยุต์กับบริสุทธิ์ (หรืออาจมีการจำแนกแบบอื่นๆอีก) มีรากเหง้ามากับ วิทยาการสมัยใหม่ในโลกตะวันตก คือประมาณปลายศตวรรษที่ 19 ในอังกฤษและสหรัฐอเมริกา แม้ใน กลุ่มประเทศยุโรปกันเองก็อาจมิได้จำแนกแบบนี้เหมือนกันนัก เราทราบกันดีว่า อุดมศึกษาและวิชาการ ชั้นสูงของไทยได้รับอิทธิพลอย่างสูงจากอังกฤษมาแต่ต้นและจากสหรัฐอเมริกานับจากหลังสงครามโลกครั้งที่ สอง การจำแนกกลุ่มสาขาวิชาในแบบ Anglo-American จึงกลายมาเป็นโครงสร้างของการบริหาร วิชาการของเราด้วย

ประการที่สอง กลุ่มความรู้ที่เราเรียกกันในปัจจุบันว่า มนุษยศาสตร์ มีประวัติมายาวไกลโซและเป็น รากฐานของวิทยาการและของอุดมศึกษาในโลกตะวันตกมาตลอด การศึกษาเทววิทยาและวรรณคดี อาจจะเก่าแก่กว่าใครอื่น แม้กระทั่งประวัติศาสตร์ก็เพิ่งค่อยๆ ก่อรูปร่างเป็นสาขาของวิชาความรู้ต่างหาก ออกมาจากเทววิทยาและวรรณคดีประมาณต้นสมัยใหม่ของอารยธรรมตะวันตกเท่านั้นเอง จากนั้น จนกระทั่งทุกวันนี้ ทุกสาขาวิชาเปลี่ยนแปลงต่อมาอีกอย่างมากมาย อย่างไรก็ตาม กลุ่มวิชาที่จัดว่าเป็น อักษรศาสตร์/ศิลปศาสตร์ ยังคงเป็นรากฐานสำคัญของระบบมหาวิทยาลัยในโลกตะวันตกโดยมาก นัก อักษรศาสตร์และนักวิทยาศาสตร์บริสุทธิ์ (ไม่ประยุต์) ยังคงความสำคัญต่อวิชาการประยุต์ศาสตร์ต่างๆ เพราะการเปลี่ยนแปลงความรู้ความคิดที่สำคัญทั้งต่อสังคมและต่อประยุต์ศาสตร์เองมักเกี่ยวพันกับ วิชาการที่ไม่มีประโยชน์เชิงประยุต์ วิทยาศาสตร์กับอักษรศาสตร์/มนุษยศาสตร์ จึงมิได้ห่างไกลกันลิบลับ คนละโลก ประวัติศาสตร์มิได้เป็นเพียงบทเกริ่นนำพอเป็นพิธีหรือเป็นไม้ประดับแก่สาระสำคัญ มิใช่มิได้ สร้างความภูมิใจ แต่เป็นวิธีคิดที่สำคัญต่อการเข้าใจปัญหา

ประการที่สาม นับจากปฏิวัติทางภูมิปัญญาของยุโรปหรือที่เรียกรวมว่ายุค Enlightenment เป็นต้นมา ความสมเหตุสมผลแบบวิทยาศาสตร์และวิธีการทางวิทยาศาสตร์ มีอิทธิพลอย่างสูงต่อการแสวงหา ความรู้ด้านต่างๆ รวมทั้งมนุษยศาสตร์และประวัติศาสตร์ มีทั้งอิทธิพลที่พยายามทำให้การแสวงหาความรู้

แบบเก่าแก่เหล่านี้มีระเบียบแบบแผนมากขึ้นถึงขนาดเป็น “ศาสตร์” (science ในความหมายกว้าง) หรือกระทั่งเป็นวิทยาศาสตร์ (science ในความหมายแคบตามภาษาอังกฤษ) การศึกษาประวัติศาสตร์จึงปรับตัวด้วยอิทธิพลดังกล่าวและด้วยแรงต้านที่เห็นว่า “history” ไม่สามารถและไม่ควรเป็น “science” (ข้อบกพร่องที่ต้องใช้ภาษาอังกฤษตรงประโยคนี้นี้เพราะคำในภาษาไทย “ประวัติศาสตร์” อาจทำให้ประโยคนี้นี้อึดอัด)

ฝ่ายที่พยายามทำให้ประวัติศาสตร์เป็นวิทยาศาสตร์ รวมถึงประวัติศาสตร์แบบปฏิฐานนิยม (positivism) ที่นิยมกันมาตั้งแต่ปลายศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา และดูเหมือนจะเป็น “สไตล” ที่นักประวัติศาสตร์ของสังคมไทยรู้จักคุ้นเคยดี (แต่ “สไตล” ของประวัติศาสตร์ไทยจะเป็นปฏิฐานนิยมหรือไม่ขนาดไหน เป็นอีกปัญหาหนึ่งที่ขอไม่อภิปรายในที่นี้) ลักษณะสำคัญและคุณูปการของประวัติศาสตร์ที่เป็นวิทยาศาสตร์คือ การตรวจสอบวิพากษ์หลักฐาน วิธีการทางประวัติศาสตร์พื้นฐานข้อนี้กลายเป็นข้อเรียกร้องเบื้องต้นของการทำงานทางประวัติศาสตร์ทุกสกุลความคิดในเวลาต่อมา

แต่ความพยายามทำให้ประวัติศาสตร์เป็นวิทยาศาสตร์ยังรวมถึงสกุล/สำนักอื่น อาทิเช่น ประวัติศาสตร์สกุลมาร์กซิสต์ซึ่งให้ความสำคัญกับความรู้ประวัติศาสตร์สูงมาก เพราะถือว่าวิวัฒนาการของสังคมมีกฎเกณฑ์เช่นเดียวกับโลกธรรมชาติ ประวัติศาสตร์เป็นหัวใจของวิทยาศาสตร์สังคมในทัศนะของสกุลนี้ อีกสกุลหนึ่งซึ่งอาจไม่เป็นที่รู้จักกันดีนักในวงวิชาการไทย ทว่ามีอิทธิพลสูงมากในการประวัติศาสตร์ของโลกตะวันตกนับจากก่อนสงครามโลกครั้งที่สองมาจนถึงทศวรรษ 1970 เป็นอย่างน้อย จนขยายผลกระทบมาถึงวงวิชาการไทยด้วยโดยอ้อม นั่นคือ สกุลอรรถาธิบายของฝรั่งเศส สกุลนี้ทำให้ประวัติศาสตร์เป็นวิทยาศาสตร์ด้วยการใช้ทฤษฎีและวิธีการทางสังคมศาสตร์อย่างเศรษฐศาสตร์ สังคมวิทยา ประชากรศาสตร์ สถิติสังคม ตลอดจนถึงร่วมมือโดยตรงกับวิทยาศาสตร์บางสาขาเช่น ชีววิทยา พฤกษศาสตร์ อุดมนิยมวิทยา เป็นต้น สกุลนี้มีส่วนกระตุ้นให้การศึกษาประวัติศาสตร์ในสังคมตะวันตกเคลื่อนเข้าใกล้หรือกลายเป็นสังคมศาสตร์ตลอดครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 สังคมไทยรับอิทธิพลการศึกษาประวัติศาสตร์แบบนี้มาเช่นกัน

ท่ามกลางอิทธิพลของวิธีการทางวิทยาศาสตร์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์แบบนี้ ยังคงมีนักประวัติศาสตร์จำนวนไม่น้อยที่เห็นว่าวิทยาศาสตร์ไม่ใช่วิธีการที่จำเป็นเสมอไปหรือไม่จำเป็นแต่อย่างใด วิธีการของวรรณคดีและมนุษยศาสตร์ที่ผูกพันกับการตีความยังเป็นวิธีการสำคัญของประวัติศาสตร์เสมอมา อาจกล่าวได้ว่าวิชาการด้านประวัติศาสตร์ไม่เคยถลำลึกถึงขนาดเป็นสังคมศาสตร์อย่างเต็มตัวเลย และวิธีการทางวิทยาศาสตร์ช่วยเพิ่มความเคร่งครัดต่อการใช้หลักฐานและยกระดับการวิเคราะห์ตีความ แต่ประวัติศาสตร์ยังคงอาศัยวิธีการทางมนุษยศาสตร์อย่างมั่นคง

ประการที่สี่ ปรากฏการณ์ “เลี้ยวเข้าภาษาศาสตร์” (Linguistic Turn) ในช่วง 20-30 ปีที่ผ่านมา เป็นการท้าทายอิทธิพลของวิทยาศาสตร์อย่างสำคัญกล่าวคือ วิชาการด้านมนุษยศาสตร์หันมาตั้งคำถามกับความเป็นวิทยาศาสตร์และวิธีการทางวิทยาศาสตร์ หันมาตั้งคำถามว่า “ความจริง” คืออะไร ถ้ายทอด

ได้หรือไม่ เราสามารถเข้าถึงและเขียนถึงความจริงได้หรือ อย่างไร ปัจจัยสำคัญที่กลายเป็นตัวปัญหาคือภาษานั้นเอง อธิบายอย่างย่อได้ดังนี้ เรารับรู้โลกภายนอกตัวเราผ่านภาษา แล้วอธิบายโลกภายนอกตัวเราผ่านภาษา แต่ภาษามีข้อเสียตรงกลางไปตรงไหนที่สามารถช่วยให้เราเข้าถึงหรือถ่ายทอดโลกที่เป็นจริงได้ทั่วถ้วนราวกับเอาความเป็นจริงมาตั้งไว้ตรงหน้า ภาษาวาทกรรมที่ผู้สื่อใช้จึงเป็นการ(ใช้อำนาจ)กำหนดความรู้โลกไปในแบบหนึ่ง ทว่า(ทุก)ภาษาสิ้นไหลเป็นปกติ การ"อ่าน" โดยผู้รับสารจึงเป็นการตีความภาษาวาทกรรมนั้นอีกทอดหนึ่ง ความรู้ทั้งหลายทั้งปวง (รวมทั้งวิทยาศาสตร์) ต่างต้องอาศัยภาษาทั้งสิ้น จึงเป็นความรู้ที่ผูกพันกับเงื่อนไขของภาษา

วิทยาศาสตร์กลายเป็นวิธีการเพื่อเข้าใจและอธิบายความจริงแบบหนึ่งในหลายๆ แบบเท่านั้น มิใช่วิธีการเดียวที่ถูกต้องที่สุดอีกต่อไป ความตระหนักในข้อนี้ทำให้ทฤษฎีทางภาษา วรรณคดี และมนุษยศาสตร์กลับทรงอิทธิพลอย่างมาก เพราะถือว่าการสร้างความรู้แยกไม่ออกจากภาษาและการบรรยายหรือเล่าเรื่อง

ประการที่ห้า ตลอดระยะเวลาที่วิทยาศาสตร์ถือเป็นลู่ทางเดียวเพื่อแสวงหาและอธิบายความจริง วิทยาการด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ (บางสาขา) พยายามแสวงหากฎเกณฑ์หรือทฤษฎีทั่วไปที่สามารถอธิบายสังคมและมนุษย์ ประวัติศาสตร์กลายเป็นฐานข้อมูลตัวอย่างบทเรียนเพื่ออธิบายทฤษฎีเหล่านั้นอย่างเป็นรูปธรรม แต่ความรู้ความคิดเชิงประวัติศาสตร์ที่ถือว่า ทุกอย่างอยู่ในเงื่อนไขเฉพาะและเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา กลับถูกมองข้ามเพราะเป็นวิธีคิดที่เป็นอุปสรรคโดยตรงต่อการสร้างทฤษฎีทั่วไปทางสังคมและมนุษย์ดังกล่าว มิติประวัติศาสตร์หรือการคิดเชิงประวัติศาสตร์กลับเข้ามามีอิทธิพลอย่างสูงในวงการสังคมศาสตร์มนุษยศาสตร์อีกครั้งประมาณปลายทศวรรษ 1960s เป็นต้นมาเอง แต่คงอีกนาน กว่าที่การคิดวิเคราะห์สังคมและมนุษย์จะอยู่ภายใต้มิติประวัติศาสตร์ (ทุกอย่างอยู่ในเงื่อนไขเฉพาะและเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา) จะเป็นสิ่งปกติ การศึกษาสังคมศาสตร์ในสังคมไทย จึงรับอิทธิพลสังคมศาสตร์ที่เน้นวิธีการวิทยาศาสตร์ (และสถิติ) แต่ปฏิเสธมิติประวัติศาสตร์มาพอสมควร และคงต้องการเวลาอีกนานกว่าที่จะทำให้ความรู้เกี่ยวกับสังคมและมนุษย์แยกไม่ออกจากมิติของประวัติศาสตร์

ตอนสอง มนุษยศาสตร์ในสังคมไทย

ประเด็นที่ต้องการนำเสนอในที่นี้คือ

ประการแรก ความรู้ในแขนงที่เราจัดตามปัจจุบันว่าเป็นมนุษยศาสตร์ อาทิเช่น ปรัชญา วรรณคดี ประวัติศาสตร์ ฯลฯ ดำรงอยู่ในสังคมไทยมานานแล้ว และมีได้ถูกจำแนกจัดประเภทหรือมิได้มีความสัมพันธ์กับศาสตร์/ความรู้อื่นๆ ในแบบเดียวกับที่เราคุ้นเคยอยู่ในปัจจุบัน

ความรู้เกี่ยวกับอดีตยังผูกพันกับจักรวาลวิทยาทางศาสนา หรืออาจกล่าวได้ว่ายังไม่มีคุณสมบัติแบบเดียวกับประวัติศาสตร์อย่างที่เรารู้จักในปัจจุบัน ตัวอย่างเช่น กรอบความเข้าใจต่อความเปลี่ยนแปลงและเค้าโครงของเวลาไม่ใช่ความต่อเนื่องคลี่คลายตามเงื่อนไขของโลกวัตถุ นิพนธ์เกี่ยวกับอดีตเป็นส่วน

หนึ่งของคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนาซึ่งมีชนบทการประพันธ์และการหน้าที่ (function) ทางสังคมคนละอย่าง กับวิชาการประวัติศาสตร์ในโลกสมัยใหม่ เป็นต้น

ความรู้อดีตหรือความทรงจำอีกประเภทหนึ่งที่กระจายอยู่ในหมู่คนทุกชั้น เป็นความทรงจำ วรรณกรรมเชิงประจักษ์ อาทิเช่น เรื่องของบรรพบุรุษรุ่นใกล้ ประสบการณ์ของปัจเจกชนและชุมชน เป็นต้น ความรู้นี้มักไม่มีการประมวลขึ้นมาเป็นภาพรวมหรือเรื่องเล่าหลักที่สมาชิกในสังคมยึดถือร่วมกัน ไม่ใช่ คัมภีร์ ไม่มีแม่บท

ผู้เขียนขอเรียกว่า ความรู้เกี่ยวกับอดีตแบบเดิมเหล่านี้ยังไม่เป็น "ประวัติศาสตร์"

ประการที่สอง สังคมไทยรับถ่ายทอดการส่งผ่านทางวัฒนธรรมจากอารยธรรมอื่นๆ ตลอด ประวัติศาสตร์ยาวนาน รับศาสนาจากอินเดียผ่านทางศรีลังกา มอญ พม่าสายหนึ่ง ผ่านทางอินเดียใต้ และเขมรอีกสายหนึ่ง รับอารยธรรมจีน อาหรับ เปอร์เซีย ผ่านการค้าทางทะเลมานาน การถ่ายทอดทาง ภูมิปัญญาจากภายนอกจึงมีมาช้านาน ระลอกใหญ่หลังสุดคือกระแสภูมิปัญญาจากตะวันตกนับจากต้น ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา

ภูมิปัญญาเดิมที่ดำรงอยู่แล้วในสังคมไทยมิใช่ผ้าขาวหรือกระดาษเปล่าที่จะบันทึกอะไรก็ได้ที่ ตะวันตกส่งผ่านเข้ามา แต่กลับทำหน้าที่เป็นปัจจัยปะทะต่อต้านหรือต้อนรับความรู้ใหม่อย่างเลือก รับ ดัดแปลง เรายังเข้าใจแบบแผนหรือกฎเกณฑ์ (หากมี) ของการส่งผ่านทางวัฒนธรรมภูมิปัญญาไม่มากนัก (การกล่าวว่าเลือกของดีเหมาะสม ทั้งของไม่ดีไม่เหมาะสม เป็นการกล่าวกว้างเกินไปและไม่มีประโยชน์ต่อ การทำความเข้าใจทางประวัติศาสตร์สักเท่าไร)

ผู้เขียนขอเสนอว่า ยุทธศาสตร์ทางภูมิปัญญาของสังคมไทยที่สำคัญประการหนึ่ง (ในจำนวนที่ ประการไม่ทราบ) ที่ยังเห็นได้จนถึงทุกวันนี้ คือการจำแนกความรู้ออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ (และคร่าวๆ) ฝ่ายหนึ่งได้แก่ ความรู้ทางโลกวัตถุ วัฒนธรรมทางวัตถุ และสิ่งที่ประกอบเป็นตัวตนของเราแต่เพียง "ภายนอก" อีกฝ่ายได้แก่ ความรู้ทางธรรม จิตวิญญาณ ศาสนา จารีตประเพณี หรือตัวตน "ภายใน" ที่ "แท้จริง" ของเรา การแบ่งเช่นนี้จะถูกต้องตามความจริงหรือไม่ แบ่งได้ชัดเจนตรงไหนจึงจะถูกต้องกว่ากัน ไม่ใช่ปัญหาที่ผู้เขียนสนใจ แต่ยุทธศาสตร์ทางภูมิปัญญานี้ได้กลายเป็นความจริงที่ส่งผลต่อวัฒนธรรมและ ความรู้ในสังคมไทย

กล่าวคือเชื่อกันว่าความรู้เพื่ออธิบายฝ่ายแรกนั้น ต้องอาศัยวิทยาศาสตร์และวิทยาการสมัยใหม่ ส่วนความรู้ฝ่ายหลังนั้น วิทยาศาสตร์และความรู้จากตะวันตกไม่มีทางเข้าใจ ต้องอาศัยความรู้ที่ผลิตขึ้นใน สังคมไทยเองซึ่งตกทอดสั่งสมมาแต่โบราณกาล แขนงวิชาในการจำแนกแบบสมัยใหม่ที่ใกล้เคียงกับฝ่าย แรก จึงเปิดรับความรู้วิทยาศาสตร์และวิทยาการสมัยใหม่จากตะวันตกอย่างเต็มที่ ส่วนแขนงวิชาที่ ใกล้เคียงกับฝ่ายหลังจึงเปิดรับความรู้จากตะวันตกน้อยกว่า (หรือปิด?) แต่กลับหันไปหาองค์ความรู้ที่มี รากเหง้าฝังลึกยาวนานและผลิตต่อๆ มาในสังคมไทยเอง

ประการที่สาม มนุษยศาสตร์อยู่ตรงไหนในยุทธศาสตร์ทางภูมิปัญญาแบบนี้ ผู้เขียนเห็นว่าทั้งสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ (ตามการจำแนกสมัยใหม่) มิได้สังกัดสุดขั้วไปข้างหนึ่ง คือต่างรับทั้งวิทยาการแบบเป็นวิทยาศาสตร์และมรดกทางภูมิปัญญาของไทยแต่เดิม แต่หากกล่าวอย่างง่ายเพียงแค่ว่าเพื่อการอธิบาย ขอเสนอว่าสังคมศาสตร์หนักไปทางวิทยาการความรู้ตะวันตก ส่วนมนุษยศาสตร์หนักไปทางภูมิปัญญาที่ผลิตขึ้นใหม่และรับมรดกทางภูมิปัญญาเดิมในสังคมไทย อาทิเช่น วิชาปรัชญาในสังคมไทยจึงเน้นพุทธปรัชญา หรือบางทีก็ศึกษากันแบบพระเลขทีเดียว วิชาวรรณคดีจึงเป็นการเรียนวรรณคดีอย่างเคยทำกันมา ส่วนประวัติศาสตร์ได้แก่การเรียนพงศาวดาร เป็นต้น

เราต้องเข้าใจว่า ทั้งการจำแนกแขนงความรู้และความโน้มเอียงดังกล่าว เป็นยุทธศาสตร์หรือวิธีการทางปัญญา หรือเรียกได้ว่าเป็น “แนวทาง” เท่านั้น ในความเป็นจริงนั้น มีความรู้มากมายต่อปรากฏการณ์ในชีวิตเรา หลายอย่างที่ยากจะแบ่งออกเป็นฝ่ายใด ต่างคนจึงอาจแบ่งต่างกันไป ต่างคนจึงอาจอาศัยความรู้คนละชุดเข้ามาอธิบายปรากฏการณ์นั้น ยุทธศาสตร์ทางปัญญาดังกล่าวจึงไม่เคยลดทอนความแตกต่างขัดแย้งทางความคิด และไม่ใช้คำตอบสำเร็จรูปแก่เราในการเข้าใจความคิดแบบไทยๆ แต่กลับเป็นปัจจัยก่อให้เกิดความแตกต่างขัดแย้งทางความคิดมากมายด้วยซ้ำไป และเป็นแนวทางเข้าใจภูมิปัญญาไทยแบบหนึ่ง

ประการที่สี่ ในยุคสมัยที่การอุดมศึกษาผลิตบุคลากรเพื่อรับใช้ระบบราชการ ระบอบกึ่งประชาธิปไตยทางวิทยาศาสตร์เน้นทักษะเฉพาะทางตามที่ระบบราชการต้องการ แต่วิทยาศาสตร์ในฐานะความรู้แขนงหนึ่งจึงยังอาจมิได้มีบทบาทความสำคัญมากมายเกินเลยไปกว่ามนุษยศาสตร์ แต่ยิ่งวิทยาศาสตร์ที่มีความสำคัญสำหรับปัจจุบันและอนาคตมากขึ้นเท่าไร ยิ่งทรัพยากรและคนชั้นมัธยมโหลเทไปทางวิทยาศาสตร์จนล้นหลามเท่าไร ช่องว่างในแง่บทบาทและการหน้าที่ในสังคมระหว่างวิทยาศาสตร์และมนุษยศาสตร์ยิ่งถ่างกว้างออกไปทุกที ในเมื่อรากเหง้าทางภูมิปัญญาระหว่างวิทยาศาสตร์กับมนุษยศาสตร์ในสังคมไทยมาคนละทางกันและเปลี่ยนแปลงในรอบร้อยกว่าปีที่ผ่านมาไปคนละทิศทางกัน ความ (ไม่) สัมพันธ์ระหว่างวิทยาศาสตร์และมนุษยศาสตร์ในสังคมไทย จึงเป็นคนละเรื่องกับองค์ความรู้ (และการบริหารวิชาการ) ในโลกตะวันตก

เราจึงพบการไม่สนทนากันเท่าไรนักระหว่างสองฝ่าย ทั้งในแง่องค์ความรู้และวิธีวิทยา เพราะวิทยาศาสตร์ยังมองออกไปข้างนอกอยู่มาก ในขณะที่มนุษยศาสตร์มองอยู่ข้างในเป็นปกติ เราจึงพบความไม่เข้าใจว่ามนุษยศาสตร์ทำอะไร หรือครั้นวิธีการทางวิทยาศาสตร์เป็นที่ยอมรับกว้างขวางในแขนงวิชาสังคมศาสตร์ จึงเกิดการบังคับเรียนวิธีวิทยาแบบวิทยาศาสตร์โดยอาจไม่เคยเข้าใจเลยว่าวิธีการทางมนุษยศาสตร์เป็นอย่างไร ไม่ได้ตระหนักว่าวิธีการทางวิทยาศาสตร์มิได้เป็นวิธีวิทยาทั่วไปทุกสาขาวิชา เราจึงพบกฎเกณฑ์การทำวิจัย ขอบทุนวิจัย และวัดผลการวิจัย ที่มีมาตรฐานจากวิทยาศาสตร์ แต่กลับนำมาใช้ผิดฝาผิดตัวกับงานทางมนุษยศาสตร์ด้วย เราจึงพบว่านักมนุษยศาสตร์ต้องพยายามอธิบายคุณค่าและวิธีการของตนด้วยภาษาของนักสังคมศาสตร์และวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นไปไม่ได้

เราจึงพบว่านักมนุษยศาสตร์ทองคำที่ว่า มนุษยศาสตร์ทำคนให้เป็นคน แต่กลับอธิบายไม่ได้มากไปกว่านั้น เราจึงพบว่างานทางมนุษยศาสตร์ไม่เข้าใจว่าสามารถสนทนากับวิธีวิทยาของวิทยาศาสตร์และสังคมศาสตร์อย่างไร เามาให้อย่างที่อู๋ หรือตายด้านกันบ่อยๆ (เช่น วิธีการทางสถิติ หรือการ "คิด" อยู่กับข้อมูลเชิงประจักษ์แบบไม่กล้าตีความ) เราจึงพบว่านักมนุษยศาสตร์จำนวนไม่น้อยในสังคมไทยปฏิเสธทฤษฎี เห็นทฤษฎีเป็นของสูง (ยากเกินไป) เป็นของไม่ดี (ฝรั่งเกินไป) หรือเป็นสิ่งที่ไม่จำเป็น (เพราะคิดว่ามีรากทางภูมิปัญญาแต่เดิมก็ใช้ได้พอแล้ว)

เราอยู่ในประวัติศาสตร์มนุษยชาติยุคที่วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเป็นความรู้ที่มีบทบาทนำไม่ว่าที่ไหนในโลก แต่ต้องตีความรู้ที่แยกขาดจากกันระหว่างวิทยาศาสตร์กับมนุษยศาสตร์ตกอยู่ในอาการหนักในสังคมไทยนี้แหละ ด้วยสภาวะเงื่อนไขตามประวัติศาสตร์ของวิทยาการทั้งสองด้านในสังคมไทยเองนี้แหละ

ตอนสาม ความจริงทางประวัติศาสตร์ 2 ระดับ

ดังได้กล่าวแต่ต้นว่า หัวข้อการแสวงหาความจริงทางประวัติศาสตร์สามารถอธิบายได้อย่างง่ายที่สุดคือ อธิบายวิธีวิพากษ์หลักฐานทางประวัติศาสตร์

หากอธิบายให้ยากขึ้นหน่อย ต้องอธิบายวิธีวิทยาในการคิดและตีความ ซึ่งขึ้นอยู่กับหัวข้อและคำถามของการวิจัยเฉพาะกรณี ไม่สามารถอธิบายอย่างลอยๆ ได้

อีกมุมหนึ่งซึ่งน่าจะเป็นประโยชน์อย่างกว้างขวาง คืออธิบายความสำคัญของมิติประวัติศาสตร์แก่ศาสตร์อื่นๆ ทุกสาขา หมายความว่าแทนที่จะอาศัยกฎเกณฑ์ทั่วไปหมด เรากลับควรเน้นอธิบายมนุษย์และสังคมตามเงื่อนไขเฉพาะของกาลและเทศะ และเห็นความเปลี่ยนแปลง ข้อนี้ยังเป็นเรื่องต้องรณรงค์กันอีกนาน ไม่ใช่เฉพาะวงวิชาการของไทย แต่ในโลกตะวันตกเช่นกัน แม้จะเป็นที่ยอมรับกันมากพอควรแล้วใน 40 ปีที่ผ่านมาก็ตาม

แต่ผู้เขียนต้องการชี้ให้เห็นอีกประเด็นสำคัญที่ต่างออกไป นั่นคือความจริงทางประวัติศาสตร์มีอย่างน้อย 2 ระดับ ที่มีคุณสมบัติต่างกัน ได้แก่ ความจริงระดับลัทธิความเชื่อหรืออุดมการณ์ทางประวัติศาสตร์ และความจริงจากการศึกษาค้นคว้าทางประวัติศาสตร์ ความจริงระดับแรกทรงอิทธิพลสูงและสำคัญมาก แต่เราจะเข้าใจความจริงระดับนั้นในสังคมไทยได้ ต้องเข้าใจรากเหง้าของความรู้ประวัติศาสตร์ในสังคมไทยตามที่เสนอมาในตอนสองเสียก่อน

ความจริงในระดับลัทธิความเชื่อหรืออุดมการณ์ หมายถึงความรู้หลักๆ หรือความรู้รากฐานเกี่ยวกับอดีตที่สังคมหนึ่งๆ เชื่อกับตนเองและปลูกฝังกันต่อๆ มาจนเป็นส่วนหนึ่งของอัตลักษณ์ทาง

* ข้อเสนอเรื่องความจริงมากกว่าหนึ่งในที่นี้ ไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกับ post-modernism เลย ผู้เขียนเคยเขียนอธิบาย

"ประวัติศาสตร์แบบโพสต์โมเดิร์น" ไว้ในที่อื่น มิใช่เพราะผู้เขียนสมารถแนวคิดดังกล่าว เพียงแต่ต้องการทำความเข้าใจเพื่อหวังลดอาการเกลียดกลัว post-modernism อย่างสุมสุมหัวเท่านั้นเอง การเสนอเรื่องความจริง 2 ระดับในที่นี้ จะเห็นต่อไปว่ามีได้อาศัยการอธิบายแบบ post-modernist แม้แต่น้อย

วัฒนธรรมของตน ความเชื่อนี้ไม่ใช่ระดับข้อเท็จจริงแต่มักเป็นการให้คุณค่าหรือความหมายที่เป็นนามธรรม แก่อดีต อาทิเช่น ชาวอเมริกันเชื่อว่าประวัติศาสตร์ของตนเป็นเรื่องของคนรักเสรีภาพ เป็นต้น กระบวนการ ที่ความเชื่อทำนองนี้ก่อรูปขึ้นมาเป็นเรื่องซับซ้อนของประวัติศาสตร์เฉพาะของแต่ละสังคม คงไม่สามารถ อภิปรายในที่นี้ได้

ที่สำคัญคือ อุดมการณ์ประวัติศาสตร์มีอิทธิพลหรือกำหนดการตีความในการศึกษาวิชาการ ประวัติศาสตร์ กล่าวคือในยามที่นักประวัติศาสตร์ค้นคว้าหลักฐาน ประมวลข้อมูลเข้ามา จำต้องอาศัย ความคิดบางอย่างเป็นเครื่องชี้นำการเลือกสรรหลักฐาน และในยามที่นักประวัติศาสตร์พยายามหา ความสัมพันธ์เป็นเหตุเป็นผลของข้อมูลเหล่านั้น อุดมการณ์ประวัติศาสตร์มักกลายเป็นความคิดชี้นำการ ตีความ แทนที่การเข้าถึงความจริงในระดับการค้นคว้าทางวิชาการจะนำไปสู่ความหมายหรืออุดมการณ์ ของสังคม กลับกลายเป็นว่าอุดมการณ์ของสังคมกำหนดชี้นำการหาความจริงในการค้นคว้าทางวิชาการ ทำให้การค้นคว้าหาความจริงทางวิชาการกลายเป็นแค่การผลิตซ้ำ ตอกย้ำอุดมการณ์ดังกล่าว กลายเป็น แคพิธีกรรมทางปัญญาเท่านั้นเอง

ยิ่งไปกว่านั้น อุดมการณ์หรือลัทธิความเชื่อทางประวัติศาสตร์มักเป็นสิ่งที่แพร่หลายในสังคมหนึ่งๆ จึงมีพลังกว่าความจริงที่มาจากการศึกษาค้นคว้าทางวิชาการ กลายเป็นว่าความจริงที่เชื่อกันตาม อุดมการณ์ทางประวัติศาสตร์กลายเป็นกรอบหรือเพดานความรู้หรือเครื่องวัดตัดสินว่า ความจริงจาก การศึกษาค้นคว้าน่าเชื่อถือหรือไม่ รับได้หรือไม่ หรือควรถูกปฏิเสธ ผลักไสออกไปไม่ยอมให้มีที่ยืนในสังคม

จากประวัติของมนุษยศาสตร์และประวัติศาสตร์ในสังคมไทย ตามที่อธิบายในตอนสอง ความรู้ ประวัติศาสตร์ของไทยอยู่ในมือชนชั้นนำไทยเองมาแต่ต้น แม้บทของประวัติศาสตร์ไทยและอุดมการณ์ทาง ประวัติศาสตร์ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นตามทัศนะหรือความเชื่อของชนชั้นนำไทยปลายศตวรรษที่ 19-ต้น ศตวรรษที่ 20

ผู้เขียนเรียกอุดมการณ์ประวัติศาสตร์ของไทยแบบนี้ว่า ราชาชาตินิยม (รายละเอียดดูใน ศิลปวัฒนธรรม ตุลาคม 2544)

ความจริงตามอุดมการณ์ราชาชาตินิยม กลายเป็นกรอบและเพดานของความรู้ทางประวัติศาสตร์ ของไทยในหลายแง่ อาทิเช่น การอธิบายความเปลี่ยนแปลงแทบทุกอย่างในสมัยรัชกาลที่ 5 ว่าเป็นไปเพื่อ รักษาเอกราช ความภูมิใจเชื่อมั่นว่าสยามไม่เคยตกเป็นอาณานิคม จนมองข้ามหลายอย่าง3ใน ประวัติศาสตร์สังคมไทยที่เป็นอาการของสภาวะกึ่งอาณานิคม ทั้งไม่เคยมองความเป็นอาณานิคมหรือไม่ เป็นอาณานิคมอย่าง "กลางๆ" คือ ทั้งสองสภาวะต่างมีผลตามมาทั้งดีและเลวร้ายพัดไปคนละอย่าง เป็นต้น อุดมการณ์ประวัติศาสตร์ของไทยแบบนี้ยังมีอิทธิพลสูงต่อปรัชญาการเมืองของไทย รูปการและระบบ การเมืองของไทยจนทุกวันนี้ และต่อค่านิยมและความสัมพันธ์ทางสังคมอีกหลายอย่าง เช่น วาทกรรม ความสามัคคี ผลประโยชน์แห่งชาติ ความเข้าใจแบบไทยๆต่อประชาธิปไตย เป็นต้น

การศึกษาค้นคว้าทางประวัติศาสตร์ในสังคมไทยจำนวนมากเป็นการต่อเติมเสริมแต่งความจริงตามที่รู้ๆ และเชื่อๆ กันอยู่ในรายละเอียด ประวัติศาสตร์ที่ทำทนายกรอบความเชื่อดังกล่าว จึงจัดผืน “ความจริง” เช่นการจัดการกับปัตตานีในลักษณะเป็นอาณานิคมของสยาม สภาวะกึ่งอาณานิคมของรัฐ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ เป็นต้น ประวัติศาสตร์ที่ขัดผืนความ “ความจริง” ระดับอุดมการณ์จึงต้องถูกอธิบายเสียใหม่ให้เข้ากันได้กับอุดมการณ์ หรือถูกเบียดขับทำให้เจียบเสีย

(ในแง่นี้ น่าคิดว่า เราน่าจะศึกษาให้มากกว่านี้ถึงความ “ไม่จริง” ในประวัติศาสตร์ไทย ทำอย่างไร ข้อเท็จจริงบางอย่างจึงถูกปฏิเสธหรือเบียดขับให้กลายเป็นความไม่จริง การทำความเข้าใจกับ “ความไม่จริง” ในหลายๆ ลักษณะ จะช่วยให้ชัดเจนขึ้นว่า “ความจริง” ตามอุดมการณ์ของไทยมีลักษณะอย่างไร)

ส่งท้าย

ความรู้ดีที่สุดในยุคก่อนที่จะกลายมาเป็น “ประวัติศาสตร์” มีความสำคัญในฐานะการสถาปนาระเบียบสังคมลงเป็นคัมภีร์ การสร้างคัมภีร์อย่างพระราชพงศาวดารให้ “ถูกต้อง” เป็นส่วนหนึ่งของสภาวะปกติสุขของสังคม

วิชาประวัติศาสตร์ในสังคมไทยยังอาจมีความสำคัญในทำนองนี้อยู่ แต่ “ความจริง” ในการสร้างคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์เป็นคนละเรื่องกับความจริง (truth) และความเป็นจริง (reality) เชิงประจักษ์ของวิทยาการสมัยใหม่

วิธีการและพิธีกรรมที่จำเป็นต่อการจัดการกับความจริงเหล่านั้นก็เป็นคนละเรื่องกันเลย น่าคิดว่า การศึกษาในสังคมไทยเป็นการหาความจริงแบบไหนกันแน่ เป็นการแสวงหาความจริงหรือเป็นพิธีกรรมผลิตซ้ำความจริงตามอุดมการณ์กันแน่?

ปัญหาทำนองนี้ มีแต่วิธีการทางมนุษยศาสตร์เท่านั้นจึงจะเข้าใจได้ เพราะไม่ใช่ความจริงเชิงประจักษ์ที่วิธีการทางวิทยาศาสตร์จะช่วยอะไรได้

ธรรมชาติของความจริงและการหาความจริงในสาขาวิชาปรัชญา

มารค ตามไท

0. การพูดเรื่องการหาความจริงในวิชาปรัชญาต่างจากการพูดเรื่องนี้ในวิชาอื่นเพราะความจริงเป็นหัวข้อหนึ่งที่ศึกษาในวิชาปรัชญาเอง ถ้าศึกษาอย่างรอบคอบในที่สุดก็ต้องพูดถึงเรื่องการหาความจริงเกี่ยวกับความจริง ในเมื่อประเด็นนี้สับสนเกินไป การศึกษาครั้งนี้จะครอบคลุมทุกเรื่องในวิชาปรัชญายกเว้นเรื่องทฤษฎีความจริงต่างๆ แต่อย่างไรก็ตามคิดว่าเรื่องทฤษฎีความจริงคงไม่หลุดไปเนื่องจากจะดูมโนทัศน์อื่นที่คล้ายกัน
1. การพิจารณาเรื่องความจริงในสาขาวิชาปรัชญาครั้งนี้ จะแยกพิจารณาเป็นสามส่วนคือ ตรรกวิทยา ประวัติปรัชญา และปรัชญา เหตุที่ทำเช่นนี้ก็เพราะว่าถึงแม้ตรรกวิทยาและประวัติปรัชญาโดยแท้จริงแล้วเป็นเครื่องมือของปรัชญา แต่เป็นเครื่องมือซึ่งมีความสัมพันธ์กับตัววิชาหลักแบบพิเศษ กล่าวคือเครื่องมือนั้นจะมีลักษณะของตัววิชาหลักปนอยู่ด้วย ในประเด็นนี้จะเหมือนความสัมพันธ์ระหว่างวิชา physics กับวิชาว่าด้วยการสร้างเครื่องมือต่างๆที่ physics ใช้ในการหาความจริง (เช่น cyclotron) แต่จะไม่เหมือนความสัมพันธ์ระหว่างวิชาสังคมวิทยากับวิชาสถิติ(ในฐานะที่เป็นเครื่องมือหนึ่งของสังคมวิทยา)
2. ในทั้งสามส่วนดังกล่าวจะพิจารณาความจริงโดยใช้วิธีเลือกอิงหนังสือเล่มหนึ่งในแต่ละส่วนซึ่งถือได้ว่าเป็นตัวอย่างหลักตัวอย่างหนึ่งของส่วนนั้น
3. ถึงแม้ว่าลักษณะของความจริงในแต่ละส่วนนั้นไม่เหมือนกัน แต่มีมโนทัศน์จำนวนหนึ่งซึ่งอาจนำมาใช้ในการพิจารณาลักษณะของความจริงในทั้งสามส่วน ตัวอย่างของมโนทัศน์เหล่านี้ก็เช่น ความจริง *a priori* ความจริงเชิงข้อความ(syntactic truth) ความจริงเชิงอรรถ(semantic truth) ความจริงของexplication ความจริงที่เป็นหมัน ความจริงที่สำคัญ เป็นต้น

ตรรกวิทยา

4. หนังสือที่ใช้เป็นตัวอย่างในส่วนนี้คือ Modal Logic, G.E.Hughes and M.J.Cresswell, Methuen and Co Ltd, London, 1968.

4.1 " $L(p \vee Lq) \Leftrightarrow (Lp \vee Lq)$ is provable in S5", L is the necessity operator

4.2 "There exists a falsifying S4-model for $(Mp \rightarrow LMp)$ ", M is the possibility operator

4.3 "S4 and S5 are distinct systems"

5. ความจริงบางส่วนในตรรกวิทยาเป็นผลของการพิสูจน์ เหมือนกับในวิชาคณิตศาสตร์ ซึ่งความจริงเหล่านี้เป็น syntactic truth เนื่องจากการพิสูจน์ข้อความโดยใช้กฎการสรุปที่กำหนดไว้อย่างแน่นอน

6. semantic truth

7. ความจริงที่เป็นหมัน (ในวิชาตรรกวิทยาจะเหมือนในวิชาคณิตศาสตร์)

8. ความจริงทั้งหลายในตรรกวิทยาเป็นความจริง a priori

ประวัติปรัชญา

9. หนังสือตัวอย่างของส่วนนี้คือ The Great Chain of Being, Arthur O. Lovejoy, Harvard University Press, Cambridge, U.S.A., 1936.

9.1 "There are two conflicting major strains in Plato and in the Platonic tradition. With respect to the deepest and farthest-reaching cleavage separating philosophical or religious systems he stood on both sides; and his influence on later generations worked in two opposite directions. The cleavage to which I refer is that between what I shall call otherworldliness and this-worldliness. By otherworldliness I do not mean a belief in and a preoccupation of the mind with a future life.....Rather, I mean the belief that both the genuinely 'real' and the truly good are radically antithetic in their essential characteristics to anything to be found in man's natural life, in the

ordinary course of human experience, however normal, however intelligent, and however fortunate."

9.2 "Among the great philosophic systems of the seventeenth century, it is that of Leibniz that the conception of the Chain of Being is most conspicuous, most determinative, and most pervasive.....Since the metaphysics of Leibniz is a form of idealism, or, more precisely, of panpsychism, the gradation is defined primarily in psychological terms."

10. history of ideas vs. history of philosophy

11. ความจริงของ explication

12. ความจริงที่เป็นหมัน / ข้อเท็จจริงที่ไม่ได้ช่วยในการอธิบายอะไร

13. ไม่ได้เป็นความจริงแบบ a priori ทั้งหมด

ปรัชญา

14. หนังสือตัวอย่างของส่วนนี้คือ In Defense of Pure Reason, Laurence Bonjour, Cambridge University Press, Cambridge, UK., 1998.

14.1 "...the capacity for rational insight , though fundamental and irreducible, is in no way puzzling or especially in need of further explanation; indeed without such a capacity neither puzzles nor explanations would themselves be rationally intelligible."

14.2 "A moderate rationalism that does not endorse these stronger claims could still be quite sufficient to meet the demands posed by the three arguments for the existence of a priori justification discussed in 1.1. Thus it will be useful and do no harm to limit ourselves for now to this more modest version of rationalism (which will in fact prove to be the most defensible one.)"

14.3 "Moderate rationalism is the only hope for a non-skeptical account of a priori justification and knowledge, and indeed for a non-skeptical account of knowledge generally (with the possible exception of those parts of

empirical knowledge, if any, that can be fully justified by appeal to direct experience or observation alone.)”

15. ความจริงของการ 'beg the question'
16. ความจริงของ explication
17. ความจริงที่เป็นหมัน / straw man argument
18. ความจริงในปรัชญาเป็นความจริงแบบ a priori ทั้งหมด (แต่ในอดีตมีงานปรัชญาบางชิ้นซึ่งเสนอความจริงที่มีลักษณะเชิงประจักษ์ค่อนข้างชัด)

****เอกสารประกอบการประชุม ห้ามใช้อ้างอิง**

โครงการจัดประชุมวิชาการระดับชาติ: เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย

**26-27 สิงหาคม 2547
คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**

**"จินตนาการชีวิตและสังคมในอุดมคติ:
บทศึกษายุโทเปีย ตะวันตก-ตะวันออก"**

**รศ.ดร. สมบัติ จันทรวงศ์ วิทยากร
ผศ.ดร. ประพนธ์ อัครวิรุฬห์การ วิทยากร
ผศ. อุกฤษฏ์ แพทย์นอย วิทยากร
ศ.ดร. ธงชัย วินิจจะกุล ผู้ดำเนินรายการ
วันศุกร์ที่ 27 สิงหาคม 2547
13.15 – 16.00 น. ห้อง 105 อาคารมหาจุฬาลงกรณ์**

**โดยการสนับสนุนของ
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)**

สังคมอุดมคติของ คาร์ล มาร์กซ

อุกฤษฏ์ แพทย์น้อย

Utopia เป็นคำที่ใช้กันทั่วไปในภาษาอังกฤษ มิได้จำกัดอยู่ในวงวิชาการ มีความหมายได้สองแง่ แง่หนึ่งหมายถึงแดนสวรรค์ในความหมายที่บ่งถึงสภาพการณ์ที่เป็นอย่างที่เราเพ้อฝันถึง อีกแง่หนึ่งหมายถึงความเพ้อฝันหรือสิ่งที่ห่างไกลความเป็นจริง แง่หลังเป็นการใช้ในเชิงตำหนิ ส่วนแง่แรกเป็นมักใช้ในบริบทที่แสดงความปิติยินดีที่ได้พบสิ่งที่เคยฝันถึง ขอให้สังเกตว่าคำนี้มีความหมายเดียวคือสิ่งที่เป็นอุดมคติ การแบ่งเป็นสองแง่เป็นการแยกระดับระหว่างความฝันที่กลายเป็นจริงได้และความเพ้อฝันที่มีอาจเป็นจริง ในเชิงวิชาการสาขาที่เกี่ยวกับทฤษฎีสังคม คำนี้หมายถึงสังคมอุดมคติ นั่นคือไม่ใช่สังคมที่มีอยู่ในขณะนี้ แต่เป็นสังคมที่เรามุ่งหวังให้มีขึ้น เป็นสังคมที่ไม่เพียงแต่ดีกว่าสังคมในปัจจุบันเท่านั้น แต่เป็นสังคมที่ดีที่สุด เป็นสังคมที่สมบูรณ์แบบ ในแง่นี้ทฤษฎีสังคมและการเมืองที่มุ่งเสนอรูปแบบสังคมที่พึงปรารถนาไม่ได้เสนอสังคมยูโทเปียเสมอไป ทฤษฎีเช่นนี้หลายทฤษฎีมุ่งแก้ไขปัญหาสังคมในปัจจุบันโดยให้ข้อเสนอว่าสังคมที่ดีกว่าควรจะเป็นอย่างไร แต่การเสนอเช่นนี้ไม่ได้อ้างว่าสังคมที่เสนอเป็นสังคมที่สมบูรณ์แบบอันปราศจากปัญหาและข้อบกพร่องใด ๆ ทั้งสิ้น เพียงแต่อ้างว่าเป็นสังคมที่ตอบสนองอุดมคติที่เรายึดถือกัน เช่น ทฤษฎีเสรีนิยมประชาธิปไตยอ้างว่าสังคมที่เป็นไปตามทฤษฎีนี้เป็นสังคมที่ให้ความยุติธรรม ประชาชนมีเสรีภาพและมีความเสมอภาคกัน ทฤษฎีเช่นนี้จะกล่าวถึงแต่ว่าสังคมที่ดีควรยึดหลักการเช่นไร และสถาบันต่าง ๆ ควรจัดรูปแบบอย่างไรให้สนองหลักการเหล่านี้ แต่มิได้กล่าวอ้างว่าคนในสังคมมีความสุขสมบูรณ์ ปราศจากทุกข์ทั้งปวง ไม่บรรยายถึงรายละเอียดว่าสังคมที่มนุษย์มีความสุขสมบูรณ์มีลักษณะอย่างไร กล่าวอีกนัยหนึ่ง ทฤษฎีทางปรัชญาสังคมและการเมืองล้วนกล่าวถึงสังคมที่พึงปรารถนา ทฤษฎียูโทเปียเป็นทฤษฎีปรัชญาสังคมประเภทหนึ่ง มีลักษณะเฉพาะอยู่ที่การบรรยายถึงสังคมที่สมบูรณ์แบบที่เป็นสวรรค์บนดิน ในบทความนี้จะใช้คำว่าสังคมอุดมคติในความหมายนี้

การกล่าวถึงสังคมอุดมคติยูโทเปียอาจมีความหมายได้สองอย่าง อย่างแรกหมายถึงโลกแห่งความฝัน เราอาจจะวาดภาพสังคมที่เราอยากให้มีขึ้น แต่เรารู้ว่าสังคมนี้ไม่มีทางเป็นไปได้ อาจจะด้วยเหตุผลที่เป็นไปได้หลายประการ เช่น ในความเป็นจริงมนุษย์ไม่ดีพอที่จะสร้างสังคมเช่นนี้ขึ้นมา

เอกสารประกอบการอภิปรายเรื่อง “ความจริงและการหาความจริงทางมนุษยศาสตร์” ในโครงการจัดประชุมวิชาการระดับชาติ: เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย ฉบับร่าง ห้ามนำไปใช้อ้างอิง

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ประจำภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อีกความหมายหนึ่งคือสังคมที่แม้จะเป็นอุดมคติแต่เราคิดว่าสามารถทำให้เกิดขึ้นได้ ไม่เกินความสามารถของมนุษย์ แต่ต้องใช้ความพยายามอย่างมากในการชักจูงใจให้มนุษย์ละทิ้งสังคมเก่าและหันมาช่วยกันสร้างสังคมนี้ ขอให้สังเกตว่าความหมายทั้งสองนี้ขนานกันไปกับการใช้คำนี้ในภาษาระดับชาวบ้าน สิ่งที่ทำให้เรื่องซับซ้อนขึ้นอีกก็คือ การให้ความหมายอย่างใดอย่างหนึ่งในสองอย่างนี้ใครเป็นผู้กำหนด นักเขียนหรือนักคิดที่เป็นผู้บรรยายสังคมอุดมคติ หรือผู้อ่านและนักวิจารณ์ กล่าวคือนักเขียนหรือนักคิดอาจเสนอภาพสังคมเช่นนี้เพราะเห็นว่าสามารถทำให้เกิดขึ้นได้ และที่เขียนหนังสือขึ้นมาก็เพื่อกระตุ้นให้คนทั้งหลายลุกขึ้นมาสร้างสังคมนี้ แต่ผู้อ่านหรือนักวิจารณ์อาจจะวินิจฉัยว่าสิ่งที่เสนอเป็นเรื่องเพ้อฝัน ไม่อาจเป็นไปได้

วงการปรัชญาสนใจเฉพาะยูโทเปียในความหมายหลัง เนื่องจากการเสนอสังคมเช่นนี้จะต้องมีการให้คำกับรูปแบบสังคมที่เสนอว่าเป็นไปตามเกณฑ์ทางจริยะหรือทางคุณธรรม และเกณฑ์นี้จะต้องมีเหตุผลสนับสนุน เหตุผลที่ใช้ยืมหลักไม่พ้นที่จะโยงไปสู่เรื่องธรรมชาติของมนุษย์และจักรวาล ผู้ที่เสนอความคิดเช่นนี้จึงกล่าวได้ว่าเป็นผู้เสนอความคิดเชิงปรัชญา ไม่ว่าผู้เสนอจะคิดว่าตัวเองเป็นนักปรัชญาหรือไม่ก็ตาม กระนั้นก็มีการที่คำนี้อาจใช้ในความหมายอย่างแรกได้ทำให้นักปรัชญาบางคนสงวนคำนี้ไว้สำหรับใช้ในความหมายแรกเท่านั้น การทำเช่นนี้อาจเป็นได้ว่านักปรัชญาเช่นนี้ต้องการกำหนดชื่อให้กับสังคมอุดมคติในความหมายแรก และเลือกที่จะใช้คำนี้เพราะเคยมีการใช้เช่นนี้เนื่องจากคำนี้มีความกำกวมอันเป็นผลมาจากถูกใช้ในทั้งสองความหมาย การนำคำที่มีความหมายกำกวมมากำหนดความหมายให้ชัดเจนตายตัวเพื่อวัตถุประสงค์บางอย่างไม่ใช่เรื่องแปลก กลยุทธ์เช่นนี้ถูกใช้อย่างแพร่หลาย ดังที่มื่อนักปรัชญาได้ตั้งข้อสังเกตไว้

จุดประสงค์ของการใช้คำยูโทเปียเช่นนี้ไม่ได้อยู่ที่การดำเนินการวาดภาพสังคมยูโทเปียทุกชนิด หากมีนักเขียนผู้หนึ่งเสนอภาพสังคมเช่นนี้และบอกว่าเป็นความฝันที่อยากให้เป็นจริง แต่ก็ยอมรับว่า 'ไม่อาจเป็นจริงได้' ก็คงไม่มีนักปรัชญาผู้ใดจะไปตำหนิตัวเขียน หากการวาดภาพเช่นนี้มีสุนทรียทางวรรณคดี ก็อาจได้รับคำชม หากไม่มีอย่างมากนักปรัชญาก็แค่ติว่าการพิมพ์หนังสือเช่นนี้ออกมาเป็นการสิ้นเปลืองกระดาษ จุดประสงค์อยู่ที่การตำหนินักคิดที่วาดภาพสังคมที่สมบูรณ์แบบและเสนอว่ามนุษย์ควรดิ้นรนต่อสู้เพื่อให้เกิดมีสังคมเช่นนี้ คำวิจารณ์เกิดขึ้นเมื่อผู้วิจารณ์คิดว่าสังคมเช่นนี้เป็นไปไม่ได้ เป็นเรื่องเพ้อฝัน คำว่ายูโทเปียถูกใช้ก็เพื่อเป็นชื่อของสังคมประเภทนี้ เป็นการใช้ในเชิงตำหนิ

ไม่ใช่ นักปรัชญาทุกคนที่ใช้คำว่ายูโทเปียในความหมายเชิงตำหนิ หลายคนใช้คำนี้ในความหมายที่สองที่กล่าวข้างต้น ไม่มีประโยชน์อันใดที่จะมาเถียงกันว่าควรจะใช้คำนี้ในความหมายเช่นไรจึงจะถูกต้อง และเปล่าประโยชน์ที่จะอ้างเอาหนังสือ Utopia ของ Thomas More เป็นต้นแบบจริงอยู่ว่าคำว่ายูโทเปียมาจากหนังสือของโทมัส มอร์ แต่การบรรยายสังคมอุดมคติมีมาก่อนนานแล้ว

ประเด็นที่แท้จริงอยู่ที่ว่าสังคมอุดมคติที่นักคิดผู้หนึ่งเสนอขึ้นมาเป็นสังคมที่อาจทำให้เกิดขึ้นจริงได้หรือไม่ ถ้าเราคิดว่าอาจทำให้เกิดขึ้นได้ เราก็ควรแสวงหานานทางให้มีสังคมเช่นนี้

นักคิดผู้หนึ่งที่ใช้คำว่ายูโทเปียในความหมายเชิงตำหนิคือคาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx) และนักคิดที่ถูกมาร์กซ์วิจารณ์ด้วยคำนี้ก็คือนักคิดสังคมนิยมในสมัยแรกซึ่งมาร์กซ์เรียกว่าเป็นพวก Utopian Socialism เมื่อเป็นเช่นนี้การกล่าวถึงสังคมยูโทเปียของมาร์กซ์จึงต้องไม่ใช่ในความหมายที่มาร์กซ์ใช้คือความหมายในเชิงตำหนิ แต่ต้องเป็นในความหมายของสังคมที่สามารถทำให้เกิดขึ้นได้ และควรจะทำให้เกิดขึ้น กระนั้นก็ดีการกล่าววามาร์กซ์มีทรรศนะเรื่องสังคมในอุดมคติยังมีปัญหาอีกอย่างหนึ่งซึ่งจะกล่าวถึงในตอนท้าย

สังคมในอุดมคติของมาร์กซ์กล่าวโดยสังเขปได้ว่า เป็นสังคมที่ศักยภาพของมนุษย์ได้รับการพัฒนาในทุกด้านและอย่างมีเสรีคือไม่มีสิ่งใดมาปิดกั้น

การบรรยายเช่นนี้คล้ายคลึงกับสังคมอุดมคติในลักษณะที่

๑. มีสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการที่มนุษย์จะพัฒนาศักยภาพของตนในทุกด้านและอย่างมีเสรี

๒. สังคมที่ศักยภาพของมนุษย์ได้รับการพัฒนาจนถึงที่สุดในทุกด้านและอย่างมีเสรี

สังคมในอุดมคติของมาร์กซ์ที่บรรยายข้างต้นมี ๑ เป็นเงื่อนไขแต่ไม่มีนัยว่านำไปสู่ ๒ งานเขียนของมาร์กซ์ไม่มีตอนใดที่ระบุว่าสังคมในอุดมคติคือกรณีที่ ๒ และอาจจะกำกวมระหว่างที่บรรยายข้างต้นกับ ๑ แต่ดังจะชี้ให้เห็นต่อไป มีเหตุผลที่จะเชื่อว่ามาร์กซ์ไม่ได้หมายถึงแค่ ๑

การที่มาร์กซ์เชื่อว่าสังคมอุดมคติคือสังคมที่ศักยภาพของมนุษย์ได้รับการพัฒนาในทุกด้านและอย่างมีเสรีเป็นผลมาจากความเชื่อหลักสามอย่าง

๑. พลังแห่งการผลิตก้าวหน้าอย่างไม่หยุดยั้งและอย่างหยุดไม่ได้

๒. มนุษย์มีศักยภาพหลายอย่าง

๓. ความต้องการหลักของมนุษย์คือการใช้แรงงาน (รวมถึงทั้งแรงกายและแรงสมอง)

ในขั้นต่อไปขออธิบายความเชื่อสามอย่างนี้

พลังแห่งการผลิต ได้แก่แรงงานของมนุษย์และเครื่องมือที่ใช้ในการผลิต เพราะสองอย่างนี้เป็นสิ่งจำเป็นในการผลิต แรงงานของมนุษย์ย่อมรวมถึงทักษะทั้งที่มีอยู่แล้วและที่เกิดจากการฝึกฝน นอกจากนั้นยังรวมถึงความชำนาญที่เป็นภูมิปัญญาตกทอดมาจากบรรพบุรุษเพราะมาร์กซ์เรียกสิ่งนี้เป็นแรงงานในอดีตที่สะสมกันมา รูปแบบในการร่วมมือกันผลิตมาร์กซ์ก็ถือว่าเป็นพลังการผลิตอย่างหนึ่ง ที่ว่าพลังการผลิตก้าวหน้ามาตลอดเห็นได้จากประวัติศาสตร์ของมนุษย์ การผลิตที่เปลี่ยน

จากเครื่องมือเครื่องไม้ธรรมดามาเป็นเครื่องจักรและเทคโนโลยีเป็นข้อพิสูจน์อย่างดี เราอาจถามได้ว่าความก้าวหน้านี้จะดำเนินไปอย่างไรไม่มีวันหยุดหรือไม่ หากการผลิตเป็นไปเพื่อสนองความต้องการของมนุษย์และเมื่อถึงจุดหนึ่งมนุษย์ไม่ต้องการอะไรมากกว่าที่ผลิตได้ในขณะนั้นอยู่แล้ว มนุษย์ก็อาจจะไม่พัฒนาพลังการผลิตต่อไป จริงอยู่ว่ามาร์กซ์ไม่เคยกล่าวว่าความก้าวหน้าจะไม่หยุด แต่ทราบใดที่มาร์กซ์เชื่อว่าพลังการผลิตในสังคมคอมมิวนิสต์จะก้าวหน้ามากกว่าในสังคมทุนนิยม ความเชื่อนี้ก็เพียงพอที่จะนำไปสู่ภาพของสังคมอย่างที่มาร์กซ์วาดไว้

มาร์กซ์มีทฤษฎีว่าพลังการผลิตกำหนดความสัมพันธ์ทางสังคมหรืออีกนัยหนึ่งความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น ในขณะที่เดียวกันเมื่อพลังการผลิตพัฒนาไปถึงจุดหนึ่งก็จะถูกความสัมพันธ์ทางสังคมขัดขวางมิให้พัฒนาต่อไป มาร์กซ์เชื่อว่าเมื่อเกิดความขัดแย้งเช่นนี้ขึ้น พลังการผลิตจะเป็นฝ่ายกำชัยในที่สุด ความสัมพันธ์ทางสังคมจะถูกเปลี่ยนให้เข้ากับพัฒนาการของพลังการผลิต มาร์กซ์มิได้อธิบายว่าทำไมพลังการผลิตจึงมีพัฒนาการที่ไม่อาจมีสิ่งใดมาหยุดยั้งได้ การหาคำอธิบายโดยชี้ไปที่สิ่งที่เกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์ว่าเป็นเช่นนั้นมิได้ช่วยตอบคำถามนี้

การพัฒนาตัวบุคคลในรอบด้าน มาร์กซ์เชื่อว่ามนุษย์แต่ละคนมีศักยภาพที่จะทำอะไรหรือเป็นอะไรได้หลายอย่าง คนที่บรรลุดีศักยภาพของตนคือคนที่สามารถพัฒนาศักยภาพทุกอย่างที่ตนมี ไม่ใช่เพียงบางอย่าง นี่คือนิยามที่มาร์กซ์หมายถึงเมื่อกล่าวถึงการพัฒนาบุคคลอย่างรอบด้าน ทรรศนะของมาร์กซ์เกี่ยวกับคนในอุดมคติเช่นนี้มีมาตั้งแต่ในงานเขียนสมัยแรก ใน The Communist Manifesto มาร์กซ์กล่าวถึงว่าสังคมคอมมิวนิสต์เป็นสังคมที่การพัฒนาตนเองอย่างเป็นอิสระของแต่ละคนเป็นเงื่อนไขของการพัฒนาตนเองอย่างเป็นอิสระของคนทั้งหมดและใน The German Ideology มาร์กซ์เน้นด้วยว่าการพัฒนานี้ต้องเป็นการพัฒนาความสามารถทุกอย่างที่มี การพัฒนาความสามารถเพียงอย่างเดียวโดยละเลยความสามารถอื่นเป็นพัฒนาการแบบพิการ มาร์กซ์เชื่อว่าสังคมทุนนิยมมีระบบที่ปิดกั้นมิให้มีการพัฒนาเช่นนี้ เพราะคนส่วนใหญ่ซึ่งไม่มีปัจจัยการผลิตใช้เวลาไปกับการผลิต การผลิตในระบบทุนนิยมเป็นการผลิตเพื่อสะสมทุน มิได้มีจุดหมายหลักอยู่ที่การสนองความต้องการของมนุษย์ การผลิตเช่นนี้กินเวลาของผู้ใช้แรงงานจนไม่มีเวลาว่างพอที่จะพัฒนาศักยภาพทั้งหมดที่มี

ความปรารถนาหลักของมนุษย์คือการใช้แรงงาน อีกประการหนึ่งการที่มนุษย์อยากจะลงแรงทำกิจกรรมหลากหลายที่อยากทำ ไม่ใช่เอาเวลาว่างไปนั่งหรือนอนเฉย ๆ เป็นเพราะมนุษย์อยากใช้แรงงาน กล่าวคือการใช้แรงงานกลายเป็นความต้องการที่สำคัญที่สุดในชีวิต ความเชื่อของมาร์กซ์ที่ว่า การใช้แรงงานเป็นความต้องการที่สำคัญที่สุดในชีวิตมีมาแต่ในงานเขียนสมัยแรก มาร์กซ์เชื่อว่าความ

ต้องการเช่นนี้ถูกปิดกั้นในสังคมทุนเพราะมนุษย์ใช้เวลาส่วนใหญ่ไปกับการทำงานหาเลี้ยงชีพ
พลังการผลิตที่ก้าวหน้าไปอย่างมากในสังคมคอมมิวนิสต์จะทำให้มนุษย์มีอิสระพอที่จะทำให้ความ
ต้องการนี้ปรากฏออกมา

ตามความคิดของมาร์กซ์ สังคมหลังยุคทุนนิยมแบ่งเป็นสองขั้นตอน คือขั้นแรกเป็นเผด็จการ
ของชนชั้นกรรมาชีพ และขั้นถัดไปคือสังคมคอมมิวนิสต์ที่อยู่ในรูปสังคมอนาธิปไตย สังคมอุดมคติของ
มาร์กซ์คือสังคมในขั้นหลังนี้ เนื่องจากพลังการผลิตในสังคมนี้ก้าวหน้าไปกว่าในสมัยทุนนิยมเพราะได้
ทำลายความสัมพันธ์ทางสังคมที่ปิดกั้นความก้าวหน้าของพลังการผลิตลงแล้ว ซึ่งก็หมายความว่า
ผลผลิตก็จะมีมากขึ้นกว่าเดิม กล่าวคือสามารถผลิตสิ่งตอบสนองความต้องการของมนุษย์ได้โดยใช้
เวลาในการผลิตน้อยกว่าเดิม นั่นก็หมายความว่าคนในสังคมจะมีเวลารว่างมากขึ้น เวลารว่างนี้หมายถึง
เวลาที่เหลือจากการผลิตสิ่งตอบสนองความต้องการของคนในสังคม มนุษย์ก็จะใช้เวลาว่างนี้ในการ
พัฒนาศักยภาพต่าง ๆ ที่ตนมี เป็นไปได้ว่าคนบางคนอาจใช้เวลาว่างในการไม่ทำอะไรเลย แต่จาก
ความเชื่อที่ว่ามนุษย์มีความปรารถนาหลักที่จะใช้แรงงาน ย่อมนำไปสู่ความเชื่อที่ว่าความเป็นไปได้
ไม่เกิดขึ้น ดังนั้นมาร์กซ์จึงมิได้เชื่อแค่ที่สังคมอุดมคติจะมีลักษณะเพียงแค่สร้างสภาพแวดล้อมที่เอื้อ
ต่อการที่มนุษย์จะพัฒนาศักยภาพ แต่เชื่อดังว่ามนุษย์จะดำเนินการพัฒนาศักยภาพของตนด้วย
กระนั้นก็ดีกว่าที่มาร์กซ์เชื่อว่ามนุษย์มีความปรารถนาที่จะทำงานมิได้มีนัยว่ามนุษย์มีความปรารถนาที่
จะพัฒนาศักยภาพทุกอย่างที่ตนมี เป็นไปได้ว่ามนุษย์อย่างน้อยบางคนอาจจะต้องการแค่พัฒนา
ศักยภาพของตนเพียงศักยภาพเดียว ไม่สนใจที่จะพัฒนาศักยภาพอื่นทั้ง ๆ ที่รู้ว่าตนมีศักยภาพอย่าง
อื่นอีก เป็นไปได้ว่ามาร์กซ์มีความเชื่อดังว่ามนุษย์ต้องการที่จะพัฒนาศักยภาพทุกอย่างที่ตนมี หรือ
อีกทางหนึ่งที่เป็นไปได้คือมาร์กซ์เชื่อว่ามนุษย์ควรพัฒนาศักยภาพทุกอย่างถึงแม้บางคนอาจมิได้มี
ความต้องการเช่นนั้น เราจะเลือกตีความอย่างไรขึ้นกับว่าเราคิดว่ามาร์กซ์มีความคิดทางจริยปรัชญา
แฝงอยู่ในทฤษฎีสังคมศาสตร์ของตนหรือไม่

แต่การที่คนในสังคมจะมีเวลารว่างมากพอหรือไม่ขึ้นอยู่กับว่าการผลิตในสังคมมีการจัดระบบ
การผลิตที่ดีหรือไม่ การที่พลังการผลิตพัฒนาขึ้นหมายถึงการมีศักยภาพในการผลิตสิ่งที่ต้องการโดย
ใช้เวลาน้อยลง แต่หากการจัดระบบการผลิตไม่ดีก็อาจไม่บรรลุศักยภาพนี้ มาร์กซ์เชื่อว่าในสังคมที่
ปราศจากชนชั้น การผลิตย่อมเป็นไปเพื่อสนองความต้องการของมนุษย์เป็นจุดประสงค์หลัก ในสังคม
ที่ชนชั้นหนึ่งเอาเปรียบอีกชนชั้นหนึ่ง การผลิตย่อมเป็นไปเพื่อผลประโยชน์ของคนเพียงชนชั้นเดียว
และชนชั้นที่ถูกกดขี่จะถูกบังคับให้ผลิตเพื่อชนชั้นอื่น มิใช่เพื่อสนองความต้องการที่จะใช้แรงงานเพื่อ
ตัวเอง ดังนั้นในสังคมคอมมิวนิสต์เมื่อทุกคนได้ใช้แรงงานอย่างที่ตนต้องการ ทุกคนก็จะทำงานอย่าง
เต็มที่ ก่อให้เกิดผลผลิตมหาศาล สิ่งที่สังคมเรียกร้องจากคนในสังคมในแง่ของการผลิตคือการใช้

หลักการว่าแต่ละคนให้สังคมตามความสามารถของตน และการแบ่งปันผลผลิตเป็นไปตามหลักการที่ว่าทุกคนเอาผลผลิตไปตามที่ต้องการ เหตุที่การแบ่งปันเป็นเช่นนี้ได้ก็เพราะจะมีผลผลิตมากพอนั่นเอง แต่แน่นอนสังคมนี้ยังคงต้องมียุทธศาสตร์กลางที่ทำหน้าที่จัดการกับผลผลิตที่ได้และกับการแจกจ่ายผลผลิตเพื่อให้เกิดความเป็นระเบียบ ยุทธศาสตร์นี้จะเรียกว่ารัฐบาลหรือไม่ก็แล้วแต่ ถึงอย่างไรก็ต้องถูกควบคุมโดยสังคม ดังนั้นสังคมนี้จึงยังเป็นสังคมอนาธิปไตยอยู่ เมื่อคนมีเวลามากขึ้นพอที่จะพัฒนาศักยภาพของตน ความสามารถที่ได้รับการพัฒนามาก็จะถูกนำไปใช้ในการผลิต การผลิตก็จะมีประสิทธิภาพมากขึ้น

ในช่วงต้นได้กล่าวไว้ว่าแม้แต่การกล่าวถึงสังคมอุดมคติเช่นนี้ก็ยังเป็นปัญหา กล่าวคือสังคมอุดมคติน่าจะเป็นสังคมที่สมบูรณ์แบบ ไม่ควรมีการเปลี่ยนแปลงอีกแล้ว แต่ทฤษฎีสังคมของมาร์กซ์มีนัยว่าสังคมจะมีการพัฒนาไป ไม่มีจุดที่จะหยุด ดังนั้นสังคมคอมมิวนิสต์ก็จะเป็นเพียงขั้นตอนหนึ่งของพัฒนาการของประวัติศาสตร์ ภาพของสังคมที่กล่าวข้างต้นก็ไม่ใช่สังคมอุดมคติ เป็นเพียงสิ่งที่จะต้องเป็นสำหรับขั้นตอนหนึ่งในพัฒนาการทางสังคม คนจำนวนมากจะเถียงว่าสังคมคอมมิวนิสต์เป็นจุดหมายสุดท้าย แต่การกล่าวเช่นนี้ก็ถือว่าการถือว่าทฤษฎีของมาร์กซ์เป็นปรัชญาประวัติศาสตร์ มิใช่สังคมศาสตร์ และมาร์กซ์เป็นแค่สาวกของเฮเกิล มิได้มีความเป็นตัวของตัวเอง การคิดเช่นนี้ทำให้การกล่าวว่ามาร์กซ์มีทฤษฎีเกี่ยวกับสังคมในอุดมคติง่ายขึ้น

****เอกสารประกอบการประชุม ห้ามใช้อ้างอิง**

โครงการจัดประชุมวิชาการระดับชาติ: เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย

**26-27 สิงหาคม 2547
คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**

**การเสนอบทความวิจัยของโครงการ
อุษาคเนย์ในการรับรู้และความเข้าใจของสังคมไทยร่วมสมัย**

**อ.ดร.สุนทร ชูตินทรานนท์ และคณะ
วันพฤหัสบดีที่ 26 สิงหาคม 2547
13.00-16.00 น. ห้อง 205 อาคารมหาจุฬาลงกรณ**

**โดยการสนับสนุนของ
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)**

บทคัดย่อ

พลวัตอุตสาหกรรมหลังยุคสงครามเย็น

นับตั้งแต่ได้เอกราชบรรดาประเทศในอุตสาหกรรมต่างพยายามอย่างเต็มที่ที่จะพัฒนาตนเองขึ้นมาให้เจริญและมั่งคั่ง ตลอดจนส่วนใหญ่พยายามสร้างระบบประชาธิปไตยขึ้นในประเทศพร้อมๆ กับการสร้างรัฐและสร้างชาติขึ้นมาใหม่ และการตระหนักในความจำเป็นที่จะต้องร่วมมือกันเพื่อไม่ให้อาณาบริเวณนี้ตกอยู่ใต้อิทธิพลของตะวันตกตลอดไปนำไปสู่การก่อตั้งอาเซียนในปี 1967 การสิ้นสุดของสงครามเย็นหมายถึงชัยชนะของระบบทุนนิยมที่ได้รับการเสริมส่งจากสภาพของโลกาภิวัตน์และเทคโนโลยีข้อมูลข่าวสาร และจากการกำหนดของสหรัฐอเมริกาที่ให้โลกหลังสงครามเย็น เปิดเสรีทางการค้าและการลงทุน แก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม การปกป้องสิทธิมนุษยชน และการเป็นประชาธิปไตย ในยุคหลังสงครามเย็น ประเทศในอุตสาหกรรมทุกประเทศรับเอาลัทธิทุนนิยมและระบบตลาด ตลอดจนพยายามปฏิรูประบบเศรษฐกิจ และการเมือง โดยเฉพาะทางด้านการเมืองนั้นมุ่งเน้นสร้างกระบวนการประชาธิปไตยขึ้นใหม่ ซึ่งหนุนด้วยแรงผลักดันในสังคมผ่านองค์กรประชาสังคมที่เรียกร้องให้รัฐคำนึงถึงหลักธรรมาภิบาล ความโปร่งใสและความรับผิดชอบในการดำเนินนโยบายเศรษฐกิจที่เจริญเติบโตอย่างต่อเนื่อง ทำให้เกิดนายทุนชาติที่อาศัยความใกล้ชิดกับชนชั้นปกครอง สร้างความมั่งคั่งอย่างต่อเนื่อง คนชั้นกลางใหม่ หรือกลุ่มคนรวยใหม่มีวิถีชีวิตที่ผูกติดอยู่กับการบริโภคและการหาความสุขความบันเทิง ความขัดแย้งทางชาติพันธุ์และศาสนามีมากขึ้นและรุนแรงขึ้น เพราะประเด็นทั้งสองนี้ยึดโยงอยู่กับภาวะทางเศรษฐกิจ สังคม และนโยบายของรัฐ การเคลื่อนย้ายแรงงาน การค้ายาเสพติด อาชญากรรมข้ามชาติ และการค้ามนุษย์เป็นมิติใหม่ที่กระทบต่อทุกประเทศ การเปลี่ยนแปลงสำคัญๆ เช่น วิกฤตเศรษฐกิจ ปัญหาสภาพแวดล้อมเช่น หมอกควัน การกำหนดเขตเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ การโทรคมนาคม และการขนส่งที่สะดวกมากขึ้น ทำให้ภูมิภาคอุตสาหกรรมใกล้ชิดกันยิ่งขึ้น ยังผลให้อาเซียนขยายบทบาทของความร่วมมือออกไปอย่างกว้างขวางภายในภูมิภาคกับภูมิภาคอื่นและในระดับสากล ข้อมูลข่าวสารที่แพร่กระจายอย่างกว้างขวางและมาในรูปแบบขึ้น ทำให้ผู้คนในอุตสาหกรรมรับรู้การเปลี่ยนแปลงต่างๆ แต่อาจไม่ช่วยทำให้เข้าใจกันได้ดีขึ้นมากนัก ทั้งนี้เพราะลักษณะอันเป็นอัตลักษณ์ของชาติยังมีอิทธิพลต่อความคิดของผู้คนสูง

Abstract

Southeast Asian Dynamism after the End of Cold War

After independence, all countries in Southeast Asia attempt to develop themselves aiming at growth and wealth. Some even try to democratize in the process of state-building and nation-building. They also realize that there is a real need for mutual cooperation if they do not want to remain under external influence, thus the creation of ASEAN in 1967. The end of the cold war signifies the victory of capitalism which is boosted by globalization force and rapid expansion of information technology. The US declares New World Order which dictates all states to accept liberalization of trade and investment, environment protection, human rights, and democratization. Capitalism and market economy are main thrust of economy in the area while reforms are being attempted in economics and politics. On the political side, political reform focuses on proper function of the process of democratization propelled by forces of civil society groups which stress good governance, transparency and accountability. Continuing economic growth ushers in national capitalists whose close relations with the ruling class enriches both of them more. There emerges the new middle class or the new rich whose life style is characterized by consumerism and leisure. Ethnic and religious conflicts grow and become more violent and these conflicts are related to economic growth, social changes and state policy. Labour migration, drug trafficking, transnational crime, human trafficking are new phenomena impacted upon all nations. Events of regional scope such as haze, economic growth areas, telecommunication and transportation bring ASEAN countries closer to each other, and, as such, cooperations are extended regionally and internationally. Access to information of various forms enhances people in Southeast Asia to know more about each other. Whether they understand each other better is another matter. Peculiar attachment to the national identity may impede this.

พลวัตรอุษาคเนย์หลังยุคสงครามเย็น

วิทยา สุจริตธนารักษ์

1. ความนำ

ยกเว้นประเทศไทย ประเทศทั้งหลายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หรืออุษาคเนย์ต่างตกเป็นประเทศอาณานิคม ในกระบวนการของการได้มาซึ่งเอกราชทำให้เกิดลักษณะของปฏิสัมพันธ์กับเจ้าอาณานิคมเดิม และในบางกรณีรวมหมายถึงประเทศตะวันตกอื่นที่แตกต่างกันออกไปตามแต่ประสบการณ์ที่แต่ละประเทศได้รับจากลัทธิอาณานิคม พอแบ่งลักษณะของปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวคร่าวๆ ได้คือ (1) ที่มีปฏิริยาที่รุนแรงกับประเทศเจ้าอาณานิคมได้แก่ กรณีของพม่า เวียดนาม อินโดนีเซีย พม่าอาจจะเป็นกรณีแรงที่สุดที่ทำให้ไม่ยอมเป็นสมาชิกของเครือจักรภพอังกฤษ (British Commonwealth) ซึ่งมีเพียงกรณีเดียวในบรรดาอาณานิคมเก่าของอังกฤษ นำไปสู่การใช้แนวทาง "สังคมนิยมแบบพม่า" ซึ่งก็คือการพึ่งตนเอง ไม่รับความช่วยเหลือใดๆ และแนวคิดใดจากตะวันตก และเมื่อตกมาในยุคของการปกครองของ SLORC และ SPDC นำไปสู่การที่ตะวันตกประณามคณะผู้ปกครองพม่าถึงแม้จะมีความสัมพันธ์ทางการทูตกันอยู่ ความสัมพันธ์ระหว่างเวียดนามกับฝรั่งเศสเกือบจะไม่มีสาระสำคัญใดๆ หลังจากเกิดเวียดนามเหนือและแม้มือรวมเวียดนามเข้าด้วยกันได้สำเร็จ จนกระทั่งเวียดนามหันมาปฏิรูปเศรษฐกิจ เช่นเดียวกันกับความสัมพันธ์กับสหรัฐอเมริกา อินโดนีเซียให้นโยบายเศรษฐกิจแบบชาตินิยมเมื่อได้เอกราชแล้ว และยุคของซูการ์โนมีการต่อต้านตะวันตกอย่างรุนแรง แม้ซูฮาร์โตหันมาพึ่งทุนตะวันตกเพื่อพัฒนาประเทศ แต่ก็พยายามปกป้องตลาดภายในอยู่ จนกลางทศวรรษ 1990 แต่ความรู้สึกต่อต้านตะวันตกอันเป็นส่วนหนึ่งของลัทธิชาตินิยมอินโดนีเซีย ยังคงมีอยู่ให้เห็นในรูปของการต่อต้านความเป็นผู้นำของสหรัฐฯ ในเวทีการเมืองโลกโดยเฉพาะเมื่อเกิดกรณีการก่อการร้ายสากล (2) ที่มีการต่อต้านเจ้าอาณานิคมเดิมในระดับหนึ่ง ได้แก่ กรณีของฟิลิปปินส์ มาเลเซีย ลาว และกัมพูชา ฟิลิปปินส์ทำสงครามกับสเปนเพื่อกอบกู้เอกราชก่อนประเทศใดหมดในอุษาคเนย์ พอใจที่สหรัฐฯ พัฒนาการศึกษาและช่วยพัฒนาระบบการเมือง แต่ก็ไม่พอใจเรื่องความได้เปรียบทางเศรษฐกิจของสหรัฐฯ กับฐานทัพอเมริกันในประเทศ อังกฤษยอมให้มาลายาเป็นเอกราชและดูแลเรื่องการถ่ายโอนอำนาจตลอดจนปราบปรามพรรคคอมมิวนิสต์มาลายา แต่ในยุคของมหาธีร์ โมฮัมหมัดความสัมพันธ์กับอังกฤษไม่ราบรื่น ลาว และกัมพูชานั้นได้รับผลกระทบเชิงลบจากการปกครองของฝรั่งเศสน้อยกว่าเวียดนามมาก และฝรั่งเศสยังมีบทบาทในเรื่องการยอมรับความเป็นกลางของลาวและกัมพูชา และ (3) ที่ไม่มีการต่อต้านเจ้าอาณานิคมเดิมคือกรณีของบรูไนที่เพิ่งจะยอมหลุดออกจากการเป็นรัฐในอารักขาของอังกฤษเอาเมื่อปี 1984 แต่ยังคงมีอังกฤษลงทุนอุตสาหกรรมน้ำมัน

และมีทหารถูฆ่าเป็นทหารราชของครักซ์ของสุลต่าน ส่วนกรณีของไทยนั้นความสัมพันธ์ที่ตึงเครียดกับฝรั่งเศสเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับลาวและกัมพูชา กับอังกฤษเป็นเรื่องดินแดนในมลายา ปาไมภาคเหนือ การประกาศสงครามกับพันธมิตร ความสัมพันธ์ที่มีลักษณะเป็นปฏิปักษ์กับสหรัฐฯ ก็เกิดขึ้นเฉพาะในช่วงปลายสงครามเวียดนามที่สหรัฐฯ กำหนดนโยบายว่าไม่เข้ามาทำสงครามแบบนั้นอีก ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พร้อมกับการขับไล่อเมริกาออกไปจากประเทศไทย

ทุกประเทศในอุษาคเนย์ต่างต้องพึ่งพาอุปสรรคในการสร้างรัฐและการสร้างชาติด้วยกัน และใช้แนวทางที่แตกต่างกันออกไป พม่าไม่ต้องการพึ่งใคร ปิดตัวเองไม่มีปฏิสัมพันธ์กับใคร บ้างก็พยายามหาแนวทางของตนเองเช่นอินโดนีเซีย กัมพูชา และลาว บ้างก็ใช้แนวทางสังคมนิยม ซึ่งไม่เป็นที่ยอมรับในภูมิภาคนี้เช่นเวียดนาม บ้างก็เดินตามแนวทางทุนนิยม เช่น ฟิลิปปินส์ ไทย สิงคโปร์ มาเลเซีย และอินโดนีเซีย ในระยะปลายทศวรรษ 1960 ก่อนสิ้นสุดสงครามเย็นทุนนิยมตะวันตกยังมีลักษณะแยกส่วนอยู่ยังไม่ได้ผนึกกันเป็นทุนนิยมโลกในความหมายที่ว่าทุนตะวันตกไม่ได้ร่วมกันกำหนดบทบาทของตนต่อโลก ผ่านทาง G-7 และ Washington Consensus แต่ละประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จึงมีปฏิสัมพันธ์กับทุนนิยมเป็นเฉพาะราย ทุนจากญี่ปุ่นยังเข้ามาแข่งขันกับทุนตะวันตกในอุษาคเนย์อีกด้วย แต่ทุนญี่ปุ่นก็คือทุนนิยมโลกเช่นกัน หลังกลางปี 1975 แล้วกลุ่มประเทศอินโดจีนได้กลายเป็นคอมมิวนิสต์และยึดแนวทางสังคมนิยมในการพัฒนาประเทศ ยกเว้นกรณีกัมพูชาที่เกิดปัญหายุ่งยากภายในอันเนื่องมาจากบทบาทของฝ่ายเขมรแดง พม่ายังคงใช้แนวทางสังคมนิยมของตนเองอยู่จนกระทั่งปี 1988 จึงหันกลับมาเข้าระบบตลาดใหม่ ประเทศอื่นๆ ที่เหลือพัฒนาประเทศโดยแนวทางทุนนิยมที่เน้นการระดมทุนต่างประเทศและการส่งออก การเติบโตทางเศรษฐกิจทำให้เกิดการสะสมทุนภายในและนายทุนชาติที่ต่างมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับรัฐและผู้ครองอำนาจรัฐ การพัฒนาเศรษฐกิจเป็นการเพิ่มบทบาทของรัฐที่เข้ามาหนุนให้บริการพื้นฐานที่สำคัญ กำหนดกฎระเบียบ และพัฒนาทุนภายในชาติ อำนาจรัฐจึงขยายกว้างออกไป จนกล่าวได้ว่าโดยหลักแล้วรัฐทั้งหลายในอุษาคเนย์ต่างเป็นรัฐที่เข้มแข็ง (strong state) ด้วยกันทั้งสิ้น สงครามเวียดนามที่สหรัฐฯ เป็นหัวเรือใหญ่อาศัยเวียดนามได้ทำสงครามขับเคี่ยวกับการขยายตัวของลัทธิคอมมิวนิสต์ที่ดึงเอาพันธมิตรของสหรัฐฯ คือไทย (สหประชาชาติ-กติกาสัญญา) ฟิลิปปินส์ (มาร์คอส) และเวียดนามใต้ (เดียม จนถึงเทียว) เข้าพัวพันด้วยอย่างลึกซึ้ง มีผลสะท้อนกลับที่ชี้ชัดว่าหากภูมิภาคอุษาคเนย์ยังคงสภาพเป็นสนามสงครามทั้งทางอาวุธและทางอุดมการณ์ จะหาความมั่นคงและความสงบสุขในภูมิภาคแห่งนี้ไม่ได้ มีความจำเป็นในทางการเมืองที่ประเทศแห่งอาณานิเวศนี้ควรร่วมมือกันสร้างสันติสุขขึ้นมา สมาคมแห่งชาติอุษาคเนย์ (Association of Southeast Asian Nations – ASEAN) หรืออาเซียนจึงได้อุบัติขึ้นในระยะกลางปี 1967 ท่ามกลางกระแสสงครามเย็นที่ยังเชียวรากรากอยู่ แต่ก็สอดคล้องกับปฏิญญาที่เกาะกวม (Guam Declaration) หรือ Nixon Doctrine ที่ประกาศในปลายปี 1968 ว่าสหรัฐฯ จะถอนตัวออกจาก

เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในที่สุดความคิดของมาเลเซียที่จะให้เอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นเขตสันติภาพ เสรีภาพและเป็นกลาง (Zone of Peace, Freedom and Neutrality) ก็ได้รับการยอมรับจากสมาชิกของอาเซียนในปี 1970 และในเมื่ออินโดจีนได้กลายเป็นคอมมิวนิสต์ทั้งหมดในเมษายน 1975 อาเซียน (5) จึงได้กำหนดมาตรการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างอาเซียนกับประเทศในภูมิภาคและกับประเทศภายนอกโดยการทำสนธิสัญญาแห่งมิตรภาพและความร่วมมือ (Treaty of Amity and Cooperation – TAC) และการทำปฏิญญาแห่งความสามัคคีของอาเซียน (Declaration of ASEAN Concord) หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า Bali Concord (I)

ในช่วงกลางทศวรรษ 1980 มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอันเป็นผลกระทบมาจากการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกคือการที่ประธานาธิบดีกอร์บาเชฟแห่งสหภาพโซเวียตได้ใช้นโยบายเปิดประเทศ และการปรับปรุงประเทศ (ที่รู้จักกันในนามของ Perestroika กับ Glasnost) ยังผลให้ลาวต้องใช้นโยบายจินตนาการใหม่ และเวียดนามใช้นโยบายดอย เมย (Doi Moi) ซึ่งก็คือการปฏิรูปประเทศและการรับเอาระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม เพราะแม้แต่จีนเองก็ต้องปรับตัวตามไปด้วย พม่าเองนั้นเมื่อ SLORC ได้เข้าสวมอำนาจแทนนายพลเนวินในปี 1988 แล้วก็ได้หันมาใช้ระบบตลาดอีกครั้งหนึ่ง แม้จะอยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐอย่างเข้มงวด มาเลเซียได้ประกาศใช้นโยบายเศรษฐกิจใหม่ (NEP) ในปี 1971 เป็นต้นมาและจะดำเนินไปจนกระทั่ง 1990 ด้วยประสงค์เพื่อ (1) ลดและขจัดความยากจนของคนทุกชาติพันธุ์และ (2) ปรับโครงสร้างของสังคมไม่ให้เกิดความแตกต่างทางด้านเศรษฐกิจ ไม่ให้มีความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจเพราะชาติพันธุ์ต่อไป ฟิลิปปินส์อยู่ในยุคของมาร์คอสที่ประกาศกฎอัยการศึกมาตั้งแต่มีนาคม 1972 พัฒนาประเทศแบบบนลงล่าง เปลี่ยนระบบการเมืองแบบประธานาธิบดีไปเป็นแบบรัฐสภากลายเป็นระบบการเมืองที่อำนาจประโยชน์ให้แก่ตนเอง บริวารและพวกพ้องและการสังหารวุฒิสมาชิกเบนิโย อากิโน เมื่อมีนาคม 1985 นำไปสู่การประท้วงครั้งใหญ่ของประชาชนและทำให้นางคอรารอน อากิโน ได้ดำรงตำแหน่งประธานาธิบดีในกุมภาพันธ์ 1987 การพัฒนาประเทศของอินโดนีเซียที่มุ่งเน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจดำเนินไปด้วยดียกเว้นช่วงระยะเวลาสั้นๆ ที่ราคาน้ำมันตกต่ำ ได้เกิดมีนายทุนชาติทั้งที่เป็นคนเชื้อสายจีนและเจ้าหน้าที่ของรัฐทั้งทหารและพลเรือนกับพวกพ้อง ทางสิงคโปร์นั้นนายลี กวน ยิวยังคงกุมบังเหียนการเมืองเอาไว้จนกระทั่งปี 1990 จึงมอบให้นายโก๊ะจ๊กตง รับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีแทน ในบรูไนไม่มีการเปลี่ยนแปลงใดๆ สำคัญ ยกเว้นการประกาศเอกราชจากอังกฤษในปี 1984 และการเข้าเป็นสมาชิกของอาเซียนในปี 1987 . ส่วนกรณีของไทยนั้น ช่วงทศวรรษ 1980 เป็นช่วงของปรับตัวทางการเมืองให้เป็นประชาธิปไตยให้มากขึ้น เศรษฐกิจเจริญเติบโตจนกระทั่งคณะผู้รักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ (รสช.) ยึดอำนาจในกุมภาพันธ์ 1991

สรุปได้ว่าในช่วงระยะเวลาราว 45 ปีหลังสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สอง จนกระทั่งการทำลายกำแพงเบอร์ลินในปี 1989 การล่มสลายของสหภาพโซเวียตอันนำไปสู่การเกิดประเทศ

เอกราชในยุโรปตะวันออกและรัสเซียในปี 1991 ได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากมายขึ้นใน
อุษาคเนย์ แต่ลักษณะสำคัญก็คือการเปลี่ยนแปลงในระยะ 45 ปีที่ผ่านมาเรียกว่าเป็นแบบ
อาณานิคมสมัยใหม่ (neo-colonialism) หรือจักรวรรดินิยม (imperialism) อันเป็นการที่ตะวันตกมี
อิทธิพลอย่างกว้างขวางโดยไม่ต้องเข้าครอบครองพื้นที่กลับได้อาศัยอุดมการณ์ทางการเมืองและ
เศรษฐกิจเป็นเครื่องมือ ก่อให้เกิดความจำเริญในทางเศรษฐกิจให้แก่ภูมิภาคแห่งนี้พร้อมกันไปกับ
การกำหนดโครงสร้างหลักของระบบเศรษฐกิจโลกและภูมิภาค ส่งเสริมการบริโภคนิยม และการหา
ความสำเร็จในชีวิต การล่มสลายของสหภาพโซเวียตคือการพ่ายแพ้ทางอุดมการณ์ครั้งสำคัญยิ่ง
ของโลกที่ดำเนินกันมานานถึงครึ่งศตวรรษ เปิดโอกาสอย่างเต็มที่ให้ตะวันตกเข้ามาเป็นเจ้าเข้า
ครอง (western hegemony) เอเชีย พลังชาตินิยมอันเป็นแรงขับเคลื่อนที่ทรงอำนาจที่เปลี่ยน
โฉมหน้าของอุษาคเนย์ ไม่อาจต้านทานและในหลายกรณีกลายเป็นแรงสนับสนุนให้เกิดระบบการ
เมืองเป็นอำนาจนิยม (authoritarianism) และการรวบอำนาจเบ็ดเสร็จ (totalitarianism) การ
แสดงออกของความเป็นชาตินิยมกลายเป็นพลังแบบอนุรักษ์นิยมที่ผู้มีอำนาจทางการเมือง
นำมาใช้เพื่อต่อต้านตะวันตกและทุนนิยมเป็นครั้งเป็นคราว และอย่างแผ่วเบา อย่างไรก็ตาม อิทธิ
พลของตะวันตกเป็นเพียงหนึ่งในบรรดาปัจจัยจากภายนอก ยังมีปัจจัยอื่นๆ โดยเฉพาะปัจจัยภายใน
ที่ต้องพิจารณาพร้อมกันไปด้วย

อุษาคเนย์ที่เป็นอาณานิคมบริเวณที่เปิดกว้างมีปฏิสัมพันธ์กับโลกภายนอกมาโดยตลอดอัน
เป็นปัจจัยสำคัญ ทำให้ดินแดนส่วนนี้เจริญเติบโตและพัฒนาพร้อมๆ กันไปกับการแสวงหาแนว
ทางเพื่อบูรณาการโดยยึดหลัก “ความเป็นหนึ่งเดียวกันในความหลากหลาย” (unity in diversity)
อุษาคเนย์ อาจจะเป็นดินแดนเพียงไม่กี่แห่งในพิภพนี้ที่ประเด็นเรื่องความหลากหลายเป็นปัจจัยที่
สำคัญและมีผลล้าลึกต่อพัฒนาการของภูมิภาคเป็นทั้งอุปสรรคและพลวัตรที่จำจะต้องกำหนดแนว
ทางแต่ละส่วนและโดยรวมในอันที่จะอำนวยความสะดวกให้กับความจำเริญก้าวหน้าต่อไป ความ
หลากหลายเรื่องชาติพันธุ์ (ethnicity) ในพม่าเป็นอุปสรรคต่อการสร้างชาติ และบูรณาการทางการเมือง
แต่ก็เป็นปัจจัยที่บังคับให้ระบบการเมืองของพม่าต้องแสวงหาแนวทางที่จะผนึกผู้คนนานา
ชาติพันธุ์เข้าไว้ด้วยกันในขอบเขตของประเทศที่ไม่กว้างใหญ่นัก อินโดนีเซียมีอาณาเขตกว้างใหญ่
หลากหลายด้วยชาติพันธุ์ นโยบายของส่วนกลางทำให้เกิดการต่อต้านสาธารณรัฐอินโดนีเซีย
ในอะเจห์ที่ต้องใช้กำลังปราบปราม เกิดการต่อต้านในอีเรียน จายาหรือปาปัวตะวันตก ตลอดจน
ทำให้เกิดการฆ่าฟันจนล้มตายมาต่อเนื่องในกาลิมันตัน ชูลาเวซี อัมบอน หรือมาลุก ในขณะที่ชาติ
พันธุ์อื่นๆ ไม่ได้สร้างความขัดแย้งใช้เกิดกับรัฐบาล ลาวที่เป็นประเทศเล็กๆ แต่มากด้วยชาติพันธุ์
นโยบายการแบ่งกลุ่มชาติพันธุ์ในลาวเป็นลาวลุ่ม ลาวเทิง และลาวสูงที่เน้นว่าทุกกลุ่มต่างเป็นคน
ลาวยังใช้ได้ดีอยู่ยกเว้นกับกลุ่มม้ง ฟิลิปปินส์เป็นประเทศที่ไม่ค่อยได้ยินเรื่องราวของความขัดแย้ง
ด้านชาติพันธุ์ ยกเว้นกับพวกโมโรในเกาะมินดาเนา กัมพูชากลับมีปัญหาเกี่ยวกับคนญวนที่ตั้งหลัก

แหล่งอยู่ในประเทศ ส่วนเวียดนามกำลังมีปัญหาเกี่ยวกับพวกชาวเขา (montagnard) มาเลเซียตั้งแต่ปี 1971 มาแล้วที่รัฐบาลมุ่งสร้างความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจให้แก่คนมาเลย์ให้ทัดเทียมกับคนจีน ส่วน สิงคโปร์นั้นตรงกันข้ามเปิดโอกาสให้แก่คนจีนมากกว่าคนมาเลย์ ไทยมีนโยบายคล้ายลาวคือถือว่าทุกคนเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ไทย ส่วนพวกชาวเขานั้นไม่ใช่ และกำลังเผชิญปัญหากับกลุ่มคนชาติพันธุ์มาเลย์ทางภาคใต้ บรูไนดูเหมือนจะไม่มีปัญหาเรื่องชาติพันธุ์ ปัญหาเรื่องชาติพันธุ์จะรุนแรงน้อยลงมากหากคนเหล่านี้เป็นพลเมืองของประเทศ¹ ยังปัญหาของความยึดถือของการเป็น “คนจีน” ซึ่งประเด็นของการเป็นพลเมืองไม่ช่วยแก้ได้ทั้งหมด เพราะในเรื่องนี้ไปผูกมัดอยู่กับประเด็นทางเศรษฐกิจ คนเชื้อสายจีนที่มั่งคั่งและนายทุนเชื้อสายจีนมักตกเป็นเป้าของความไม่พอใจของกลุ่มชาติพันธุ์ส่วนใหญ่ที่ฐานะทางเศรษฐกิจไม่ดีเท่า ในปัจจุบันนี้ปัญหาเกี่ยวกับคนเชื้อสายจีนเบาบางลงไปมาก ดังเช่นในกรณีของอินโดนีเซียที่รัฐบาลในยุคปฏิรูปไม่กีดกันคนเชื้อสายจีน วิกฤตทางเศรษฐกิจที่ผ่านมาในระยะปี 1997-1998 ไม่ได้ก่อกระแสการทำร้ายแก่ทรัพย์สินและคนเชื้อสายจีน หนึ่ง ทุนของคนเชื้อสายจีนเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ ทั้งมีความสำคัญและแนบแน่นกับกลุ่มผู้ปกครอง (ruling class) แต่ในขณะเดียวกันประเด็นเรื่องทุนกับชาติพันธุ์นี้อาจจะปรากฏในบริบทอื่นเช่นในต่างประเทศเช่นกรณีการเผ่าทำลายสถานทูตไทยและบริษัทของคนไทยในพมญในปี 2003 ประเด็นทางชาติพันธุ์ในระดับรัฐต่อรัฐ สร้างความตึงเครียดระหว่างรัฐขึ้นได้เช่นกรณีของไทยกับพม่า ไทยกับลาว ไทยกับกัมพูชา กัมพูชากับเวียดนาม และต่อไปอาจจะมียุทธการระหว่างพม่ากับจีน การอพยพของแรงงานและการกวาดล้างแรงงานเถื่อนจะเป็นประเด็นปัญหาระหว่างไทยกับพม่า ไทยกับลาว ไทยกับกัมพูชา ไทยกับมาเลเซีย ไทยกับสิงคโปร์ มาเลเซียกับฟิลิปปินส์ มาเลเซียกับอินโดนีเซีย สิงคโปร์กับฟิลิปปินส์ สิงคโปร์กับอินโดนีเซีย รวมตลอดถึงปัญหาที่อาจจะมียุทธการระหว่างบรูไนกับไทย บรูไนกับฟิลิปปินส์ และบรูไนกับอินโดนีเซีย กับทั้งต้องนับรวมปัญหาระหว่างติมอร์ตะวันออกกับอินโดนีเซีย และต่อไปอาจจะมียุทธการกับประเทศอื่นบางประเทศในอาเซียนอีกด้วย ปัญหาเรื่องชาติพันธุ์ที่เกี่ยวข้องกับแรงงานต่างด้าว ทั้งที่ถูกและผิดกฎหมายนี้ยังผูกพันกับเรื่องวัฒนธรรมอีกโสดหนึ่ง จึงมักพบปัญหานายจ้างในมาเลเซีย และสิงคโปร์ ทำเกินเลยและดูหมิ่นแรงงานจากไทย ฟิลิปปินส์ อินโดนีเซีย เช่นเดียวกันกับที่นายจ้างไทยดูแคลนแรงงานจากพม่า ลาว และกัมพูชา นอกจากนั้นแล้วเรื่องชาติพันธุ์ย่อมเกี่ยวข้องกับภาษาที่แต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ใช้ การใช้ภาษาที่ต่างกันทำให้ไม่เข้าใจกันถึงกับต้องใช้ภาษาตะวันตกเป็นภาษากลางแทน การไม่เข้าใจภาษาของกันและกันทำให้ไม่เข้าใจในวรรณกรรม

¹ F. Lebar et al., *Ethnic Groups of Mainland Southeast Asia* (New Haven : Human Relations Area Files, 1964); Anthony Smith, *The Ethnic Origin of Nation* (Oxford : Basil Blackwell, 1986) ; David Brown, *The State and Ethnic Politics in Southeast Asia* (Route ledge, 1994).

ความคิดอ่านและวัฒนธรรม หลงผิดไปว่าวัฒนธรรมของชาติพันธุ์ตนสูงส่งกว่ากลุ่มอื่น การเรียนรู้ภาษาของกันและกันจึงเป็นสิ่งจำเป็น การรู้เพียงผิวเผินยังเป็นอันตรายเพราะก่อให้เกิดปมเด่นปมด้อยดังเช่นกรณีไทยกับลาว ดังนั้นเรื่องชาติพันธุ์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จึงเป็นเรื่องที่สลับซับซ้อนและมีพลวัตสูงมาก

เรื่องศาสนาเป็นเรื่องสำคัญอีกเรื่องหนึ่ง แม้ความเชื่อดั้งเดิมของคนในอุษาคเนย์คือความเชื่อในสิ่งลึกลับในธรรมชาติจะมีลักษณะที่ละม้ายคล้ายคลึงกันทุกหนแห่ง แต่สิ่งนี้กลับมิได้เป็นปัจจัยเชื่อมโยงผู้คนต่างชาติพันธุ์เข้าด้วยกัน ศาสนาหลักของโลกคือฮินดู พุทธ อิสลาม คริสต์ ลัทธิขงจื๊อ มีผู้คนต่างชาติพันธุ์กันนับถือร่วมกัน แต่การผนึกกำลังกันของศาสนิกชนต่างชาติพันธุ์เพื่อศาสนาที่ตนนับถือเห็นได้น้อยมาก ยกเว้นปรากฏการณ์ที่สหรัฐฯ บุกบุกอัฟกานิสถานและอิรักกับการต่อต้านการก่อการร้ายสากลที่มุ่งไปยังศาสนาอิสลามและอิสลามิกชนที่ทำให้เห็นพลังของมุสลิมที่มีต่อสหรัฐฯ และโลกตะวันตก แต่ที่เป็นปรากฏการณ์บ่อยๆ ในอุษาคเนย์คือความขัดแย้งของคนต่างชาติพันธุ์ที่นับถือศาสนาในอินโดนีเซียต่างกันเช่นการปะทะกันระหว่างคนคริสต์และอิสลามในซูลาเวซี และมาลุก ระหว่างคนคริสต์กับอิสลามในเกาะมินดาเนาของฟิลิปปินส์ ระหว่างคนมาเลย์กับคนจีนในมาเลเซียในกลางปี 1969 จนต้องประกาศภาวะฉุกเฉิน ปัญหาระหว่างรัฐบาลไทยกับคนไทยมุสลิมยิ่งเกิดรุนแรงขึ้นมาใหม่ เมื่อมกราคม 2004 จนปัจจุบันระหว่างชาวพุทธกับชาวคริสต์ในเวียดนามให้สับสนใจดินเดียม อันที่จริงแล้วเรื่องความเชื่อและศาสนาในกลุ่มคนชาติพันธุ์เดียวกันก็เป็นเรื่องรุนแรงไม่ใช่น้อยดังเช่นระหว่างคนมุสลิมที่มักเรียกกันง่าย ๆ ว่ามุสลิมหัวเก่ากับมุสลิมหัวใหม่ในมาเลเซีย ในอินโดนีเซีย ชาวพุทธในไทย การแสดงออกของกลุ่มทางศาสนาต่อปัญหาทางสังคมการเมืองเช่น การเล่นพนัน โสเภณี สถานเริงรมย์ การทุจริต อิทธิพลของศาสนาต่อทางการเมืองมีมากในฟิลิปปินส์ อินโดนีเซีย มาเลเซีย และในบางระดับในไทย ลาวกับเวียดนามมีมาตรการป้องกันปรามกลุ่มศาสนาคริสต์ในประเทศ แต่น่าสังเกตว่าทั้งอินโดนีเซีย มาเลเซียและบรูไนต่างปฏิเสธที่จะเป็นรัฐอิสลาม (Islamic state) อินโดนีเซียน่าจะเป็นประเทศเดียวที่กลุ่มศาสนาอิสลามพยายามจะสถาปนารัฐอิสลามขึ้นมาตั้งแต่หลังประกาศเอกราชในปี 1945 ในรูปของ Darul Islam ซึ่งความรู้สึกนี้ยังไม่หมดสิ้นไป กลุ่ม Jemaah Islamiah (JI) สืบสานต่อความคิดนี้ในยุคปัจจุบัน²

² J. Piscatori, ed., *Islam in the Political Process* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), Lim Joo-Jock and S. Vani, *Armed Separatism in Southeast Asia* (Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1984) ; Thomas M. McKenna, *Muslim Rulers and Rebels* (Manila: Anvil Publishing Inc., 1990).

การเคลื่อนย้ายของประชากรหรือของผู้คนไปตั้งถิ่นฐานในหลักแหล่งใหม่เป็นปรากฏการณ์ทั่วไปของอุษาคเนย์ในเมื่อผู้คนยังมีเบาะบาง ที่ทำกินยังไม่มีขอบเขตจำกัด ทั้งยังไม่มีกรอบของพรมแดนมาขัดขวางจนกระทั่งกลายเป็นรัฐอาณานิคมและเมื่อเป็นรัฐชาติในเวลาต่อมา อุษาคเนย์รับคนจีนเข้ามาตั้งรกรากสร้างชีวิตใหม่กับมีผู้คนจากอนุทวีปเอเชียได้เข้ามาอีกจำนวนหนึ่ง ในสมัยใหม่การเคลื่อนย้ายของประชากรครั้งสำคัญมักเกิดขึ้น เนื่องจากสาเหตุทางการเมือง เช่นคนเวียดนามจากภาคเหนือราวล้านคนอพยพไปตั้งหลักแหล่งในเวียดนามใต้ในปี 1955 การหลั่งไหลของชาวเวียดนาม กัมพูชา และลาวในระดับที่น้อยกว่าเข้ามายังประเทศไทย มาเลเซีย อินโดนีเซีย ออสเตรเลีย ฮองกง และในที่สุดไปประเทศตะวันตก ในเมื่อประเทศกลุ่มอินโดจีนตกอยู่ภายใต้การปกครองของคอมมิวนิสต์ในปี 1975 ความรุนแรงทางการเมืองในพม่าตั้งแต่ปี 1988 ทำให้คนพม่าและกลุ่มชาติพันธุ์อื่นในพม่าหลบหนีเข้ามาในไทย อินเดีย บังกลาเทศ การดำรงชีพที่ฝืดเคืองทำให้แรงงานไทยและฟิลิปปินส์ไป “ชุดทอง” ในประเทศตะวันออกกลาง ญี่ปุ่น ไต้หวัน มาเลเซีย สิงคโปร์ บรูไน ตลอดจนในประเทศตะวันตก สำหรับบางกลุ่มอาชีพแรงงานอินโดนีเซีย เข้ามายังสิงคโปร์ มาเลเซีย การขาดแคลนแรงงานในประเทศและความต้องการว่าจ้างแรงงานในอัตราที่ต่ำเพื่อให้ผลผลิตแข่งขันในตลาดได้ดีกว่า ทำให้แรงงานจากพม่าเป็นที่ต้องการของไทย การพัฒนาอุตสาหกรรมทำให้แรงงานในชนบทอพยพเข้ามาอยู่ในเมืองหลวง และเมืองหลักอันเป็นปรากฏการณ์เกือบทั่วทุกแห่งในอุษาคเนย์ นำไปสู่การเกิดแหล่งเสื่อมโทรมและปัญหาอื่นๆ นอกจากการเคลื่อนย้ายประชากรข้ามพรมแดนแล้ว การค้ายาเสพติด การค้ามนุษย์ และอาชญากรรม ก็เป็นเรื่องข้ามพรมแดนด้วยเช่นกัน สินค้าหนีภาษี และสินค้าต้องห้าม เช่น ไม้ น้ำมัน แร่ธาตุ อัญมณี วัตถุโบราณ สัตว์หายาก พืชพรรณที่หายาก ก็มีการลักลอบกันแพร่หลาย ปัญหาสิทธิบัตรทรัพย์สินทางปัญญาก็กลายเป็นสิ่งที่ยุ่งยาก การคมนาคมที่สะดวกรวดเร็วยังน่าจะเป็นอีกสาเหตุหนึ่งของการแพร่ขยายของโรคภัยเช่น ระบบหายใจหยุดทำงานเฉียบพลัน (SARS) และโรคไข้หวัดนก (bird flu) ซึ่งทำความเสียหายให้แก่ธุรกิจ การท่องเที่ยวและการส่งออก สัตว์ปีกของหลายประเทศในอุษาคเนย์³

ปัจจัยต่างๆ ที่กล่าวมาโดยย่อ ล้วนแสดงให้เห็นพลวัตรในดินแดนอุษาคเนย์ ตั้งแต่อดีตมาจนปัจจุบัน ตลอดจนผลกระทบที่เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางและลึกลับ ต่อไปจะได้แยกกล่าวเป็นประเด็นๆ ไป

³ Supang Chantavanich et al., *Female Labour Migration in Southeast Asia : Change and Continuity* (Bangkok: Institute of Asian Studies, 2001); Noeleen Heyzer and Geertje Lycklama, eds., *The Trade in Domestic Workers : Causes, Mechanisms, and Consequences of International Migration* (APDC and Zed Books, 1994).

2. การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง

การพังทลายของเบอร์ลินในปี 1989 และการล่มสลายของสหภาพโซเวียตคงเหลือแต่ประเทศรัสเซีย กับประเทศยุโรปตะวันออกที่เป็นเอกราชในปี 1990 นำไปสู่การสิ้นสุดของสงครามเย็น การเมืองระหว่างประเทศที่มีลักษณะสองขั้วได้กลายสภาพเป็นหลายขั้ว แต่ในขณะเดียวกันสหรัฐฯ ก็มีบทบาทนำมากยิ่งขึ้นและล่วงมาถึงปัจจุบัน (2004) สหรัฐฯ ทำตัวเป็นเจ้าโลก (hegemon) โดยเฉพาะการตัดสินใจโจมตีอิรักโดยไม่ฟังคำทัดทานของสหประชาชาติ ผู้นำของสหรัฐฯ ได้ประกาศ "ระเบียบใหม่ของโลก" (new world order) เองและระบุถึงองค์ประกอบสำคัญของระเบียบที่ว่านี้ว่าประกอบด้วย (1) การเปิดเสรีทางการค้าและการลงทุน (liberalization of trade and investment) (2) การรักษาสภาพแวดล้อม (3) สิทธิมนุษยชน และ (4) การทำให้เป็นประชาธิปไตย (democratization) ในยุคหลังสงครามเย็นนี้ยังเป็นการเริ่มศักราชของโลกาภิวัตน์ (globalization) อันเป็นการเชื่อมโยงและขยายตัวของการค้าและการลงทุน ซึ่งยังได้รับแรงกระตุ้นจากการพัฒนาของเทคโนโลยีสารสนเทศ สร้างแรงกดดันต่อการปรับตัวในการแข่งขันและในเรื่องความได้เปรียบเสียเปรียบเชิงการแข่งขัน การเพิ่มศักยภาพในการแข่งขัน การปรับโครงสร้างเซตที่นำไปสู่การเกิดเขตการค้าเสรีขึ้นในส่วนต่างๆ เช่น AFTA NAFTA⁴ เป็นต้น และความร่วมมือทางเศรษฐกิจในเขตกว้างขวางเช่น APEC

กลุ่มประเทศคอมมิวนิสต์ในอินโดจีนได้รับผลกระทบโดยตรงจากโซเวียต ในปี 1986 นายไกสอน พมวิหาน นายกรัฐมนตรีและเลขาธิการใหญ่พรรคคอมมิวนิสต์ลาวประกาศการปฏิรูปเศรษฐกิจโดยใช้ "จินตนาการใหม่" หรือ "กลไกเศรษฐกิจใหม่" และในปี 1989 ลาวได้เปิดรับการลงทุนจากต่างประเทศมากขึ้น เวียดนามได้นำนโยบาย Doi Moi หรือการปรับเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจมาใช้ตั้งแต่ธันวาคม 1986 โดยการยกเลิกกรรมสิทธิ์ร่วมในระบบการผลิต การใช้กลไกราคาตลาด ปฏิรูปการคลังให้เอกชนเข้ามีส่วนร่วมในระบบเศรษฐกิจ เปิดรับการลงทุนจากต่างชาติ แม้จะมีปัญหาในทางปฏิบัติแต่ทั้งลาวและเวียดนามไม่หันกลับไปใช้แนวทางสังคมนิยมอีก พรรคในทั้งสองประเทศจึงเป็นตัวหลักในการปฏิรูป⁵ ส่วนกรณีของกัมพูชา สิ่งที่เรียกกันว่า "ความขัดแย้งในกัมพูชา" (Cambodian conflict) ตั้งแต่ปี 1979 จนกระทั่งปี 1991 ที่สามารถแก้ไขได้

⁴ ประทุมพร วัชรเสถียร, "โลกาภิวัตน์ยุค ค.ศ. 2000 : ช้ามโลก ครอบโลก ครอบโลก?" ใน มรว.พทุทธิสาณ ชุมพล, บรรณาธิการ, *โลกาภิวัตน์ : รวมบทความทางวิชาการในวาระครบ 50 ปี คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 17-19 สิงหาคม 2541, หน้า 1-38.

⁵ สุชัย ศิริไกร, *การพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองลาว* (กทม. : สถาบันเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542) โดยเฉพาะหน้า 167-232 ; ศรีประภา เพชรเมธี, *การพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองเวียดนาม* (กทม. : สถาบันเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542) โดยเฉพาะหน้า 86-135.

ด้วยสนธิสัญญาสันติภาพที่ปารีส จนกระทั่งได้มีการเลือกตั้งทั่วไปครั้งใหม่ในปี 1993 การปรองดองแห่งชาติ (national reconciliation) เป็นสิ่งสำคัญมากกว่าการปฏิรูป เพราะในตัวของมันเองก็เป็นการปฏิรูปเนื่องจากต้องพยายามเอากลุ่มเขมรแดงเข้ามาร่วมในกระบวนการสร้างชาติขึ้นใหม่ ตลอดจนถึงต้องประนีประนอมกันระหว่างฝ่าย Funcinpec ของเจ้านโรดม รณฤทธิ์ กับ CPP ของฮุนเซ็น⁶ ระบอบการเมืองของกัมพูชาจำเป็นต้องเน้นความปรองดองกันอย่างสูงในเมื่อทั้งสองฝ่ายไม่สามารถมีชัยเหนืออีกฝ่ายหนึ่งได้มากพอจากการเลือกตั้งทั้งในปี 1993 และ 2003 ตลอดจนการเลือกตั้งท้องถิ่นในปี 2002 จึงทำให้ต้องมีนายกรัฐมนตรีคนที่หนึ่ง-สอง กระทรวงสำคัญๆ 5 กระทรวงต้องมีรัฐมนตรีร่วมจากสองฝ่าย และต้องจัดสรรตำแหน่งทางการเมืองให้แก่ทั้งสองฝ่ายในกระทรวงอื่นๆ และองค์กรอื่นๆ ของรัฐ จนครั้งล่าสุดนี้ปรากฏว่ามีคณะรัฐมนตรีจำนวนมากกว่าสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ในทางเศรษฐกิจกัมพูชาต้องพึ่งความช่วยเหลือจากบรรดามิตรประเทศ ซึ่งจะมีการประชุมประจำปีทีโตเกียวร่วมกันตกลงบริจาคเงินช่วยเหลือให้กัมพูชาบริหารประเทศต่อไปได้ ฮุนเซนเองอยู่ในตำแหน่งนายกรัฐมนตรีของกัมพูชามายาวนานร่วม 15 ปีใช้อำนาจที่สามารถควบคุมกองทัพ ระบบราชการ และการจัดการทางเศรษฐกิจปราบฝ่ายตรงกันข้ามและพร้อมจะใช้อำนาจอย่างเต็มที่ เป็นผู้นำที่เข้มแข็งที่สุดเพียงผู้เดียวในอุษาคเนย์ขณะนี้ อำนาจทางการเมืองในลาวยังอยู่ในกำมือของผู้นำพรรคคนที่หนึ่งและที่สองที่มีแนวคิดแบบอนุรักษนิยมที่ไม่อยากให้มีอะไรเปลี่ยนแปลงมากในลาว แม้การขยายตัวทางเศรษฐกิจก็ทำอย่างระมัดระวังทางเวียดนามนั้นผู้นำพรรคเป็นบุคคลรุ่นที่สามที่มีความคิดแบบเสรีนิยมมากขึ้น พยายามปฏิรูปพรรคพร้อมกันไปกับการปฏิรูปเศรษฐกิจ ผู้นำพรรคระดับสูง ผู้บริหารหลายคนที่ต้องคดีทุจริตถูกจับกุม ฟ้องร้องต่อศาลและถูกลงโทษ จึงกล่าวได้ว่าในสามประเทศนี้ เวียดนามมีพัฒนาการทางการเมืองเร็วกว่าลาวและกัมพูชา ฆะมน่าจะเป็นประเทศเดียวที่ไม่รู้ร้อนรู้หนาวกับการสิ้นสุดสงครามเย็น เพราะทั้ง SLOC และ SPDC ไม่ได้มีการปฏิรูปเศรษฐกิจใดๆ ยกเว้นการเลือกเปิดให้บางประเทศเข้าไปลงทุน อันได้แก่ จีน ญี่ปุ่น สิงคโปร์ มาเลเซีย ไทย และอินเดียในระยะหลัง รัฐบาลปฏิเสธผลการเลือกตั้งที่ตนเองจัดขึ้นเองในปี 1990 เพราะพรรคที่รัฐบาลจัดตั้งขึ้นได้ที่นั่งในสภาเพียง 10 ที่นั่งจากทั้งหมด 485 ที่นั่ง แต่พรรค NLD ของนางองซาน ชูจี ได้ถึง 392 ที่นั่ง รัฐบาลเลี้ยวไปได้จัดประชุมสมัชชาแห่งชาติ (national convention) เพื่อยกร่างรัฐธรรมนูญในปี 1993⁷ แต่ไม่ประสบความสำเร็จ

⁶ ธีระ นุชเปียม, "การเมืองในกัมพูชา" ใน สิดา สอนศรี, บรรณาธิการ, *เอเชียตะวันออกเฉียงใต้: การเมืองการปกครองหลังสิ้นสุดสงครามเย็น* (กทม. : คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2541), หน้า 371-420 ; Kao Kim Horn, *Grassroots Democracy in Cambodia: Opportunities, Challenges and Prospects* (Phnom Penh: Cambodian Institute for Cooperation and Peace, 1999).

⁷ ชัยโชค จุลศิริวงศ์, "พม่า : การเมืองการปกครองหลังสิ้นสุดสงครามเย็น," ใน สิดา สอนศรี, *พม่า*, หน้า 481-530.

สำเร็จอีกต้องเลิกไปกลางคัน และมาจัดประชุมสมัชชาแห่งชาติขึ้นใหม่เมื่อกรกฎาคม 2004 จนกระทั่งบัดนี้ กลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ไม่สามารถต่อต้านกองกำลังของรัฐบาลที่มีอาวุธดีกว่า ยอมเจรจาสงบศึกเป็นส่วนใหญ่ การจ้องจ้ำและกักบริเวณผู้นำของ NLD ทำให้สหรัฐฯ สหภาพยุโรป ญี่ปุ่น ระวังการติดต่อและการลงทุนในพม่า ความต้อร้อนของ SPDC ทำให้แม้แต่อาเซียนเองต้องมีมติตำหนิรัฐบาลทหารพม่าในการประชุมประจำปี เมื่อ 2003 อดีตผู้นำมาเลเซียถึงกับลั่นวาจาว่าควรขับพม่าออกไปเสียจากอาเซียน ในแง่ของความมั่นคงทางการเมืองพม่า ลาว เวียดนาม นับว่ามีความมั่นคงสูง แม้ในลาวจะมีการลอบวางระเบิดตามที่ต่างๆ หลายครั้ง ในเวียดนามมีการประท้วงของชาวเขาบางกลุ่ม การประท้วงของชาวนาจากเวียดนามตอนใต้ ทั้งสามประเทศนี้รวมทั้งกัมพูชาต่างยังตกอยู่ในระบอบอำนาจนิยมแม้ว่าการเลือกตั้งที่ผ่านมาทั้งสามครั้งในกัมพูชาได้ชื่อว่า เสรีและยุติธรรม (free and fair) ในลักษณะเช่นนี้พม่ากล่าวได้ว่ามีพัฒนาการทางประชาธิปไตยอยู่ในกัมพูชา แต่ในพม่า ลาว เวียดนามยังไม่ปรากฏ

หากหันมาพิจารณากรณีของไทย ฟิลิปปินส์ อินโดนีเซีย มาเลเซีย และสิงคโปร์ สิ่งที่เป็นประเด็นทางการเมืองก็คือการพัฒนาประชาธิปไตย (democratization) กระบวนการในการได้มาซึ่งรัฐธรรมนูญฉบับปี 1997 หรือรัฐธรรมนูญฉบับประชาชน นับเป็นสัณฐานน้ำทางการเมืองของไทยอย่างแท้จริง เพราะทำให้เกิดการปฏิรูปทางการเมืองที่กว้างขวางและเป็นระบบ มีการปฏิรูประบบราชการครั้งใหญ่ที่ผลยังไม่อาจสรุปได้ มีการกระจายอำนาจให้กับองค์กรปกครองท้องถิ่นและเลือกตั้งผู้นำและสภาท้องถิ่น แต่การชนะการเลือกตั้งของพรรคไทยรักไทยในมกราคมปี 2001 และเมื่อจัดตั้งรัฐบาลผสมแล้วทำให้มีรัฐบาลที่มีเสียงข้างมากเด็ดขาดในรัฐสภาปิดโอกาสที่ฝ่ายค้านจะชักพอนายกรัฐมนตรี บวกกับความพยายามของพรรคไทยรักไทยที่จะกวาดคะแนนเสียงในสภาผู้แทนราษฎรให้ได้ 400 ที่นั่งจากทั้งหมด 500 ที่นั่งในการเลือกตั้งที่จะเกิดขึ้นในปี 2005 ทำให้ภาพลักษณ์ของการเป็นประชาธิปไตยของไทยบิดเบี้ยวไป บวกกับการใช้กลไกการเงินการตลาดปิดปากสื่อมวลชน การดำเนินนโยบายประชานิยมอย่างสมำเสมอ การอำนวยความสะดวกให้แก่นายทุนชาติ พวกพ่อขุนบิรวาร การทุจริตของนักการเมืองร่วมกับข้าราชการประจำที่ปรากฏอยู่เสมอ เหล่านี้เป็นปฏิปักษ์กับแนวคิดเรื่องธรรมาภิบาล ความโปร่งใส ความรับผิดชอบ (accountability) ที่รัฐพึงมีต่อประชาคม การเข้ารับตำแหน่งประธานาธิบดีของนางอาคีโนในปี 1987 และการใช้รัฐธรรมนูญฉบับปี 1986 กำหนดกติกาการเมืองใหม่ของฟิลิปปินส์ แม้นางอาคีโนจะได้รับการสนับสนุนจากพลังมวลชน แต่ตลอดสมัยของนางต้องรับการท้าทายจากกองทัพหลายครั้ง จริงๆ แล้วกองทัพฟิลิปปินส์ยังแสดงการขัดขืนประธานาธิบดีมาจนเดี๋ยวนี้ นายฟิเดล รามอส ดำรงตำแหน่งประธานาธิบดีช่วงปี 1992-1998 ทำความมั่นคงให้เกิดขึ้นในฟิลิปปินส์ ส่วนนายโจเซฟ เอสตราดากษัตริย์คนจนในเมืองที่รับตำแหน่งต่อมา กลับถูกถอดถอนออกจากตำแหน่งและถูกประชาชนขับไล่เพราะเหตุทุจริตในปี 2001 เปิดโอกาสให้รองประธานาธิบดีกลอเรีย อาร์โรโย มาคะปะกัล รับ

ตำแหน่งต่อ และได้รับเลือกเป็นประธานาธิบดีในการแข่งขันเลือกตั้งในกลางปี 2004 พลังมวลชนของฟิลิปปินส์ที่ได้รับขนานนามว่าเป็น “อำนาจประชาชน” (people's power) ได้รับการกล่าวขานถึงอย่างกว้างขวางและถือเป็นกลไกทางการเมืองแบบประชาธิปไตยอันเป็นที่ยอมรับ ระบบการเมืองของ “ระเบียบใหม่” ของซูซาร์โตในอินโดนีเซียไม่ได้รับการพัฒนาเลยขณะที่เศรษฐกิจของอินโดนีเซียพัฒนาโดยตลอด ความล้มเหลวทางการเมืองแบบประชาธิปไตยได้รับการคัดค้านด้วยการประท้วงที่ลุกลามเป็นการทำลายทรัพย์สินและการทำร้ายคนจีนอีกครั้งหนึ่งในจากการตาในกลางปี 1996 การที่ซูซาร์โตรับตำแหน่งต่อไปอีกสมัยหนึ่งในปี 1998 การเกิดวิกฤตเศรษฐกิจในกันยายน 1997 ทำให้เกิดแรงผลักดันให้ซูซาร์โตต้องลาออกจากตำแหน่งใน 21 พฤษภาคม 1998 การต่อต้าน “ระเบียบใหม่” นั้นชูประเด็นเรื่องการ “ปฏิรูป” ในทุกๆ ด้านคือ เศรษฐกิจ การเมือง ระบบข้าราชการ การยุติธรรม รวมถึงการปฏิรูปสังคม การเลือกตั้งเมื่อ 7 มิถุนายน 1999 นับเป็นการแข่งขันกันโดยเสรีเป็นครั้งแรกในระยะกว่าสี่ทศวรรษ แต่การเมืองในระบบพรรคและการต่อรองกันในรัฐสภายังผลให้นายอับดุลรอมัน วาหิด ได้ดำรงตำแหน่งประธานาธิบดีทั้งๆ ที่เป็นผู้นำพรรคเสียงข้างน้อย นางเมกะวะตี ซูการ์โนบุตร ที่พรรคของนางได้เสียงข้างมากในสภาผู้แทนราษฎรกลับต้องดำรงตำแหน่งรองประธานาธิบดี การปฏิรูปทางการเมืองดำเนินไปด้วยดีด้วยการแก้ไขเพิ่มเติมรัฐธรรมนูญฉบับ 1945 ยกวางรัฐธรรมนูญวิธีการเลือกตั้ง และพรรคการเมืองใหม่ถึงสองครั้ง บังคับให้มีการเลือกตั้งประธานาธิบดีโดยตรงเป็นครั้งแรก ใน 5 มกราคม 2004 ซึ่งผลปรากฏว่าจะต้องมีการแข่งขันกันในรอบที่สองใน 22 กันยายน 2004 อินโดนีเซียยังต้องปล่อยให้ติมอร์ตะวันออกเป็นเอกราชในปี 1999 การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในอินโดนีเซียนับได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่สุดที่จะทำให้อินโดนีเซียกลับสู่เส้นทางประชาธิปไตยที่ยอมรับกันใหม่นับเป็นการเปลี่ยนแปลงเชิงคุณภาพอย่างแท้จริง แม้จะยังมีปัญหาเรื่องการฉ้อราษฎร์บังหลวงที่กว้างขวางและล้าลึกกับการเล่นการเมืองตามแบบเดิมๆ ในมาเลเซียนั้นแนวร่วมแห่งชาติ ซึ่งเป็นการรวมพรรคการเมืองต่างๆ เข้าไว้ด้วยกันกว่า 10 พรรคโดยมีพรรค UMNO เป็นแกนนำชนะการเลือกตั้งด้วยคะแนนเสียงข้างมากมาโดยตลอดในยุคของมหาธีร์ ซึ่งเข้ารับตำแหน่งตั้งแต่ปี 1981 จนกระทั่งปี 2003 พรรคฝ่ายค้านซึ่งเป็นพรรคคนเชื้อสายจีน และพรรคอิสลาม (PAS) ไม่สามารถเหนี่ยวรั้งรัฐบาลได้ การที่พรรค PAS ชนะการเลือกตั้งท้องถิ่นในสองรัฐทางภาคเหนือเพียงแต่ทำให้พรรคอัมโนเสียหน้าเท่านั้นเอง ความแข็งแกร่งในท่าทีการเมืองระหว่างประเทศ เช่นการต่อต้านตะวันตก การดำเนินนโยบายที่เกื้อกูลต่อคนมาเลย์ในฐานะมุมนุตรและการอำนวยความสะดวกทางเศรษฐกิจให้แก่คนมาเลย์ได้รับการตอบสนองด้วยดีจากคนมาเลย์ แต่ในระดับสูงผู้นำทางการเมืองและนักธุรกิจทั้งมาเลย์และจีน ตลอดจนอินเดียนได้ประโยชน์จากการประกอบการด้านธุรกิจด้วยกัน ปัญหาทางการเมืองของมาเลเซียจึงเป็นปัญหาเรื่องภาวะผู้นำภายในพรรคอัมโนที่นำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างมหาธีร์กับตนกู ราชาเลห์ ฮัมซาห์ ซึ่งได้แยกตัวออกไปทั้งพรรค

Semangat 46 ในปี 1989 แต่ในที่สุดก็ได้กลับมารวมกันเป็นพรรคอัมโนเพียงพรรคเดียวเช่นเดิม กับความขัดแย้งระหว่างมหาธีร์กับอันวาร์ อิบราฮิม รองนายกรัฐมนตรีที่ถูกปลดออกจากตำแหน่ง ในปี 1998 และถูกข้อหาทุจริตและประพฤติมิชอบทางเพศและถูกจำคุกอยู่กระทั่งบัดนี้ กรณีอันวาร์นี้ ทำให้เกิดการประท้วงรัฐบาลที่กว้างขวางอย่างไม่เคยมีมาก่อนจากนักศึกษา ปัญญาชน สื่อมวลชน และองค์กรเอกชนจนรัฐบาลต้องปราบปรามด้วยการจับกุม อย่างไรก็ตามมหาธีร์ได้ยอมวางมือทางการเมืองเมื่อ ปลายปี 2003 ให้อับดุลลาห์ บัดดาวิ ดำรงตำแหน่งแทน นำสังเกตว่ากลไกทางการเมืองแบบรัฐสภาของมาเลเซียลงหลักปักฐานอย่างมั่นคงมาโดยตลอด การควบคุมกลไกของพรรคได้ยอมกุมอำนาจทางการเมืองได้ แต่สิงคโปร์เป็นประเทศที่มีความมั่นคงทางการเมืองสูงที่สุดในบรรดาประเทศที่ใช้แนวทางประชาธิปไตยในอุษาคเนย์ ลี กวน ยิว ซึ่งดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีมาตั้งแต่ปี 1965 ได้ยอมวางมือทางการเมือง ส่งมอบอำนาจต่อให้นายโก๊ะ จ๊ก ตง ในปี 1990 ซึ่งอันที่จริงแล้วคล้ายกับกรณีของมาเลเซีย ชั่วแต่ว่าในกรณีของสิงคโปร์นั้นสามารถกำหนดตัวผู้รับมอบอำนาจต่อได้ล่วงหน้าเป็นเวลานานและให้โอกาสสร้างประสบการณ์ นายโก๊ะ จ๊ก ตง ได้ชื่อว่าเป็นผู้สามารถผ่อนคลายความขึงตึงในทางการเมืองและสังคมในสิงคโปร์ลงได้ไม่น้อย ยอมให้มีเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นในที่สาธารณะได้เป็นครั้งคราวเป็นต้น นายโก๊ะ จ๊ก ตง ได้แถลงอย่างเป็นทางการแล้วว่า จะมอบอำนาจให้นายลี เซียน หลง ในกลางเดือนสิงหาคม 2004 บรูไนคงเป็นประเทศเดียวที่เกือบจะไม่มีเปลี่ยนแปลงใดๆ ทางการเมืองในช่วงหลังยุคสงครามเย็น สุลต่านองค์แรกของบรูไนอาจจะขึ้นครองราชย์ในปี 1476 ตกอยู่ในอารักขาของอังกฤษในปี 1888 บรูไนปฏิเสธที่จะรวมอยู่ในสหพันธมลายาที่ก่อตั้งขึ้นในสิงหาคม 1957 A.M. Azahari ได้ก่อตั้ง Party Rakyat Brunei ขึ้นเมื่อ 22 มกราคม 1956 สุลต่าน Omar Ali Saifuddin องค์ที่สาม ได้เจรจาทกลงกับอังกฤษและประกาศใช้รัฐธรรมนูญปี 1959 ใน 29 กันยายน 1959 โดยสุลต่านยังคงเป็นองค์อธิปัตย์อยู่ ทำให้เกิดความขัดแย้งที่เยียวยาไม่ได้กับฝ่ายอาชาฮารี ในการเลือกตั้งสมาชิกสภาอำเภอ (district council) ระหว่าง 30-31 สิงหาคม 1962 จำนวน 55 คน พรรคของอาชาฮารีได้ 54 ที่นั่ง และเมื่อสภาอำเภอเลือกสมาชิกสภานิติบัญญัติ (legislative council) ของบรูไน 16 คน พรรคของอาชาฮารีได้ทั้ง 16 ที่นั่ง ความขัดแย้งอย่างที่ไม่อาจประนีประนอมกันได้เกิดจากการที่สุลต่านพร้อมจะเข้าร่วมกับสหพันธมาเลเซีย แต่อาชาฮารีต้องการก่อตั้งสหพันธ์บอเนียว ซึ่งประกอบด้วย ซาบาห์ ซาราวักและบรูไน การขัดขวางวิถีทางโดยรัฐสภาของสุลต่านทำให้นายอาชาฮารีก่อการกบฏขึ้นใน 8 ธันวาคม 1962 แต่ถูกปราบได้ในเวลาเพียงอาทิตย์เดียว นายอาชาฮารีหนีไปอยู่อินโดนีเซีย การไม่ตกลงกันได้ในเรื่องบทบาทของบรูไนในสหพันธมาเลเซีย ทำให้บรูไนไม่ยอมเข้าร่วมในสหพันธ์ ข้อขัดแย้งในเรื่องการปกครองตามแบบรัฐสภาระหว่างสุลต่าน พรรคการเมืองของบรูไน และอังกฤษที่อยากเห็นบรูไนเป็นเอกราชเสียที นำไปสู่การที่สุลต่านโอมาร์ อาลี ไชฟุดดิน ที่สาม สละราชสมบัติให้แก่พระโอรสคือสุลต่าน ฮัสซานัล บอลเกียห์ ใน 4 ตุลาคม 1967

บรูไนได้เป็นเอกราชจากอังกฤษใน 1 มกราคม 1984⁸ แต่ระบอบการปกครองยังคงเป็นแบบราชาธิปไตยอยู่โดยมีสุลต่านเป็นนายกรัฐมนตรี มีคณะรัฐมนตรี แต่ไม่มีรัฐสภา ตั้งแต่นั้นมาไม่มีการเปลี่ยนแปลงใดๆ ในทางการเมืองจนกระทั่งเมื่อระยะกลางกรกฎาคม 2004 สุลต่านบรูไนมีดำริว่าจะให้มีระบอบการปกครองตามวิถีทางประชาธิปไตยอีกครั้ง บรูไนยังคงมั่งคั่งด้วยทรัพยากรน้ำมันและก๊าซธรรมชาติเพราะได้ค้นพบแหล่งใหม่ไม่นานมานี้ มีรัฐสวัสดิการที่ดีที่สุดที่พลเมืองไม่ต้องเสียภาษีและมีการศึกษาทุกระดับโดยไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน กรณีที่พระอนุชาของสุลต่านคือเจ้าชายเจฟรี (Jefri) ทุจริตในช่วงปี 1998-2000 จนต้องถูกนำขึ้นศาลยอมทำให้พระราชวงศ์เสื่อมเสียไม่น้อย

น่าสังเกตว่าอุษาคเนย์ซึ่งเคยเป็นดินแดนที่มีกษัตริย์ (ใช้คำเรียกต่างๆ กัน) ปกครองทุกแห่ง ปัจจุบันนี้คงเหลืออยู่แต่เฉพาะในไทย มาเลเซีย กัมพูชา และบรูไน อำนาจและบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ของบรูไน นับได้ว่าสูงที่สุด ทั้งทรงเป็นบุคคลที่ร่ำรวยที่สุดคนหนึ่งของโลก ดำริของสุลต่านที่จะกลับไปสู่วิถีทางประชาธิปไตยใหม่น่าจะเนื่องมาจากสถานการณ์รอบด้านบีบบังคับให้สุลต่านวางมือทางการเมืองโดยตรง พระราชา/สุลต่านของมาเลเซียแม้จะยังมีอยู่ในรัฐเก่ารัฐและมีพระราชอาธิบัติ (Yang di Pertuan Agong) เป็นประมุขของประเทศ แต่อำนาจต้องจำกัดโดยรัฐธรรมนูญมีความขัดแย้งกับนายกรัฐมนตรีที่ต้องการให้สุลต่านทั้งหลายเป็นประมุขแต่ในนามเท่านั้น เจ้าสีหนุของกัมพูชานับเป็นพระมหากษัตริย์องค์เดียวของโลกที่ว่าได้ที่เคยเป็นพระมหากษัตริย์เต็มรูปภายใต้การดูแลของฝรั่งเศส สละราชสมบัติลงเล่นการเมืองดำรงตำแหน่งหัวหน้าพรรคการเมืองและนายกรัฐมนตรี ถูกล้มอำนาจแต่คงสภาพความเป็นเจ้านาย (Prince) อยู่ กลายเป็นหมุดสำคัญยึดโยงเขมรสามฝ่ายเข้าด้วยกัน จนในที่สุดกลับเข้ามาดำรงตำแหน่งกษัตริย์เป็นประมุขของประเทศใหม่และมีบทบาทสำคัญในการปรองดองภายในชาติและเป็นที่นับถือของคนเขมรทั่วไป นับแต่ปี 1932 เป็นต้นมาสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยมีสถานะเป็นเพียงประมุขของประเทศ แต่พระบารมีทั้งทางการเมือง สังคม และวัฒนธรรมมีสูงอย่างยิ่ง กลายเป็นเครื่องถ่วงความเกินเลยทางการเมืองของไทยได้เป็นอย่างดี และเป็นสถาบันที่ยังได้รับการเคารพบูชา⁹ สิ่งที่น่าสังเกตประการหนึ่งในประเทศทั้งสี่นี้ก็คือสถาบันพระมหากษัตริย์อำนวยการสร้างสถานภาพในสังคมของนักการเมืองและนายทุนที่ยังต้องการเหรียญตรา สายสะพาย บรรดาศักดิ์ (กัมพูชา มาเลเซีย บรูไน) ซึ่งโดยกลับกันความต้องการเหล่านี้ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์ดำรงอยู่ได้ต่อไป พิธีกรรมต่างๆ อันเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ยังเป็นสิ่งดึงดูดนัก

⁸ D.S. Ranjit Singh, *Brunei 1839-1983 : The Problems of Political Survival* (Singapore: Oxford University Press, 1991).

⁹ มีการศึกษาสถาบันพระมหากษัตริย์ในอุษาคเนย์ในปัจจุบัน โดย Roger Kershaw, *Monarchy in South-East Asia: The Faces of Tradition in Transition* (London and New York: Route ledge, 2001).

ท่องเที่ยวได้ดี นอกจากนี้แล้วโบราณสถานและวัตถุที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์ในลาว พม่า เวียดนาม อินโดนีเซีย เป็นปัจจัยสำคัญในการได้มาซึ่งเงินตราต่างประเทศ จากนักท่องเที่ยวทั้งภายในและภายนอกประเทศ คุณูปการของสถาบันพระมหากษัตริย์ในอุษาคเนย์จึงยังมีสูงต่อเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของประเทศเหล่านี้ มานานถึงกับลงทุนก่อสร้างหรือปฏิสังขรณ์พระราชวังโบราณขึ้นมาใหม่เพื่อเกียรติภูมิของชาติและเพื่อเอาใจนักท่องเที่ยว วัง(Kraton)ของสุลต่านย็อกยาคาร์ตา และของสุลันแห่งสุราการ์ตา เปิดให้นักท่องเที่ยวเข้าชม เช่นเดียวกับไทย ลาว จึงกล่าวได้ว่าสถาบันพระมหากษัตริย์ในอุษาคเนย์นั้นเป็นทั้งอดีตและปัจจุบันที่ยังมีชีวิตอยู่

พัฒนาการในทิศทางประชาธิปไตย (democratization) ในดินแดนส่วนนี้มีได้เป็นผลโดยตรงมาจากการสิ้นสุดของสงครามเย็น สงครามเย็นที่สิ้นสุดลงเพียงแรงหรือกระตุ้นให้พัฒนาการเร็วขึ้นเท่านั้น ความต้องการการปกครองในรูปแบบประชาธิปไตย ไม่ใช่ระบอบอำนาจนิยม เริ่มต้นในประเทศไทยในระหว่างปี 1973-1976 แต่กระแสอนุรักษ์นิยมจัดตั้งเอาไว้จนกระทั่งเหตุการณ์พฤษภาทมิฬในปี 1992 “อำนาจของประชาชน” (people's power) เกิดขึ้นในฟิลิปปินส์ในการขับไล่เผด็จการมาร์คอสในปี 1986 และอีกครั้งหนึ่งในระยะปลายปี 2001 เหตุการณ์ในไทยและฟิลิปปินส์จึงเป็นกระแสก่อนสิ้นสุดสงครามเย็น และมีอิทธิพลสูงในอุษาคเนย์โดยเฉพาะในอินโดนีเซียและมาเลเซีย และแม้สิงคโปร์เองก็กระทบกระเทือน กระแสของการทำให้เกิดประชาธิปไตย หนังสือที่มีอิทธิพลของฮันติงตันที่ชื่อคลื่นลูกที่สาม (The Third Wave) ที่เขียนขึ้นในปี 1991 ทำให้เกิดข้อโต้แย้งกันกว้างขวาง ยังมีวารสารที่ดีพิมพ์ในปี 1990 ชื่อ Democratization กับวารสาร Journal of Democracy ในสหรัฐฯ และข้อเขียนเกี่ยวกับประชาธิปไตยอื่นๆ ทั้งในรูปบทความและหนังสือเกิดขึ้นราวดอกเห็ดในหน้าฝน สถาบันในสหรัฐฯ ที่ชื่อ Freedom House มีการตีพิมพ์รายงานประจำปีจัดลำดับประเทศต่างๆ ในโลกว่าเป็นหรือไม่เป็นประชาธิปไตยแค่ไหน ประเด็นสำคัญที่ถกเถียงกันคือการพัฒนาเศรษฐกิจกับการเป็นประชาธิปไตยหรืออีกนัยหนึ่งความมั่งคั่งกับการเป็นประชาธิปไตยนั้นเชื่อมโยงกันโดยตรง งานเขียนตั้งแต่ปี 1953 ของมาร์ติน ลิฟเชต กลับมาได้รับความนิยมอย่างมากอีกครั้งหนึ่ง เพราะสมมุติฐานที่เชื่อมโยงระดับความมั่งคั่งกับความเป็นไปได้ที่จะเป็นประชาธิปไตย อย่างไรก็ตามมีข้อสรุปที่สำคัญอยู่ว่าในประเทศที่พัฒนาทางอุตสาหกรรมแล้ว ที่ประชากรมีรายได้ต่อหัวสูง (จนถึงกับมีฐานว่าหากรายได้ต่อหัวเกิน 3,000 เหรียญอเมริกันต่อคนต่อปี) การเมืองจะเป็นประชาธิปไตย ประเทศเหล่านี้ทั้งหมดเป็นประเทศยุโรปตะวันตก รวมสหรัฐฯ และแคนาดา และมีข้อยกเว้นที่ญี่ปุ่นซึ่งเป็นประเทศในเอเชียแท้ๆ แต่ในสังคมที่กำลังพัฒนากลับมีสองกรณีคือ เป็นประชาธิปไตยได้ กับเป็นอำนาจนิยม กรณีของประชาธิปไตยคือกรณีของฟิลิปปินส์ ไทยและอินโดนีเซีย แต่ก็ไม่มีอะไรประกันว่าภาวะเช่นนี้จะยั่งยืน (sustainable) ได้ ส่วนกรณีอำนาจนิยมคือมาเลเซียและสิงคโปร์ ส่วนกรณีของอินเดียนั้นกลับเป็นว่าแม้จะยากจนก็เป็นประชาธิปไตยได้โดยมีข้อยกเว้นเพียงช่วงระยะสั้นๆ ในทางวิชาการเองเกิด

ปัญหาในการจัดประเภทหรือเรียกขานประชาธิปไตยในรูปแบบและชื่อต่างๆ กันเช่น Case ระบุว่า อินโดนีเซียเป็นประชาธิปไตยจำลอง (pseudo democracy) สิงคโปร์เป็นกึ่งประชาธิปไตย (semi democracy) รวมทั้งมาเลเซียด้วย ไทยนั้นเป็นประชาธิปไตยที่ยังไม่ผนึกเข้ากันได้ (unconsolidated democracy) ส่วนฟิลิปปินส์เป็นประชาธิปไตยที่มีคุณภาพต่ำ (low quality democracy)¹⁰ เป็นต้น

ข้อถกเถียงเกี่ยวกับเรื่องการเมืองการเป็นประชาธิปไตยหรือไม่ส่วนหนึ่งยังชี้ไปในประเด็นที่ว่าไม่มีประชาธิปไตยที่ตายตัว แต่มีลักษณะแตกต่างกันออกไปตามชื่อที่เรียกหาเพราะโดยแท้แล้ว ประชาธิปไตยจะต้องมีคำคุณศัพท์ขยายความเสมอ มีผู้ศึกษาว่าประชาธิปไตยนั้นมีชื่อเรียกหากันเป็นร้อยๆ ชื่อ¹¹ ซึ่งย่อมหมายถึงว่ามีประชาธิปไตยหลากหลายชนิดนั่นเอง และมามีข้อสรุปแบบคลุมจกจกกล่าวว่าประชาธิปไตยแบบตะวันตกนั้นเป็นแบบเสรีนิยม-พหุนิยม หรือสั้นๆ ว่าเป็นเสรีนิยม ส่วนของประเทศกำลังพัฒนานั้นเองแบบอเสรีนิยม (illiberal)¹² ทางด้านผู้นำของสิงคโปร์และมาเลเซียคือลีควงยิว และมหาธีร์ก็กลับโต้แย้งในแง่ของวัฒนธรรมของกลุ่มคนเอเชียที่ต่อมารู้จักในนามว่า “ค่านิยมเอเชีย” (Asian values) ที่มีสาระสำคัญว่าคนเอเชียนั้นไม่ได้เน้นความเป็นอัตบุคคล (individualism) แต่เน้นความสำคัญของชุมชน (community) ที่คนจะต้องอยู่ด้วยกัน เน้นภาระที่บุคคลต้องมีระหว่างกันต่อชุมชนและรัฐ หรืออีกนัยหนึ่งค่านิยมเอเชียนั้นเน้นการเห็นพ้องต้องกันและการทำตามๆ กัน (conformity)¹³ เรื่องค่านิยมเอเซียที่ว่านี้ยังผูกติดอยู่กับลักษณะของการพัฒนาเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วของบางประเทศในเอเซียที่รัฐมีบทบาทในการชี้นำเอื้อประโยชน์ ตลอดจนปกป้องการประกอบการของเอกชนเช่นในกรณีของประเทศ NICs รวมทั้งกรณีของไทย ฟิลิปปินส์ มาเลเซีย ซึ่งอันที่จริงแล้วต้องรวมกรณีของญี่ปุ่นในยุคแรกเข้าไว้ด้วย อันยังผลให้รายได้ต่อหัวของประชากรในประเทศเหล่านี้สูงขึ้นอย่างรวดเร็วและบ้านเมืองเจริญรุดหน้าไป กระทั่งยังกล่าวกันอีกว่าค่านิยมเอเซียเป็นเกราะปกป้อง กระแสของโลกาภิวัตน์และเทคโนโลยีสารสนเทศอีกต่างหาก

¹⁰ William Case, *Politics in Southeast Asia : Democracy or Less*, Curzon, 2002.

¹¹ David Collier and Steven Levitsky, "Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research," *World Politics*, 49, 3, 1999, 430-451.

¹² Adrian Karatnyeki, "The 1998 Freedom House Survey : The Decline of Illiberal Democracy," *Journal of Democracy*, 10, 1, 1999, 113-125.

¹³ Lily Z. Rahim, "Economic Crisis and the Prospects for Democratisation in Southeast Asia," *Journal of Contemporary Asia*, 30, 1, 2000. 17-45 ; Peter Berger and Hsin Huang Hsiao, eds., *In Search of an East Asian Development Model* (New Jersey : Transaction Bodes, 1990). ; G. Rodan, "Civil Society and Other Political Possibilities in East Asia," *Journal of Contemporary Asia*, 27, 2, 1997, p. 170.

ความเติบโตทางเศรษฐกิจของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ออกอย่างรวดเร็วและล้นหน้าประเทศตะวันตกในช่วงทศวรรษแรกของสหัสวรรษนี้ยังชี้ไปในทางของค่านิยมเอเชีย การปกป้องค่าเงินริงกิตของมาเลเซียโดยไม่อิงกับระบบเงินตราตระกูลอื่นๆ ช่วยให้เศรษฐกิจของมาเลเซียดำรงอยู่ได้ ส่วนไทย อินโดนีเซีย เกาหลีใต้ที่ประสบกับวิกฤตทางเศรษฐกิจอย่างหนัก ต้องอาศัยกองทุนการเงินระหว่างประเทศ (IMF) เข้าช่วยก็ตระหนักถึงความผิดพลาดของ IMF และพยายามหามาตรการทางการเมือง กระตุ้นการเติบโตของเศรษฐกิจ ที่รัฐจะต้องเข้ามารับผิดชอบต่ออย่างมาก และถ้าวิกฤตเศรษฐกิจ กำลังกระเดื่อง หรือพ้นได้แล้วจะช่วยตอกย้ำความสำคัญของค่านิยมเอเชียให้นักแน่นหรือเปล่า¹⁴ และเพื่อไม่ให้ความเป็นประชาธิปไตยไปผูกติดอยู่กับการทำหน้าที่ของสถาบันทางการเมืองที่เรียกร้องกันในทศวรรษ 1960 และ 1970 ตลอดจนไม่ให้ไปผูกติดอยู่กับว่ามีการเลือกตั้งเกิดขึ้น หรือที่ ใช้คำว่า "ความหลงผิดเกี่ยวกับการเลือกตั้ง" (fallacy of electoralism)¹⁵ ได้มีการกำหนดคุณลักษณะของการเป็นประชาธิปไตยเพิ่มเติมขึ้นมากมายกว่าเดิม หรือเป็นการเพิ่มตัวชี้วัดความเป็นประชาธิปไตยให้มากขึ้น อันที่จริงชมพิตเตอร์ (Schumpeter) ได้เป็นคนสำคัญที่กำหนดเกณฑ์ขั้นต่ำ (minimalist) ของการเป็นประชาธิปไตยเอาไว้ว่าเกี่ยวพันกับการเลือกตั้งและกระบวนการเลือกตั้ง แต่ฝ่ายที่เชื่อในเสรีนิยมประชาธิปไตยหรือถือเกณฑ์ขั้นสูง (maximalist) เช่น ไดอามอนด์ (Diamond) ได้ระบุเงื่อนไขไว้หลากหลายยิ่งขึ้น¹⁶

ในกระบวนการการปฏิรูปทางการเมือง ประเทศในอุษาคเนย์ต่างได้ศึกษารูปแบบ แนวคิด และวิธีการจากประเทศทั้งในยุโรป อเมริกา และเอเชีย ไม่ว่าจะเป็นกรณีของฟิลิปปินส์ ไทย อินโดนีเซีย และแม้ติมอร์ตะวันออกประเทศเกิดใหม่ในดินแดนส่วนนี้ในปี 2000 ลาว และ เวียดนามอาศัยตัวแบบจากจีนและรัสเซีย ลักษณะร่วมที่สำคัญอย่างหนึ่งของการปฏิรูปทางการเมืองของฟิลิปปินส์ ไทย อินโดนีเซีย และติมอร์ตะวันออกคือการยอมให้ประชาชนมีบทบาทในทางการเมืองอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้นที่มักเรียกกันว่า participative/participatory democracy

¹⁴ Uwe Johanen, Jurgen Rudolph and James Gomerz, eds., *The Political Dimensions of the Asian Crisis* (Singapore: Select Books 2000), p. 3.

¹⁵ Terry Lynn Karl, "The Hybrid Regimes of Central America," *Journal of Democracy*, 6, 3, 1955, 72-86.

¹⁶ Larry Diamond, "Is the Third Wave Over?" *Journal of Democracy*, 8, 4 October 1997, 23-24. Larry Diamond, *Developing Democracy : Toward Consolidation* (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1999), 10-13. ข้อสรุปเกี่ยวกับพัฒนาการของการเป็นประชาธิปไตยดูได้ใน วิทยา สุจริตนารักษ์ "การเลือกตั้งในอินโดนีเซีย" ในสิดา สอนศรี, หัวหน้าโครงการ, *การเลือกตั้งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: ศึกษาเฉพาะประเทศอินโดนีเซีย มาเลเซีย ฟิลิปปินส์และไทย* (กทม.: คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547), หน้า 1-16.

ไม่ขัดขวางตลอดจนส่งเสริมให้ประชาชนรวมกลุ่มกันเข้ามามีบทบาททางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง แม้รัฐจะไม่เชื่อใจในบทบาทขององค์กรเอกชน แต่ความคิดเรื่องประชาสังคม (civil society) ซึ่งก็เป็นองค์ประกอบหนึ่งของสังคมในยุคหลังสงครามเย็นได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลาย ทำให้รัฐต้องยอมให้ภาคประชาสังคมต่างๆ ได้แสดงบทบาท การเรียกร้องในเรื่องธรรมาภิบาล (good governance) ความโปร่งใส (transparency) ความรับผิดชอบ (accountability) ได้ค่อยๆ กลายเป็นองค์ประกอบของมาตรฐาน การดำเนินนโยบายของรัฐ และนักการเมือง และภาคธุรกิจขนาดใหญ่ ภาคประชาสังคม ยังได้ทำหน้าที่ตรวจสอบการทำงานของภาครัฐ (monitoring) โดยอาศัยสื่อมวลชนที่มีอิสระมากขึ้นและมีจำนวนหลายหลากมากขึ้นนำเสนอต่อสาธารณชน แม้แต่การเลือกตั้งแต่ละครั้งแม้กระทั่งระดับการเลือกตั้งท้องถิ่นถ้าทำพร้อมกันทั่วทั้งประเทศเช่นในกรณีของกัมพูชาในปี 2002 ก็มีผู้สังเกตการณ์นานาชาติ และจากภูมิภาคเข้าไปมีส่วนร่วมตรวจสอบ ในกรณีของติมอร์ตะวันออกนั้นการทำประชามติ (ที่เรียกเป็นทางการว่า popular consultation) ว่าจะเป็เนกราชหรือจะเป็นส่วนหนึ่งของอินโดนีเซียต่อไปหรือไม่ การเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร และการเลือกตั้งประธานาธิบดีโดยตรง ต้องอาศัยคณะผู้สังเกตการณ์ในภูมิภาคและจากวงการสากลมาเป็นสักขีพยานเพื่อยืนยันในความชอบธรรมให้กับชาติที่กำลังสร้างตัวใหม่นี้ ยังเรื่องสิทธิมนุษยชนที่เรียกร้องต่อรัฐและผู้ปกครองให้ต้องอิงเรื่องธรรมาภิบาลความโปร่งใส ความรับผิดชอบ ในการปฏิบัติตามนโยบาย เช่น ในกรณีฆ่าตัดตอนในไทย การกำจัดฝ่ายตรงข้ามของผู้นำกัมพูชา การสังหารผู้คนในอินโดนีเซียโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐ และกรณีเผาทำลายและสังหารคนติมอร์ตะวันออกของทหารเรือนของอินโดนีเซีย การใช้กฎหมายว่าด้วยความมั่นคงภายในต่อปรปักษ์ของผู้บริหารในมาเลเซีย การจำกัดสิทธิของคริสตศาสนิกชนในเวียดนามและลาว การใช้แรงงานเยี่ยงทาสต่อคนในชาติและคนชาติพันธุ์อื่น ตลอดจนการจับกุมคุมขังในกรณีของพม่า เหล่านี้ การจำกัดสิทธิบางประการของประชาชนในสิงคโปร์ ประเด็นเรื่องสิทธิมนุษยชนที่ได้เปิดประเด็นเรื่องเพศ (gender) ในเรื่องบทบาทของสตรีในสังคม เรื่องกลุ่มคนที่เสียโอกาส/เสียเปรียบในสังคมที่โยงไปถึงคนยากจน คนต่างชาติพันธุ์ ผู้ติดเชื้อ HIV/AIDS ทำให้ประเด็นเหล่านี้กลายเป็นเรื่องการเมืองที่ต้องแก้ไขอย่างจริงจัง

ในประเด็นเรื่องการก่อการร้าย (terrorism) นั้น มักจะมีการเชื่อมโยงเข้ากับเรื่องความรุนแรง (violence) ในแต่ละสังคมที่มักพบเห็นอยู่เสมอในอุษาคเนย์ ความรุนแรงที่เป็นประเด็นนี้เป็นเรื่องความรุนแรงที่รัฐทำกับสังคม มิโยว่าจะเป็สังคมพุทธ คริสต์ อิสลาม หรือผสมผสานกันก็ต่างไม่ได้เกื้อหนุนต่อความรุนแรงแต่อย่างใด แต่ความรุนแรงในกรณีของกัมพูชาช่วง 1975-1979 ในอินโดนีเซียในช่วงปี 1965-1966 หรือในติมอร์ตะวันออกโดยเฉพาะในปี 1999 ในพม่าในยุค SLORC และ SPDC ในไทย ช่วงปี 1973-76 และ 1992 ซึ่งล้วนเป็เนเรื่องที่รัฐทำกับประชาชนของตนทั้งสิ้น คำอธิบายในแง่ของศาสนาและศีลธรรมไม่ให้คำตอบที่น่าพอใจ แต่แนวคิดเกี่ยวกับ

อำนาจที่แอนเดอร์สันเสนอไว้ในสังคมชาวสามารถอธิบายได้ว่าผู้มีอำนาจ/รัฐทำการรุนแรงเช่นนั้นได้ด้วยอำนาจมิได้ผูกพันอยู่กับความชอบธรรมในทัศนะของตน หากขึ้นอยู่กับบุญบารมี (charisma) ของตัวผู้ปกครองมากกว่า¹⁷ ในลักษณะเช่นนี้เท่ากับว่ารัฐเป็นผู้ก่อความรุนแรงต่อประชาชนของตน ซึ่งแต่เดิมมามีเพียงการเผชิญหน้ากับรัฐตรงๆ ใช้วิธีการอพยพหลบหนีแทน และในเมื่อไม่มีการปะทะกับกลุ่มคอมมิวนิสต์ ความรุนแรงที่รัฐสร้างขึ้นจึงกระทบกับคนต่างชาติพันธุ์และศาสนา หรือทั้งสองประการพร้อมกัน ในความเป็นจริงแล้วรัฐซึ่งเป็นตัวแทนของคนต่างชาติพันธุ์ และ/หรือต่างศาสนาใช้อำนาจกระทำต่อกลุ่มชาติพันธุ์อื่นและ/หรือต่างศาสนา หรือแม้แต่ศาสนาเดียวกัน แต่แนวความเชื่อต่างกัน พวกโมโรในฟิลิปปินส์เป็นอิสลาม แต่รัฐเป็นตัวแทนของคนคริสต์ สิ่งที่รัฐอินโดนีเซียเรียกพวกอิสลามหัวรุนแรงที่มีสายความคิดต่อเนื่องกันมาเกี่ยวกับการก่อตั้งรัฐอิสลาม แล้วยังมีพวกปาปัว และคนอะเจห์เข้ามาเกี่ยวข้อง คนไทยเชื้อสายมาเลย์ในภาคใต้ของไทย พวกม้งในลาว คนต่างชาติพันธุ์ในพม่า พวกอิสลามหัวรุนแรงในมาเลเซียและสิงคโปร์ต่างเป็นเชื้อให้การก่อการร้ายสากลที่มีได้อุบัติขึ้นในอุษาคเนย์ แต่อาศัยดินแดนแถบนี้เป็นฐานในการวางแผนระดมกำลัง อาจกล่าวได้ว่าเหตุการณ์ทั้งที่การระเบิดที่บาห์ลี (Bali bomb) ในปลายปี 2002 และการระเบิดที่โรงแรมแมริออทในจาการ์ตา ในปี 2003 มีจุดประสงค์ต่อคนต่างชาติที่เป็นคนตะวันตกที่กลุ่มมุสลิมโดยเฉพาะมุสลิมหัวรุนแรงเห็นว่าเป็นผู้ข่มเหงรังแกคนมุสลิม การก่อการร้ายสากลจึงเป็นเรื่องระหว่างตะวันตก/คริสต์กับตะวันออก/มุสลิม ที่มีเรื่องโลกาภิวัตน์เป็นเครื่องส่งเสริม กลุ่มมุสลิมบางกลุ่มในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีสายสัมพันธ์กับการก่อการร้ายสากลจริง แต่ไม่จำเป็นว่าผู้ต่อต้านที่เป็นมุสลิมในแต่ละรัฐจะต้องเป็นกลุ่มก่อการร้ายสากลด้วยเหตุนี้เองรัฐบาลอินโดนีเซียจึงรอบคอบเป็นอย่างมากในการปราบปรามผู้ก่อการร้ายที่เป็นมุสลิมในประเทศมากกว่าไทยและมาเลเซีย

¹⁷ ตัวอย่างของการประยุกต์ความคิดของแอนเดอร์สัน ดูได้ใน Ing-Britt Trankell and Jan Overen, "Introduction," in Ing-Britt Trankell and Laura Summers, eds., *Facts of Power and Its Limitation: Political Culture in Southeast Asia* (Uppsala: Uppsala University, 1998), 9-13.

ทหารกับการเมืองในอุษาคเนย์เป็นเรื่องที่คู่กันมานานตั้งแต่ช่วงสงครามเย็น ด้วยมีรัฐบาลทหารในลาว (สมัยนายพลภูมิ หน่อสวัน) ในกัมพูชา (สมัยนายพล ลอง นอล) ในเวียดนาม (สมัยเหวียน วัน เทียว) ในพม่า (สมัยนายพล เนวิน หรือ ตั้งแต่ปี 1962 จนถึงปัจจุบันรวมเวลานานถึง 42 ปี นับว่านานที่สุด) ในไทย (สมัยจอมพล ป. สุฤษดิ์-ถนอม-ประภาส รสช. รวมทั้งสมัยกึ่งทหารกึ่งพลเรือนสมัยพลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ พลเอกเปรม ติณสูลานนท์) ในอินโดนีเซีย (สมัยนายพล ซูฮาร์โต) คงมีแต่ฟิลิปปินส์ มาเลเซีย สิงคโปร์ และบรูไน ที่ไม่เคยมีทหารเข้ามาปกครองประเทศ กรณีของฟิลิปปินส์ มาเลเซีย และสิงคโปร์ ต้องถือว่าเป็นตัวอย่างของการที่พลเรือนหรือนักการเมืองมีอำนาจเหนือกองทัพ แม้ว่ากรณีของฟิลิปปินส์จะมีการก่อการกบฏของฝ่ายทหารขึ้นหลายครั้ง ตั้งแต่สมัยนางอาคีโนเป็นต้นมา และนายฟิเดล รามอส นายทหารนอกราชการที่ได้รับเลือกตั้งเป็นประธานาธิบดี ในกรณีของกลุ่มประเทศในอินโดจีนนั้น พรรคคอมมิวนิสต์ได้เข้ามาทำหน้าที่แทนกองทัพบริหารประเทศ และในกรณีของกัมพูชาเป็นเรื่องของนายกรัฐมนตรียุทธ เชน อาศัยพรรคประชาชนกัมพูชา (CPP) การสิ้นสุดสงครามเย็นมิได้มีผลกระทบโดยตรงต่อการฟื้นอำนาจทางการเมืองของกองทัพในไทย และอินโดนีเซีย แต่เป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง กรณีของไทยนั้น เหตุการณ์ 1973-6 ได้เริ่มบ่อนทำลายฐานของกองทัพในการครองอำนาจทางการเมือง โดยมีระยะเปลี่ยนผ่านนานถึงทศวรรษของประชาธิปไตย “ครึ่งใบ” แต่การสิ้นสุดของสงครามเย็นทำให้การมีอำนาจของ รสช. ดำรงอยู่ได้เพียงช่วง 1990-1991 เพราะประเทศตะวันตกและโดยเฉพาะสหรัฐฯ ไม่เห็นด้วยกับการกระทำของ รสช. และตัดความช่วยเหลือทุกอย่างแก่กองทัพ จวบกับกองทัพไม่มีข้ออ้างในการปราบคอมมิวนิสต์อีก การแตกแยกกันเองภายในกองทัพตั้งแต่สมัยถนอม-ประภาสแล้วทำให้กองทัพไม่มีเอกภาพ เกิดมีสายทหารหัวเก่าทหารประชาธิปไตย ยังเตอร์ก ทหารระดับสูงของไทยใช้ตำแหน่งหน้าที่หาประโยชน์ทางเศรษฐกิจสร้างความร่ำรวยให้กับตนเอง แต่ก็โดนยึดทรัพย์สิน (สุฤษดิ์ ถนอม-ประภาส-ณรงค์) กองทัพควบคุมการประกอบการบางประเภทมาตั้งแต่สมัยเศรษฐกิจแบบชาตินิยม และคุมสื่อคือ วิทย์ ไทรทัศน์ไว้เกือบทั้งหมดและเป็นเวลานาน ตลอดจนถึงใช้กลไกรัฐวิสาหกิจหาประโยชน์ในการสร้างฐานทางการเมืองและเลือกกุมกระทรวงสำคัญที่มีอำนาจในการดูแลการประกอบกิจการ เช่น การก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจทั้งหลาย การออกใบอนุญาต สัมปทาน นายทหารในกลุ่ม รสช. อาจจะเป็นทหารกลุ่มสุดท้ายที่ใช้อำนาจทางการเมืองในช่วงระยะเวลาอันสั้นสร้างความมั่งคั่งให้แก่ตนเองดังปรากฏในกรณีแย่งชิงทรัพย์สินสมบัติของภรรยาหลวงและภรณาน้อยของพลเอกสุนทร คงสมพงษ์ เป็นตัวอย่าง การหมดอำนาจในการต่อรองทางการเมืองของกองทัพเป็นผลมาจากปฏิริยาของสังคมไทยที่มีต่อ รสช. ความไม่ต้องการที่จะเห็นเศรษฐกิจของประเทศต้องชะงักเพราะการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองอย่างฉับพลัน สังคมแบบชนชั้นกลางที่ขยายตัวออกไป ความสัมพันธ์ระหว่างนักการเมืองกับนายทุนแทนที่ความสัมพันธ์ระหว่างนักการเมืองกับทหาร และการ

ที่นายทุนและนักธุรกิจเข้ามาเล่นการเมืองอย่างเป็นล่ำเป็นสัน แนวคิดและนโยบายของผู้นำกองทัพบกที่เปลี่ยนไป เช่น กรณีของ พลเอกสุรยุทธ์ จุลานนท์ ผู้บัญชาการทหารบก และผู้บัญชาการทหารสูงสุดที่ต้องการเห็นกองทัพหลุดออกมาจากวงจรทางการเมืองและพัฒนาความเป็นทหารอาชีพ อย่างไรก็ตาม ก็ต้องยอมรับความจริงว่าปรากฏการณ์ที่เปลี่ยนไปนี้เป็นผลมาจากสภาพของโลกและภูมิภาคในยุคหลังสงครามเย็น¹⁸ นายทหารระดับสูงของไทยเข้าสู่ระบบการเมืองอย่างเป็นทางการผ่านกระบวนการเลือกตั้งและการสังกัดพรรคแทนการเดินทางลัด

ในกรณีของอินโดนีเซียนั้น ประธานาธิบดีซูฮาร์โต ยังสามารถควบคุมกองทัพไว้อย่างเด็ดขาดแต่ผู้เดียว แม้จะดูเหมือนนายทหารระดับสูงบางคน เช่น พลเอกเบนนี มูร์ดานี จะดำรงตำแหน่งอยู่นานและปั่นเกลียวกับประธานาธิบดี แต่ในที่สุดแล้วซูฮาร์โตก็สามารถปลดคนผู้นี้และเอานายทหารคนอื่นขึ้นมาดำรงตำแหน่งด้านความมั่นคงและการเมือง ระบบการควบคุมกองทัพและนายทหารระดับสูงของซูฮาร์โตอยู่ที่การเอานายทหารที่มีหน่วยก้านดีมารับใช้ใกล้ชิดกับตน แล้วใช้ความใกล้ชิดและการสนองนโยบายของตนในการปูนบำเหน็จด้วยการเลื่อนยศ เลื่อนตำแหน่ง และให้ไปคุมกิจการที่มีผลประโยชน์ทางการเงินตอนแทนอย่างเป็นทางการเป็นกอบเป็นกำ หรือให้นายทหารหัวแข็งไปดำรงตำแหน่งเอกอัครราชทูตเสีย¹⁹ กองทัพของอินโดนีเซียควบคุมรัฐวิสาหกิจสำคัญ ๆ จำนวนมากมาย กองทัพทั้งสามเหล่า และแม้แต่กองบัญชาการหลัก ๆ ต่างมีธุรกิจภายใต้การดูแล โดยอ้างว่าทั้งนี้เพื่อหารายได้บำรุงกองทัพ ด้วยงบประมาณแผ่นดินที่ให้แก่กองทัพนั้นไม่พอเพียง แต่ในความเป็นจริงนายทหารระดับสูงได้ประโยชน์จากการนี้มาก นายทหารยังดำรงตำแหน่งทางการเมืองปกครองทั้งในส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค และแม้ท้องถิ่น ทั้งการบัญชาการของกองทัพโดยเฉพาะกองทัพบกนั้นคู่ขนานกันไปกับองค์กรปกครองของกระทรวงมหาดไทยจนถึงระดับตำบล ซึ่งในปัจจุบันนี้ก็ยังไม่ได้ยกเลิก แต่การใช้กำลังทหารปราบปรามผู้ไม่เห็นด้วยกับประธานาธิบดี การประท้วงของนักศึกษา ปัญญาชน สื่อมวลชน โดยวิธีการฆ่าทิ้งอย่างอุกอาจ แม้จะมีผลสร้างความสะพรึงกลัวให้กับประชาชน แต่ก็ยังเป็นประจักษ์พยานของการละเมิดสิทธิมนุษยชนที่ส่งกระทบเชิงลบ แต่นายทหารระดับสูงและกองทัพซูฮาร์โตได้ยอมลดจำนวนที่นั่งของกองทัพ

¹⁸ ผลงานเกี่ยวกับกองทัพไทยในระยะหลัง ๆ นี้ได้แก่งานของ สุรชาติ บำรุงสุข ที่พยายามเน้นการพัฒนากองทัพ อาทิเช่น *ปรับโครงสร้างกลาโหม: ประเด็น ปัญหา ข้อพิจารณา* โครงการศึกษาด้านการทหาร, คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542. สุรชาติ บำรุงสุข, *ทหารกับการเมืองไทยในทศวรรษหน้า : พัฒนาการและความเปลี่ยนแปลง* สถาบันศึกษาความมั่นคงและนานาชาติ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543. สุรชาติ บำรุงสุข *กองทัพในยามสันติ: ปฏิบัติการนอกเหนือจากสงครามและปฏิบัติการศึกษาสันติภาพ*, โครงการศึกษาด้านการทหาร, คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

¹⁹ Salim Said, "Suharto's Armed Forces: Building a Power Base in New Order Indonesia, 1966-1998," *Asian Survey*, 38, 6, June 1998, pp. 535-552.

ในสภาผู้แทนราษฎรจากจำนวน 100 คนลงเหลือ 75 คน (ในยุครัฐบาลได้ถูกลดลงเหลือ 35 คน และตั้งแต่ปี 2004 เป็นต้นไป ไม่มีที่นั่งกันไว้ให้แก่ตัวแทนของกองทัพอีกต่อไป) แต่ได้ยอมให้ทหาร มีสิทธิออกเสียงเลือกตั้งได้) เมื่อซูฮาร์โตต้องถูกบีบให้ลาออกจากอำนาจใน 21 พฤษภาคม 1998 นายพลวิรันโต ก็ไม่อาจช่วยได้ คงได้แต่สัญญาว่าจะคอยปกป้อง ไม่ให้มีอันตราย นับว่าเคราะห์ดีที่ กองทัพเลือกที่จะเป็นกองทัพของสาธารณรัฐ มิใช่กองกำลังส่วนตัวของประธานาธิบดี ประธานาธิบดีอับดุลรอมัน วาหิด เป็นผู้ที่ยพยายามจะลดอำนาจทางการเมืองของทหารและ กองทัพลงอย่างจริงจัง ทำให้กองทัพไม่พอใจ นับว่ากองทัพมีบทบาทสำคัญในการถดถอย บุคคล ผู้นี้ออกจากตำแหน่งและสนับสนุนนางเมกะวะตี ซูการ์โน บุตรีขึ้นมาดำรงตำแหน่งประธานาธิบดี คนที่ห้าของอินโดนีเซีย ซูฮาร์โต ลูกๆ และบริวารถูกสอบสวนในกรณีทุจริต แต่ยังไม่สามารถนำตัว ซูฮาร์โตขึ้นศาลได้ เพราะเหตุผลด้านสุขภาพจึงยังไม่มีกรณียัดทรัพย์สิน พฤติกรรมทารุณโหดร้าย ของทหารอินโดนีเซียในติมอร์ตะวันออก และในที่อื่นๆ เช่น อะเจห์ในระหว่างปี 1990-1997 ใน อีเรียน จายา ในมาลุก เป็นภาพลบอย่างมากและมีผลในทางสากลเพราะบรรดาองค์กรสิทธิมนุษยชนทั้งสหประชาชาติและองค์กรเอกชนระหว่างประเทศต่างประณามกองทัพอินโดนีเซีย มีข้อสังเกต ว่าในยุครัฐบาลหรือหลัง 1998 เป็นต้นมา นายทหารระดับสูงของอินโดนีเซียเริ่มใช้หนทางทางการเมืองแบบเป็นทางการลงเล่นการเมือง เช่น กรณีของนายพลวิรันโต ได้เป็นตัวแทนของพรรค กอลคาร์ลงสมัครรับเลือกตั้งในการเลือกตั้งประธานาธิบดีโดยตรงเป็นครั้งแรกของอินโดนีเซีย เมื่อ 5 กรกฎาคม 2004 นายพลซูซิลโล บัมบัง ยูไดโยโน ตั้งพรรคประชาธิปไตยขึ้นมาและสามารถได้ คะแนนนำในการแข่งขันในการเลือกตั้งประธานาธิบดีโดยตรงในรอบแรก

ในลักษณะเช่นนี้รูปการณ์จึงดูเหมือนว่าในยุคหลังสงครามเย็นบทบาทของกองทัพในทางการเมืองในประเทศที่ทหารเคยมีบทบาทเด่นมานานในอุษาคเนย์ลดลงไปมาก ชั่วแต่กรณีของพม่ายังไม่มีคามผันแปรใดๆ พม่าจะเป็นจุดบอดของอุษาคเนย์โดยแท้ แต่กรณีของพม่าเองมีตัวร่วมอยู่ในลาว และเวียดนาม ในลักษณะที่ว่าความเป็นทหารในกองทัพของทั้งสามประเทศนี้เป็นสิ่งที่พึงประสงค์ของเด็กหนุ่มๆ โดยเฉพาะที่มีการศึกษาน้อย การได้เป็นทหารนอกจากจะไม่ตงาน คือมีเงินเดือนกินแม้จะน้อยไปบ้างแต่ยังได้โอกาสที่จะเบียดบังจากชาวบ้าน เพราะเหตุว่าสวมเครื่องแบบสีเขียวและมีอาวุธ ทำให้เรียกได้ว่ามีหน้ามีตา ซึ่งเป็นปรากฏการณ์อยู่ในอินโดนีเซียเมื่อไม่นานมานี้และอาจยังมีอยู่ไม่น้อย ในเขตเกาะรอบนอกของอินโดนีเซียที่ทหารและข้าราชการประจำยังเป็นทีเกรงกลัวของชาวบ้านอยู่ อนึ่ง นายทหารชั้นผู้น้อยในฟิลิปปินส์ ไทย และอินโดนีเซียยังผันตัวเองไปเป็นผู้ประกอบการด้านความมั่นคงในรูปของการเปิดกิจการรักษาความปลอดภัยให้กับสถานประกอบการต่างๆ สิ่งที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งเกี่ยวกับเรื่องกองทัพในอุษาคเนย์ก็คือว่า การใช้กำลังทหาร วิธีการทางทหารในการแก้ปัญหาความมั่นคงภายในประเทศ อันเกี่ยวข้องกับชาติพันธุ์ ศาสนา หรือทั้งสองอย่างร่วมกันนั้นได้รับการคัดค้านทั้งในไทย

อินโดนีเซีย และในฟิลิปปินส์ มาตรการที่กองทัพเคยใช้ในการปราบปรามผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ กบฏแบ่งแยกดินแดน ทั้งในไทย อินโดนีเซีย และฟิลิปปินส์ ถูกหักท้วงจากสังคมที่อยากเห็นการแก้ปัญหาด้วยวิธีการทางการเมืองและสังคมมากกว่า ในการกลับกันกองทัพของประเทศในอุษาคเนย์ กลับได้อาวุธยุทธโศภณที่ทันสมัยเข้ามาประจำการไม่ว่าจะในสิงคโปร์ มาเลเซีย ไทย ฟิลิปปินส์ อินโดนีเซีย หรือแม้แต่บรูไน การได้เรือรบหลวงจักรีนฤเบศของราชนาวิไทย ส่งผลสัญญาณบางอย่างให้กับประเทศอื่นๆ ในแถบนี้ สงครามอ่าวเปอร์เซียเป็นตัวกระตุ้นให้รัฐบาลต้องยอมฟังกองทัพในเรื่องเทคโนโลยีการทหารที่รุดหน้าไปไกลมากจึงกลายเป็นว่าหลังยุคสงครามเย็นนำไปสู่การแข่งขันกันในการสร้างแสนยานุภาพ (armament) ของกองทัพในประเทศอุษาคเนย์ ในที่สุดสมควรจะได้กล่าวด้วยว่าเรื่องทหารกับการเมืองนี้ นักวิชาการของอเมริกาได้สร้างเป็นแนวคิดขึ้นมาในระยะปลายทศวรรษ 1950 และทศวรรษ 1960 เพื่ออธิบายปรากฏการณ์ทางการเมืองในประเทศกำลังพัฒนาที่ดำเนินรอยตามแบบอย่างตะวันตก ทั้งนี้เพื่อความชอบธรรมแก่กองทัพที่เข้ายึดอำนาจจากพลเรือนแล้วเข้าปกครองประเทศเสียเองในนามคณะปฏิวัติ แต่ยังคงดำเนินการพัฒนาประเทศตามแบบทุนนิยมตลอดจนเป็นพันธมิตรทางทหารกับสหรัฐฯ และมีนโยบายปราบคอมมิวนิสต์ สหรัฐฯ เรียนรู้ประสบการณ์นี้จากกรณีของละตินอเมริกาที่เป็นทวีปที่ทหารเข้าไปถึงเกี่ยวกับการเมืองมากที่สุด สหรัฐฯ จนปัญญาที่จะกันกองทัพในประเทศเหล่านี้ไม่ให้เข้าไปมีอำนาจทางการเมือง จึงจำต้องรับเอาสภาพความเป็นจริงและสนับสนุนกองทัพเหล่านั้น จึงได้อาจารย์นักวิชาการอเมริกันสร้างแนวคิดหรือทฤษฎีเกี่ยวกับการเข้ามาสอดแทรกทางการเมืองของกองทัพขึ้น โดยพยายามจะชี้ให้เห็นคุณูปการของกองทัพทั้งในแง่ความมีลักษณะที่เหมาะสมขององค์กรของกองทัพ มีนายทหารที่มีการศึกษา มีความทันสมัย รักชาติบ้านเมือง²⁰ ในลักษณะเช่นนี้จึงเท่ากับว่าทั้งหมดนี้เป็นวิธีการส่งเสริมรัฐบาลอำนาจนิยมที่มีทหารเป็นผู้นำให้ดูไม่น่ารังเกียจ แต่ในความเป็นจริงแล้วยังไม่เคยมีประเทศใดที่ทหารเข้ามาปกครองประเทศแล้วยอมผ่อนถ่ายอำนาจให้กับพลเรือนโดยสมัครใจ สหรัฐฯ ต้องการพิชิตสงครามเย็น พันธมิตรทางทหารองค์กรป้องกันร่วมกันทางทหารเช่น สปอ. (SEATO) CENTO NATO จึงเป็นสิ่งที่สหรัฐฯ ต้องการหาใช้ระบอบประชาธิปไตยไม่ ดังนั้น จึงหลังสงครามเย็นแล้วสหรัฐฯ ได้มาผลักดันเรื่องการเป็นประชาธิปไตย (democratization) แทนพร้อมกับบ่อนทำลายอำนาจทางทหารด้วยเรื่องสิทธิมนุษยชน บีบให้ทหารโผล่ออกจากตำแหน่งไปในที่สุด

²⁰Mark T. Berger, "Dichotomisation Modernization and Nation-Building : Political Development Theory and the Appeal of Commuremin Southeast Asia, 1945-1975," *Journal of Southeast Asian Studies* 34, 3, October 2003, pp. 421-448, at 441-448.

โดยสรุปแล้ว พลวัตทางการเมืองในอุษาคเนย์อยู่ที่การปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์หลัง ยุคสงครามเย็นที่ควบมากับโลกาภิวัตน์และเทคโนโลยีสารสนเทศ รัฐสังคมนิยมหันมารับเอาระบบ ตลาดเปิดประเทศ ขณะที่ประเทศกลุ่ม "เสรีนิยม" ปรับกลไกทางการเมืองที่หันไปเน้นการมีส่วนร่วม ของประชาสังคมมากขึ้น กำหนดกติกาทางการเมืองใหม่ด้วยการปฏิรูปทางการเมือง ผ่อนคลายความเข้มงวดทางการเมือง ระบอบทหารนิยมหมดอิทธิพลลง

อุษาคเนย์กับกระบวนการกล่อมเกลாதองศาสูงผ่านการศึกษาระบบ กรณีประเทศพม่า ลาว กัมพูชา มาเลเซีย

นายมานิต พรหมปัญญา
นางสาวนิตยาภรณ์ พรหมปัญญา
นายกรกิต ชุ่มกรานต์
นายธิติ บัวคำศรี
นางสาว ชปา จิตต์ประทุม

การตั้งโรงเรียนหลวงแห่งแรกในพระบรมมหาราชวัง (โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ) ปี พ.ศ. 2414 คือพระราชกรณียกิจหนึ่งอันสำคัญยิ่งต่อระบบการศึกษาไทย ครั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว ทรงปรารภว่า

“การรู้หนังสือที่ดีเป็นคุณสำคัญข้อใหญ่ เป็นเหตุจะได้รู้วิชาและ
ขนบธรรมเนียมต่าง ๆ” โดย “มุ่งหมายจะสอนวิชาหนังสือเป็นสำคัญที่สุด วิชาเลข
เป็นอันดับรองลงมา ภายหลังจึงได้เพิ่มวิชาอื่น ๆ มากขึ้นเป็นสำคัญ”²

ผ่านแบบเรียนหลวงชุดแรกที่เรียบเรียงขึ้นโดย พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เมื่อครั้งเป็นหลวงสารประเสริฐ ระบบการศึกษาไทยจึงมีแบบแผนและมาตรฐานแบบเดียวกันผ่านนโยบายในการจัดการศึกษาโดยรัฐส่วนกลางเป็นครั้งแรกโดยมุ่งหมายให้เด็กอ่านออกเขียนได้ตามไวยากรณ์ไทยรูปแบบเรียนขึ้นต่อไปเป็นสำคัญไม่ว่าจะเป็นวรรณกรรมคำโคลงกลอน กาพย์ ฉันท์หรือตำราเฉพาะด้านอื่น ๆ และในปี พ.ศ. 2430 พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ สมัยดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงบัญชาการกรมศึกษาธิการที่เพิ่งตั้งขึ้นในปีนั้น หลังจากโรงเรียนหลวงได้จัดตั้งขึ้นแพร่หลาย จึงได้บรรจุ “พระราชพงศาวดารย่อ” (ตอนกรุงเก่าภาค 1,2 และ 3 ซึ่งมีหลายพิมพ์จำหน่ายหลายครั้ง ดังเชิงอรรถที่ 3) พระนิพนธ์ใน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ รวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาของกุลบุตรธิดาในปี พ.ศ. 2435 และถูกบรรจุในชั้นมูลศึกษา และประโยคประถมศึกษาตามลำดับ นับเป็นจุดเริ่มต้นของการเรียนรู้

¹ กฤษณา สินไชย และ รัตนา ภาชาฤทธิ์ ผู้เรียบเรียง, *ความเป็นมาของแบบเรียนไทย*, (กรุงเทพฯ : กรมวิชาการ, 2520), หน้า 10.

² *ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา* หน้า 20, อ้างแล้ว, หน้า 28.

ประวัติศาสตร์ชาติที่เป็นระบบ มีความต่อเนื่องในหลักสูตรและนโยบาย การพิมพ์แพร่หลายในตำรา และแบบเรียนและสถาปนาเป็นรากฐานของความรู้และการรับรู้ต่อองค์ความรู้ที่สัมพันธ์กับประเทศเพื่อนบ้านอย่างไม่ชัดเจนผ่านการเรียนรู้ประวัติศาสตร์ชาติไทยเป็นครั้งแรก³

การวิจัยในครั้งนี้จึงมุ่งศึกษาแบบเรียนไทยในหมวดสังคมศึกษาและหมวดภาษาไทย นับแต่ปี พ.ศ. 2503 เมื่อประเทศไทยเริ่มมีแผนการศึกษาแห่งชาติฉบับแรก ซึ่งนับว่าเป็นครั้งแรกที่การศึกษาของไทยเริ่มมีแบบแผนมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัดอย่างน้อยที่สุดในแง่ของหนังสือหรือตำราเรียนที่เริ่มผลิตขึ้นอย่างมีระบบถึงปัจจุบัน และประการที่สอง ในเรื่องของเอกสารอ้างอิงการวิจัยในครั้งนี้เท่าที่ปรากฏเหลือในขณะนี้เช่นกัน

เรื่องของประเทศในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้คือ ลาว เวียดนาม กัมพูชา พม่า มาเลเซีย สิงคโปร์ อินโดนีเซีย ฟิลิปปินส์ และบรูไน ซึ่งเป็น "ประเทศเพื่อนบ้าน" ของไทย⁴ ในแบบเรียนหมวดสังคมศึกษาและหมวดภาษาไทย ชั้นประถมศึกษาและมัธยมศึกษา ปรากฏอยู่ในสองส่วนหลักๆ คือ ส่วนที่ว่าด้วยเรื่องของ "ชาติไทย" และส่วนที่กล่าวถึงประเทศเพื่อนบ้านเป็นการเฉพาะ และเมื่อเปรียบเทียบระหว่างเรื่องของประเทศเพื่อนบ้านที่มาในทั้งสองส่วนนี้แล้วพบว่า เรื่องของประเทศเพื่อนบ้านปรากฏในส่วนที่ว่าด้วยเรื่องของ "ชาติไทย" ในสัดส่วนที่มากกว่าส่วนที่กล่าวถึงประเทศเพื่อนบ้านเป็นการเฉพาะ หรืออาจกล่าวได้ว่า ในระดับชั้นประถมศึกษาและชั้นมัธยมศึกษาชั้น

³ ดังจะเห็นได้จากประกาศของหลวงไพศาลศิลปศาสตร์เจ้ากรม กรมตรวจกระทรวงธรรมการ แจ้งความมายังบรรดาร้านจำหน่ายหนังสือแบบเรียนต่าง ๆ ทราบ ว่า "ด้วยหนังสือพระราชพงสาวดารเล่ม 1,2,3 กรมศึกษาธิการเห็นว่าราคาแพงมากไป นักเรียนไม่สามารถที่จะซื้อไปเล่าเรียนได้ทุกคนเพราะฉะนั้นกรมศึกษาธิการจึงได้ลดราคาลงคือดังนี้ พระราชพงสาวดารเล่ม 1 เดิมอย่างราคาเล่มละ 2 บาท 32 อัฐ ลดราคาลงเป็นเล่มละ 1 บาท 32 อัฐ พระราชพงสาวดารเล่ม 1 เดิมอย่างราคาเล่มละ 4 บาท ลดราคาลงเป็นเล่มละ 2 บาท พระราชพงสาวดารเล่ม 1 เดิมอย่างราคาเล่มละ 3 บาทลดราคาลงเป็นเล่มละ 1 บาท 47 อัฐ พระราชพงสาวดารเล่ม 2 เดิมอย่างราคาเล่มละ 3 บาทลดราคาลงเป็นเล่มละ 1 บาท 47 อัฐ พระราชพงสาวดารเล่ม 3 เดิมอย่างราคาเล่มละ 2 บาท 32 อัฐ ลดราคาลงเป็นเล่มละ 1 บาท 32 อัฐ พระราชพงสาวดารเล่ม 3 เดิมอย่างราคาเล่มละ 4 บาทลดราคาลงเป็นเล่มละ 2 บาท 32 อัฐ ราคาลดลงเกือบครึ่งหนึ่งแล้ว เพราะฉะนั้นบรรดาร้านจำหน่ายหนังสือแบบเรียนต่าง ๆ ควรมารับและซื้อเอาไปไว้จำหน่ายนักเรียนตามโรงเรียนต่าง ๆ ทว้กัน เพื่อไม่ให้เป็นการลำบากแก่นักเรียนที่จะต้องไปซื้อไกล และขอให้มารับไปเสียโดยเร็ว ด้วยหนังสือเหล่านี้มีอยู่อย่างน้อยไม่สู้มากนักจะได้มีขายทั่วร้านกัน" อ้างจาก วิทยาสาร เล่ม 2 ตอนที่ 12 เดือนเมษายน ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2445)หน้า 449-450.

⁴ เมื่อกล่าวถึงประเทศเพื่อนบ้านที่ข้างหน้า หากไม่ได้ระบุว่าเป็นประเทศใด จะหมายถึงประเทศเหล่านี้

การรับรู้เกี่ยวกับประเทศเพื่อนบ้านเป็นการรับรู้ผ่านเรื่องของ “ชาติไทย” และมี “ชาติไทย” เป็นศูนย์กลางความรับรู้เป็นสำคัญ

รู้จัก “ประเทศเพื่อนบ้าน” ผ่าน “อดีตของเรา”

การกล่าวถึงประเทศเพื่อนบ้านในเรื่องของ “ชาติไทย” เริ่มตั้งแต่แบบเรียนหมวดภาษาไทย⁵ และแบบเรียนหมวดสังคมศึกษาเริ่มตั้งแต่ใน สปช. ป.3 เป็นอย่างช้า⁶ แม้ว่าจะกล่าวถึงเรื่อง “ชาติไทย” ตั้งแต่ ป.1⁷ ก็ตาม ประเทศเพื่อนบ้านในเรื่องของ “ชาติไทย” จากทั้งสองหมวดวิชาถูกกล่าวถึงในสองหัวข้อคือ “อดีตของชาติไทย” และ “เรื่องของชาติไทย” โดยหัวข้อที่มีสัดส่วนของเนื้อหาที่ว่าด้วยประเทศเพื่อนบ้านมากที่สุดคือ หัวข้อ “อดีตของชาติไทย” การรับรู้เกี่ยวกับประเทศเพื่อนบ้านจึงเป็นการรับรู้ผ่าน “อดีตของชาติไทย” หรือ “ประวัติศาสตร์ชาติไทย” นั่นเอง

ประวัติศาสตร์ชาติไทยในแบบเรียน

“อดีตของชาติไทย” ในแบบเรียนสังคมศึกษาและภาษาไทย ได้เรียงมาตั้งแต่ประวัติความเป็นมาของชนชาติไทยในแหลมทอง กรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์⁸ เมื่อ

⁵ อาทิ แบบเรียน “ดุริยศึกษา ชั้นประถมศึกษาปีที่ 2” ในบทที่ 22 ขุดอุโมงค์ที่กล่าวถึงสงครามไทย-พม่า รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช บทที่ 33 มะตะลุน บทที่ 38 พระไชยเชษฐา บทที่ 40 ทูบหม้อแตกกลับได้เมือง, อ้างจาก ดุริยศึกษา, พิมพ์ครั้งที่ 32, กรุงเทพฯ:ไทยวัฒนาพานิช, 2539.

⁶ หาแบบเรียน สปช.ป.๒ ไม่ได้

⁷ ดู เบญจา แสงมลิ, หนังสืออ่านเพิ่มเติมสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ฉบับบูรณาการ ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๑ (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๒) และ สุมณ อมรวิวัฒน์ และคณะ, หนังสืออ่านเพิ่มเติมสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ฉบับบูรณาการ ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๑) แต่แบบเรียน สปช.ป.๑ บางเล่มก็ยังไม่กล่าวถึงเรื่อง “ชาติไทย” คือ ชงศ์ วงษ์จันทร์, หนังสืออ่านเพิ่มเติมสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิตสำหรับชั้นประถมศึกษาปีที่ ๑ (กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๑)

⁸ อาทิ เรื่องของกำเนิดชนชาติไทย “ถิ่นเดิมของไทยอยู่ทางตอนกลางของทวีปเอเชีย บริเวณภูเขาอัลไตในประเทศมองโกเลีย และเคลื่อนลงมาและแยกย้ายกันตั้งหลักแหล่งบริเวณลุ่มแม่น้ำขวงโฮ และแยงซี และต่อมาก็ถอยร่นมาทางใต้ จนชนชาติไทยเข้ามาอยู่ในแหลมอินโดจีนปัจจุบันนี้ แยกเป็น สองสาย คือไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้และทางใต้ สายตะวันตกเฉียงใต้เข้าไปในเขตพม่าจนถึงชายแดนอินเดีย พวกหนึ่งตั้งหลักแหล่งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำอิรวดีตอนเหนือในมณฑลอัลสสัมของอินเดียในปัจจุบัน อีกพวกไปลุ่มแม่น้ำสาละวินตอนกลาง (แคว้นฉานในปัจจุบัน) สายทางใต้ ยึดถือแม่น้ำโขงเป็นสำคัญมาหยุดที่แคว้นญวนเหนือและตอนเหนือของประเทศไทยปัจจุบัน ตั้งอาณาจักรเล็ก ๆ เป็นอิสระแยกย้ายกันอยู่ ได้แก่ สิบสองจุไททางหลวงพระบาง สิบสองปันนาทางเหนือ หัวพันทั้งห้าทั้งหก ทางตะวันออกติดกับดงเกีย ดินแดนสุวรรณภูมิ เดิมเป็นที่อยู่ของชน 3 ชาติ คือขอม มอญ ลาว โดย ขอมจะอยู่

นิธิ เอียวศรีวงศ์ ศึกษาเรื่อง "ชาติไทยและเมืองไทยในแบบเรียนประถมศึกษา" ได้สรุปไว้ว่าแกนหลักของอดีตของชาติไทยคือ "ชาติไทยดำรงอยู่ได้ตลอดมาด้วยการทำสงครามรักษาเอกราชเอาไว้ได้และสร้างสมความเจริญสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน การรักษาเอกราชและการสร้างสมความเจริญนั้นมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำตลอดมา"⁹ อาทิแบบเรียนภาษาไทยชุด ตรุณศึกษา ป.2 เมื่อนาย ยวง จรุงเล้าเรื่องวีรกรรมของพระเจ้าตากสินครั้งตีเมืองจันทบุรีได้เป็นผลสำเร็จแก่นายพล จำเริญผู้พิงได้ใจความดีก็นึกชมไว้ในใจ แล้วตอบน้องว่า

เจ้าตากกล้าหาญจริง มิได้คิดแก่ชีวิต คิดแต่จะกู้เมืองไทยให้เป็นเอกราช
เท่านั้น น่าชมจริง¹⁰

อันที่จริงมีความบางตอนในแบบเรียนที่กล่าวถึงประเด็นอื่นในความสัมพันธ์ไทยกับประเทศเพื่อนบ้านที่นอกเหนือไปจากสงคราม คือกล่าวถึงทั้งด้านที่เป็นมิตรและเป็นปฏิปักษ์ ดังในแบบเรียน สปช. ป.5 เมื่อเอกถามนางสุใจว่า "ประเทศทางตะวันออกที่มาติดต่อกับกรุงศรีอยุธยาละครับ เป็นอย่างไร" นางสุใจตอบว่า

ทางตะวันออกของกลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้(เขมรปัจจุบัน) มอญ ทางตะวันตกของกลุ่มแม่น้ำสาละวินตลอดถึงกลุ่มแม่น้ำอิรวดี (พม่าในปัจจุบัน) ลาว อยู่ทางบริเวณกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา (อาณาเขตไทยปัจจุบัน) ส่วนในดินแดนสุวรรณภูมิ นั้น มีชนพื้นเมืองอยู่ก่อนแล้ว คือ ละว้า (ลาว) มี สามแคว้น คือละว้าเหนือ มีเมืองหลวงที่เมืองเงินยางเหนือเชียงแสน มีอาณาเขตบริเวณภาคเหนือของไทยปัจจุบัน ละว้ากลาง มีเมืองหลวงที่ นครพนม และละว้าใต้ มีเมืองหลวงที่ นครปฐม" การที่อธิบายเสียยืดยาวเกี่ยวกับที่มาที่ไปเข้าใจว่า เพื่อให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ของไทยที่มีต่อประเทศเพื่อนบ้านที่ไทยสามารถมาตั้งหลักแหล่งได้อย่างมั่นคงแม้ว่าจะมาที่หลังก็ตามซึ่งจากที่ยกมาด้านบนนั้น ถูกเสริมด้วยเหตุผลทางชาติพันธุ์ว่า ไทย พม่า ญวน มลายา เป็นเชื้อชาติมองโกลอยด์ ในกลุ่มภาษา Austro - Asiatic ที่ถูกอธิบายในหนังสือเล่มเดียวกันในส่วนที่ว่าด้วยประชากรของโลก, อ้างจาก หนังสือชุดประวัติศาสตร์สำหรับมัธยมศึกษาปีที่ 4

⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ชาติไทยและเมืองไทยในแบบเรียนประถมศึกษา. ใน *ชาติไทย เมืองไทย แบบเรียน และอนุสาวรีย์: ว่าด้วยวัฒนธรรม, รัฐ และรูปการจิตสำนึก* (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๘), หน้า ๗๐. ในทำนองเดียวกับที่ สุเนตร ชุตินธรานนท์ กล่าวว่า "แกนหลักของประวัติศาสตร์ไทยสัมพันธ์อยู่กับ ๓ เรื่อง คือ การต่อสู้ให้ได้เอกราชที่เสียไปคืนมา การต่อสู้เพื่อปกป้องเอกราช และการขยายอำนาจ โดยศึกษา รับรู้ ทำความเข้าใจ และจดจำผ่านพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์องค์สำคัญๆ ความสัมพันธ์กับเพื่อนบ้านของไทยวางอยู่บนเงื่อนไขอย่างนี้" (สุเนตร ชุตินธรานนท์, "ประวัติศาสตร์ติดต่อน: บทสำรวจทัศนะ/องค์ความรู้ของไทยต่อเพื่อนบ้าน," *ฟ้าเดียวกัน* ๑, ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๔๖): ๘๒-๘๓)

¹⁰ *ตรุณศึกษา*, พิมพ์ครั้งที่ 32, กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2539 หน้า 95-101.

ก็มีทั้งที่เป็นมิตรและทั้งที่มีข้อขัดแย้งกับไทย เช่น ลาวนั้นเป็นมิตรไมตรีกับไทยตลอดสมัยอยุธยา ส่วนเขมรนั้นก็ตกเป็นเมืองขึ้นของไทยในสมัยพระเจ้าอู่ทอง แต่เมื่อใดเขมรเข้มแข็งขึ้นก็จะแข็งเมือง ไทยก็ต้องยกทัพไปปราบ.....ไทยกับพม่าก็นั้นส่วนมากมีแต่ทำสงครามกัน "

แต่ก็ดังเช่นที่ นิธิ ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า "เนื้อหาซึ่งจัดได้ว่าเป็น "ประวัติศาสตร์ชาติ" ในแง่นี้ มีปริมาณไม่น้อยในแบบเรียนทั้งหมด" ¹² รับกับที่มาในแบบเรียนซึ่งกล่าวถึงด้านที่เป็นไมตรีน้อยมาก และดูเหมือนว่าจะกล่าวถึงอย่างเสียไม่ได้ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะด้วยมีกำหนดเอาไว้ในหลักสูตรว่า "ประเทศต่างๆ ย่อมมีการติดต่อสัมพันธ์กันทั้งในลักษณะที่เป็นไมตรี และเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน และย่อมมีผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของคนในชาติ ตามลักษณะแห่งการติดต่อสัมพันธ์นั้น" ¹³ ซึ่งมองได้ว่าเป็นความตั้งใจดีของหลักสูตร แต่ผู้บังคับใช้ให้เป็นไปตามหลักสูตรไม่สามารถแปลความตั้งใจดีให้เป็นจริงได้ในแบบเรียน ลักษณะอย่างนี้จะพบเห็นได้อีกไม่น้อย

นอกจากจะกล่าวถึงด้านที่เป็นไมตรีน้อยในเชิงปริมาณแล้ว ในเชิงคุณภาพก็น้อยอย่างน่าใจหายเช่นกัน อย่างที่ในแบบเรียน สปช. ป.5 ที่กล่าวว่า "ลาวนั้นเป็นมิตรไมตรีกับไทยตลอดสมัยอยุธยา" กล่าวอย่างนี้ไม่อธิบายว่าทำไมพระเจ้าฟ้ารุ่งจึงเข้ามาตีได้ถึงร้อยเอ็ดในสมัยพระเจ้าอู่ทอง เว้นเสียแต่จะอธิบายว่าอีสานสมัยนั้นยังไม่ถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา ซึ่งถ้าอธิบายอย่างนี้ก็จะขัดกับมโนทัศน์เรื่องชาติไทยดังมีแผนที่ "อาณาจักรศรีอยุธยา" ที่นับเอากัมพูชาและลาวเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรด้วยซ้ำไป มิพักจะต้องพูดถึงอีสาน ¹⁴ เป็นพยาน หรือทำไมสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราชจึงเสด็จยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาในสมัยพระมหาธรรมราชาหากว่าเป็นไมตรีกัน

กระนั้นก็ดี ความบางตอนในหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 ชี้ให้เห็นว่า แกนหลักของอดีตของชาติไทยมิใช่เพียงแต่ "การทำสงครามรักษาเอกราช" เท่านั้น โดยสรุปความคิดรวบยอดเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ ไว้ว่า

¹¹ กรมวิชาการ, *หนังสือเรียนสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๕*, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ: กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๓), หน้า ๑๖๔.

¹² นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ชาติไทยและเมืองไทยในแบบเรียนประถมศึกษา*, หน้า ๗๑.

¹³ กรมวิชาการ, *หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช ๒๕๒๑* (กรุงเทพฯ: กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๐), หน้า ๒๔๖.

¹⁴ กรมวิชาการ, *สปช. ป.๕*, หน้า ๑๖๒.

ประวัติศาสตร์ชาติไทยชี้ให้เห็นว่า บางยุคสมัยที่มีความขัดแย้ง บรรพบุรุษของเรามีได้เลือกใช้วิธียุติความขัดแย้งด้วยสงครามเสมอไป แต่ใช้วิธีจัดการความขัดแย้งโดยการชักนำให้เกิดสันติภาพด้วยวิธีการต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ได้ใช้วิธีประสานประโยชน์ ความร่วมมือ และความมีวิจรรณญาณแก้ไขปัญหาอื่นๆ¹⁵

เท่ากับว่าการใช้ "วิธีประสานประโยชน์ ความร่วมมือ และความมีวิจรรณญาณ" (หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "นโยบายสู่ตามลม") เพื่อรักษาเอกราช ก็เป็นแกนหลักหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติไทย โดยเฉพาะสมัยรัตนโกสินทร์ ดังที่ปรากฏในแบบเรียน สปช. ป.6 ว่า

(รัชกาลที่ 4) ทรงทราบเรื่องราวความเป็นไปของประเทศเพื่อนบ้านซึ่งตกเป็นอาณานิคมหรือเมืองขึ้นของประเทศอังกฤษบ้าง ของประเทศฝรั่งเศสบ้าง เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเช่นนี้พระองค์ทรงคิดว่า ถ้าประเทศไทยยังคงไม่เปลี่ยนแปลงการติดต่อที่สัมพันธ์กับประเทศมหาอำนาจเหล่านี้แล้วประเทศชาติก็จะไม่ปลอดภัยแน่ จึงทรงแก้ไขโดยเปิดประเทศให้การต้อนรับชาวต่างชาติที่เข้ามาติดต่ออย่างสมเกียรติ ทรงให้ความสนิทสนมกับผู้สำเร็จราชการที่ปกครองเมืองขึ้นของอังกฤษ ทรงมีสัมพันธไมตรีกับอังกฤษอย่างดี จนทำให้อังกฤษละอายแก่ใจที่จะรุกรานไทย เหมือนเช่นที่เคยทำกับประเทศเพื่อนบ้านอื่นๆ มาแล้ว¹⁶

หรือดังว่า "โชคดี...ที่รัชกาลที่ 5 มีพระวิจรรณญาณว่า ไทยมีกำลังรบน้อยนัก ถ้าขึ้นสู้ก็จะมีแต่ทางพ่ายแพ้ คนไทยทั้งชาติจึงได้แต่อดกลั้นความเคียดแค้นไว้"¹⁷

แกนหลักของอดีตของชาติไทยในแบบเรียนจึงอาจจะปรับจากที่ นิธิ สรุปไว้ว่า "ชาติไทยดำรงอยู่ได้ตลอดมาด้วยการทำสงครามรักษาเอกราชเอาไว้ได้และสร้างสมความเจริญสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน การรักษาเอกราชและการสร้างสมความเจริญนั้นมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำตลอดมา" มาเป็นว่า "ชาติไทยดำรงอยู่ได้ตลอดมาด้วยการต่อสู้เพื่อเอกราชและสร้างสมความเจริญสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน การต่อสู้เพื่อเอกราชและการสร้างสมความเจริญนั้นมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำตลอดมา" คือการต่อสู้เพื่อเอกราชนั้นมีทั้งการทำสงครามและการสู่ตามลม มีทั้งต่อสู้เพื่อรักษาเอกราชไว้และต่อสู้เพื่อให้ได้เอกราชกลับคืนมา

¹⁵ กรมวิชาการ, หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช ๒๕๒๑, หน้า ๒๔๖-๒๔๗.

¹⁶ กรมวิชาการ, หนังสือเรียนสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต หมวดบ้านเมืองของเราและประเทศเพื่อนบ้าน ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (กรุงเทพฯ: กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๖), หน้า ๘.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

แกนหลักของอดีตของชาติไทยในแบบเรียนนั้นเป็นภาพสรุปเชิงมโนทัศน์ต่ออดีตของชาติไทย หรือประวัติศาสตร์ไทยที่มาในแบบเรียน ซึ่งเป็นคนละเรื่องกับการจัดวางบทในแบบเรียนซึ่งแจกบท ต่างกันไป ทั้งในแบบเรียนของชั้นเดียวกัน และในแบบเรียนของต่างชั้นกัน¹⁸ เนื้อหาวิชาสร้างเสริม ประสบการณ์ชีวิตนั้นอาจแยกออกได้เป็น ๔ หมวดใหญ่คือ หมวดสุขภาพพลานามัย หมวดมนุษยกับ สิ่งแวดล้อม หมวดชาติไทย และหมวดการทำมาหากิน¹⁹ เรื่องอดีตของชาติไทยหรือประวัติศาสตร์ไทย

¹⁸ กรณีแบบเรียนของชั้นเดียวกัน - แบบเรียน สปช. ป.๓ ของกรมวิชาการ (กรมวิชาการ, *หนังสือเรียน สร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓*, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๓)) กับของเสถียร สมัตตพงศ์และคณะ (เสถียร สมัตตพงศ์ และคณะ, *หนังสือเรียน กลุ่มสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓* (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, ๒๕๒๔)) แบ่งเป็นบทไล่เรียงไป โดยไม่แยกหัวข้อ แต่ของกรมวิชาการแบ่งเป็น ๓๒ บท ขณะที่ของเสถียรแบ่งเป็น ๓๐ บท ส่วน สุนน อมรวิวัฒน์และ คณะ (สุนน อมรวิวัฒน์ และคณะ, *หนังสือเรียนสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ฉบับบูรณาการ ชั้นประถมศึกษา ปีที่ ๓*, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๖)) กับเบญจา แสงมลิ (เบญจา แสงมลิ, *หนังสือเรียน สร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓* (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๔)) แบ่งเป็น ๘ หน่วย เช่นกัน แต่ใช้ชื่อหน่วยบางชื่อต่างกัน และหน่วยย่อยในแต่ละหน่วยก็ต่างกัน

กรณีแบบเรียนของชั้นต่างกัน - สปช. ป.๔ และ ป.๕ แบ่งเนื้อหาเป็น ๔ หมวด เช่นกัน (ดูเชิงอรรถที่ ๑๓ ประกอบ) แต่ในหมวดเดียวกันนั้นแบ่งเป็นบทย่อยต่างกัน สปช. ป.๔ แบ่งหมวดที่ ๓ ชาติไทยเป็น ๗ บท คือ บ้านของเรา หมู่บ้านและตำบล อำเภอและจังหวัด แต่ละภาคมีสิ่งน่าภูมิใจ ศาสนา ความเป็นมาของชาติไทย และ พระมหากษัตริย์ไทย ส่วน สปช. ป.๕ แบ่งหมวดที่ ๓ ชาติไทยและประเทศเพื่อนบ้านออกเป็น ๓ บท คือ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี กฎหมาย/หน้าที่และความรับผิดชอบของพลเมือง และประเทศเพื่อนบ้าน โดยที่ในแต่ละบทแบ่งย่อยลงไปเป็นตอนๆ อีก

¹⁹ การแบ่งอย่างนี้ยึดตามคำนำของ สปช. ป.๔ ซึ่งกล่าวถึงการตั้งคณะกรรมการจัดทำหนังสือเรียนกลุ่ม สร้างเสริมประสบการณ์ชีวิตของกระทรวงศึกษาธิการ โดยแยกเนื้อหาวิชาออกเป็น ๔ หมวดดังข้างต้น (กรมวิชาการ, *หนังสือเรียนสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔*, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ: กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๓)) ขณะที่ สปช. ป.๕ แบ่งเป็น หมวดสุขภาพพลานามัย หมวดมนุษยกับสิ่งแวดล้อม หมวดชาติไทยและประเทศเพื่อนบ้าน และหมวดการทำมาหากิน (กรมวิชาการ, *สปช. ป.๕*) และ สปช. ป.๖ แบ่งเป็น หมวดสุขภาพกายและจิต หมวดมนุษยกับสิ่งแวดล้อม หมวดบ้านเมืองของเราและประเทศเพื่อนบ้าน และหมวด เศรษฐกิจและการทำมาหากิน โดยแยกแต่ละหมวดออกมาพิมพ์เป็นเล่มต่างหาก (กรมวิชาการ, *สปช. ป.๖*)

ในส่วนของหลักสูตรนั้นแยกออกเป็นดังนี้ สปช. ป.๑-๒ แบ่งเป็น ๕ หน่วยคือ สิ่งมีชีวิต ชีวิตในบ้าน สิ่งที่อยู่รอบตัวเรา ชาติไทย และข่าว เหตุการณ์และวันสำคัญ; สปช. ป.๓-๔ แบ่งเป็น ๘ หน่วยคือ สิ่งมีชีวิต ชีวิตในบ้าน สิ่งที่อยู่รอบตัวเรา ชาติไทย การทำมาหากิน พลังงานและสารเคมี จักรวาลและอวกาศ และข่าว เหตุการณ์และวันสำคัญ; และ สปช. ป.๕-๖ แบ่งออกเป็น ๑๒ หน่วยคือ สิ่งมีชีวิต ชีวิตในบ้าน สิ่งที่อยู่รอบตัวเรา ชาติไทย การทำมาหากิน

นั้นอยู่ในหมวดชาติไทย ในหมวดนี้มีเรื่องของพระมหากษัตริย์ในอดีตและบุคคลสำคัญรวมอยู่ด้วย²⁰ ภารกิจของพระมหากษัตริย์ในอดีตและภารกิจของบุคคลสำคัญบางคนก็จะเป็นเรื่องที่เนื่องด้วย “การต่อสู้เพื่อเอกราชและสร้างสมความเจริญสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน” ทั้งนี้ “มีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำตลอดมา”

กล่าวในด้านของเนื้อหาที่ปรากฏในแบบเรียน “ประเทศเพื่อนบ้าน” ใน “ประวัติศาสตร์ชาติไทย” จึงปรากฏอยู่ทั้งในส่วนที่เป็นประวัติศาสตร์ชาติไทย และส่วนที่ว่าด้วยพระมหากษัตริย์ในอดีตและบุคคลสำคัญ สองประเด็นนี้เป็นเรื่องเดียวกันคือเป็นเรื่องของ “ประวัติศาสตร์ชาติไทย” เหมือนกัน และความรู้เกี่ยวกับประเทศเพื่อนบ้านจึงเป็นการรับรู้ผ่าน “อดีตของชาติไทย” หรือ “ประวัติศาสตร์ชาติไทย” ทั้งในประเด็นเอกราชและการสร้างสมความเจริญ

ประวัติศาสตร์ประเทศเพื่อนบ้านในแบบเรียนไทย : ศัตรู มิตร พี่น้อง เพื่อน้องสองหน้า

ดังที่กล่าวแล้วว่า แกนหลักของอดีตของชาติไทยในแบบเรียนคือ “ชาติไทยดำรงอยู่ได้ตลอดมาด้วยการต่อสู้เพื่อเอกราชและสร้างสมความเจริญสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน การต่อสู้เพื่อเอกราชและการสร้างสมความเจริญนั้นมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำตลอดมา” เรื่องของประเทศเพื่อนบ้านที่มาในประวัติศาสตร์ชาติไทยก็จะเกี่ยวเนื่องอยู่ในแกนหลักนั้น

เบเนดิกท์ แอนเดอร์สัน กล่าวถึง “ชาติ” ไว้ว่า “ชาติ” คือ ชุมชนในจินตนาการ (imagined communities) อันหมายความว่า ชาติและความเป็นชาตินั้นไม่ใช่สิ่งที่มีมาอยู่แต่เดิมโดยธรรมชาติ หากแต่เป็นจินตนาการร่วม (common imagined) อย่างหนึ่ง ซึ่งมนุษย์จินตนาการหรือสร้างขึ้น²¹ อันเป็นผลจากการพบกันของทุนนิยม กับเทคโนโลยีการพิมพ์ ในท่ามกลางความหลากหลายของภาษาของมนุษย์²²

พลังงานและสารเคมี จักรวาลและอวกาศ ประเทศเพื่อนบ้าน การสื่อสารและคมนาคม ประชากรศึกษา การเมืองการปกครอง และข่าว เหตุการณ์และวันสำคัญ (กรมวิชาการ, **หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช ๒๕๒๑**, หน้า ๑๗๕-๒๗๘)

²⁰ เฉพาะ สปช. ป.๓ ป.๕ และ ป.๖ เท่านั้นที่แยกเรื่องนี้ออกเป็นหัวข้อต่างหาก

²¹ Benedict R. O'G. Anderson, *Imagined Communities : Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1991), p.6.

²² *Ibid*, p.46.

เกษียร เตชะพีระ ขยายแนวความคิดที่ว่าชาติคือ ชุมชนในจินตนาการของแอนเดอร์สันให้พิสดารขึ้น โดยอธิบายว่าชาติคือความสัมพันธ์ทั้งภายในชุมชน (ที่เรียกว่าชาตินั่นเอง) กับชุมชนอื่น โดยผ่านภาพสร้าง (construct) ในทางจินตนาการต่างๆ คือ 1. สถานที่ร่วมกันในจินตนาการ หรือ Imagined place ซึ่งมีแผนที่เป็นเครื่องมือสำคัญในการจินตนาการ 2. อดีตร่วมกันในจินตนาการ หรือ Imagined common past ซึ่งมีประวัติศาสตร์เป็นเครื่องมือสำคัญในการจินตนาการ และ 3. สายสัมพันธ์ร่วมกันในจินตนาการ หรือ Imagined common ties ซึ่งมีสัญลักษณ์แห่งชาติต่างๆ นานาเป็นเครื่องมือสำคัญในการจินตนาการ²³

ในการสร้างจินตนาการของความเป็นชาตินั้น นอกจากต้องสร้างรูปธรรมให้จับต้องหลายอย่าง เช่น ธงชาติ, เพลงชาติ, แผนที่, เครื่องแต่งกายประจำชาติ ฯลฯ แล้ว ก็จำเป็นต้องสร้าง “ศัตรู” ของชาติขึ้นอีกด้วย เวทีที่ดีที่สุดสำหรับสร้าง “ศัตรู” ของชาติก็คือประวัติศาสตร์แห่งชาติ²⁴ ซึ่งก็คืออดีตร่วมกันในจินตนาการ (imagined common past) นั่นเองศัตรูของชาติคือสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นเพื่ออธิบายว่า “ชาติไทยดำรงอยู่ได้ตลอดมาด้วยการต่อสู้เพื่อเอกราช” ได้อย่างไร ศัตรูคือผู้แย่งชิงเอกราชไปจากชาติไทย และพระมหากษัตริย์ไทยก็จะทรงเป็นผู้นำการต่อสู้เพื่อนำเอกราชนั้นกลับคืนมาและพยายามอย่างเต็มกำลังที่จะรักษาเอกราชนั้นไว้โดยตลอด แบบเรียนจึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างจินตนาการของความเป็นชาติที่เป็นระบบ มีความต่อเนื่องในหลักสูตรและนโยบาย การพิมพ์แพร่หลายในตำราและแบบเรียนและสถาปนาเป็นรากฐานของความรู้และการรับรู้ของคนไทยต่อชาตินับแต่เยาว์วัยสู่ปัจฉิมวัยในลักษณะการท่องจำ เพื่อให้ได้คะแนนในการสอบ

ประเด็นเรื่อง “เอกราช” นี้ ได้รับความสำคัญมากจากหลักสูตร โดยกำหนดให้บรรจุเรื่องนี้ให้นักเรียนได้เรียนตั้งแต่ชั้น ป.1 ในหัวข้อเรื่องชาติไทย ทั้งนี้เพื่อ “ต้องการให้เด็กรู้จักช่วยกันรักษาเอกราชของชาติ”²⁵ เมื่อจะกล่าวถึงเอกราชของชาติก็หลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องกล่าวถึง “ศัตรูของชาติ” เพราะเอกราชนั้นไม่ได้อยู่ลอยๆ แต่อยู่ในสภาพของการที่ต้องต่อสู้ไม่ว่าจะต่อสู้เพื่อรักษาเอกราชไว้หรือต่อสู้เพื่อให้ได้เอกราชกลับคืนมา และในการต่อสู้ที่ย่อมต้องมีคู่ต่อกร ซึ่งในกรณีนี้เรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า

²³ เกษียร เตชะพีระ, “วาทกรรมความเป็นไทย: ลาว เขมร ญวน พม่า ในจินตนาการชาติไทย,” *มติชนสุดสัปดาห์* ๒๒, ๑๑๔๘ (๑๙-๒๕ สิงหาคม ๒๕๔๕): ๓๐.

²⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “พม่า: ศัตรูที่ไม่มีตัวตน,” ใน *ว่าด้วยการเมืองของประวัติศาสตร์ และความทรงจำ* (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๙๐-๙๑.

²⁵ กรมวิชาการ, *หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช ๒๕๒๑*, หน้า ๑๔๗.

“ศัตรูของชาติ” ซึ่งคุกคามเอกราชของชาติไทย เท่ากับว่า ประเทศเพื่อนบ้านนั้นมีสถานะหนึ่งคือ “ศัตรูของชาติไทย” แม้จะไม่ได้มีการกล่าวถึงคำคำนี้โดยตรงในแบบเรียนก็ตาม

ศัตรูหลักของชาติไทยในแบบเรียนคือ “พม่า” พม่าได้รับเกียรตินี้ตั้งแต่ในแบบเรียน สปช. ป.3 และไม่ได้อยู่ในหน่วยที่ 4 ชาติไทย อีกต่างหาก แต่โผล่ไปอยู่เสียในหน่วยที่ ๓ สิ่งที่อยู่รอบตัวเรา ตอนชุมนุมชนของเรา แต่ก็นับเนื่องเข้าในอดีตของชาติไทยได้เช่นกัน “เรา” ในแบบเรียนเล่มดังกล่าวอาศัยอยู่ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อจะเล่าถึงจังหวัดของ “เรา” ความส่วนหนึ่งจึงกล่าวไปถึงประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ตอนตั้งกรุงเรื่อยลงมาถึงเสียกรุงครั้งที่ 2 และแน่นอนว่าไม่ลืมที่จะเล่าถึงการเสียกรุงครั้งที่ 1 ไว้ด้วย นอกจากนี้ยังมีข้อความในล้อมกรอบกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ไทยสองพระองค์ซึ่ง “ทรงกู้เอกราชของชาติไทย” คือสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช อีกด้วย²⁶ ข้อความลักษณะนี้พบเฉพาะในแบบเรียน สปช. ป.3 ที่ สุนน อมรวิวัฒน์ และคณะแต่ง ไม่พบในแบบเรียน สปช. ป.3 เล่มอื่นๆ²⁷ แต่อย่างใด

และเมื่อกล่าวถึงหัวข้อพระมหากษัตริย์ในอดีตก็จะพบพม่ายืนถือดาบจั่งก้าอยู่ด้วย แบบเรียน สปช. ป.3 ทุกเล่มกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ 3 พระองค์ตรงกันคือ สมเด็จพระเจ้าตากสิน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระปิยมหาราช)²⁸ กล่าวเฉพาะสองพระองค์แรก พระกรณียกิจสำคัญในรัชสมัยคือ การกู้ชาติหลังจากที่เสีย “เอกราช” ให้แก่พม่าในคราวเสียกรุงครั้งที่ 2 และการสงครามกับพม่า (สงครามเก้าทัพ) เพื่อรักษาเอกราช โดยลำดับ

ใน สปช. ป.4 ไม่มีที่กล่าวถึงเอกราชของชาติไทย เพราะเป็นตอนที่กล่าวถึงความเป็นมาของชาติไทยซึ่งไล่เลียงมาตั้งแต่อพยพลงมาจากตอนกลางและตะวันออกเฉียงใต้ของจีนลงมาอยู่ในแหลม

²⁶ สุนน อมรวิวัฒน์ และคณะ, สปช. ป.๓, หน้า ๑๑๔-๑๑๕. ข้อความในล้อมกรอบที่หน้า ๑๑๕.

²⁷ คือ กรมวิชาการ, สปช. ป.๓; เบญจา แสงมลิ, สปช. ป.๓ และ เสถียร สมัตตภาพพงศ์ และคณะ, สปช. ป.๓.

²⁸ กรมวิชาการ, สปช. ป.๓, หน้า ๘๓-๘๔; เบญจา แสงมลิ, สปช. ป.๓, หน้า ๘๕-; สุนน อมรวิวัฒน์ และคณะ, สปช. ป.๓, หน้า ---- . และ เสถียร สมัตตภาพพงศ์ และคณะ, สปช. ป.๓, หน้า ๖๕- . เมื่อมีการเขียนหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช ๒๕๒๑ และแต่งตั้งารเรียน สปช. นั้น สมเด็จพระเจ้าตากสิน และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังไม่ได้รับการถวายพระราชสมัญญานาม “มหาราช” จากรัฐบาล

ในกรณีแบบเรียน สปช. ป.๓ ของ สุนน อมรวิวัฒน์และคณะ การกล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในหัวข้อนี้นับว่าซ้ำกับที่เคยกล่าวถึงแล้วเมื่อเล่าถึงประวัติศาสตร์ของจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ทอง และก่อตั้งอาณาจักรแห่งแรกของคนไทยคือ อาณาจักรสุโขทัย²⁹ พม่าจึงไม่ถูกกล่าวถึงด้วยเช่นกัน กระนั้นก็ดี ภาพของพม่าเข้าสู่ศึกก็กระโดดออกมาอย่างชัดเจนเมื่อกล่าวถึงสมเด็จพระนเรศวรมหาราชซึ่ง

เป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระมหากรุณาธิคุณแก่เมืองไทยมาก ในสมัยกรุงศรีอยุธยา บ้านเมืองมีศึกสงครามและตกอยู่ใต้อำนาจของประเทศอื่น พระองค์ได้ทรงทำศึกสงครามกอบกู้เอกราช ขับไล่ข้าศึกศัตรูพ้นจากดินแดนไทย ประชาชนจึงอยู่ร่มเย็นเป็นสุข³⁰

มีงษ์ขวัญเล่าพระราชประวัติของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชให้หลานคือชูชัยกับชมชื่นฟังในระหว่างที่พาหลานไปเที่ยวชมอนุสรณ์ดอนเจดีย์ที่จังหวัดสุพรรณบุรี การเลือกอนุสรณ์ดอนเจดีย์ซึ่งเป็นสถานที่ที่ราชการสร้างพระเจดีย์และอนุสาวรีย์สำหรับ “เป็นอนุสรณ์ประกาศเกียรติคุณสมเด็จพระนเรศวร ที่ทรงรบชนะพระมหาอุปราชาของพม่า”³¹ เป็นที่เล่าพระราชประวัตินั้น สอดคล้องกับพระราชประวัติที่แยกไม่ออกจากเรื่องการกอบกู้เอกราชจากพม่า และการต่อสู้เพื่อปกป้องเอกราชนั้น พระราชประวัติที่ปรากฏในแบบเรียนจำนวน 10 หน้าที่มีงษ์ขวัญเล่าให้หลานๆ ฟังนั้น มีพระราชกรณียกิจที่ไม่เกี่ยวกับการสงครามเพื่อเอกราชเพียง 1 ใน 4 หน้า เท่านั้น³²

ใน สปช. ป.5 ซึ่งกล่าวถึงประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรีอันเป็นสมัยที่มีการพัวพันกับพม่าอยู่มาก พม่าก็ชักม้าโผล่หน้าเข้ามาโดยพลัน ดังเมื่อเอกถามน้ำสุใจว่า “แล้วพม่าล่ะครับ มีความสัมพันธ์กับไทยในสมัยอยุธยาอย่างไรบ้าง” น้ำสุใจก็ตอบว่า

ไทยกับพม่านั้นส่วนมากมีแต่ทำสงครามกัน จากเรื่องราวในพระราชพงศาวดารเล่มที่น้ำเอามาให้ดูนี้ ระหว่างที่กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองหลวง 417 ปี ไทยทำสงครามกับพม่า 24 ครั้ง.....ส่วนใหญ่พม่ามารบกับไทย ไทยเป็นฝ่ายตั้งรับ.....ไทยกับพม่ารบกันบ่อย เพราะทั้งไทยและพม่าต่างก็ต้องการแย่งชิงความเป็นใหญ่กัน แล้วต่างก็ต้องการแย่งชิงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจกันด้วย³³

²⁹ กรมวิชาการ, สปช. ป.๕, หน้า ๑๔๙-๑๕๓.

³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๔-๑๕๕. ตอนที่ ๗ พระมหากษัตริย์ไทย กล่าวถึงพระมหากษัตริย์ในอดีต ๓ พระองค์คือ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๐.

³² ดูใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔.

³³ กรมวิชาการ, สปช. ป.๕, หน้า ๑๖๔. บทสนทนาดังกล่าวของนางสุใจ อร (ลูกนางสุใจ) และเอก (เพื่อนของอร) เกี่ยวกับการติดต่อกับต่างประเทศสมัยอยุธยา นางสุใจอธิบายให้อรและเอกฟังว่า ประเทศที่เข้ามาติดต่อกับอยุธยาแบ่งเป็นสองพวก พวกหนึ่งคือประเทศทางตะวันตก เช่น โปรตุเกส ฮอลันดา ฝรั่งเศส อังกฤษ อีก

เอยกความจากพระราชพงศาวดารขึ้นมาให้อรพิง “นือร หนังสือเล่มนี้บ่งไว้เลยว่า สาเหตุที่ไทยกับพม่ารบกันเป็นครั้งแรกสืบเนื่องมาจากพม่าตีเมืองเชียงกราน เมืองมอญซึ่งเป็นหัวเมืองปลายแดนของไทยมีอาณาเขตติดเมืองพม่า” แล้วนางสุโขใจก็เล่าเรื่องย่อๆ ของสงครามครั้งดังกล่าวให้เด็กๆ ฟังว่า

สมัยนั้นพระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้เป็นพระเจ้าแผ่นดินพม่า เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ก็ต้องการขยายอำนาจ จึงปราบพวกมอญเพื่อจะได้ขยายดินแดนเข้าไปเขตเมืองมอญ พวกมอญเมื่อถูกปราบก็อพยพเข้ามาที่เมืองเชียงกรานซึ่งเป็นเมืองขึ้นของไทย พม่าก็ยกทัพตามมาตีมอญที่เมืองเชียงกราน.....สมเด็จพระไชยราชาธิราชทรงทราบข่าว ก็ยกทัพไปรบกับพม่ารักษาเมืองเชียงกรานไว้ได้ สงครามครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่ไทยกับพม่ารบกัน นับแต่นั้นมาไทยก็ต้องทัพสงครามกับพม่ายึดเยื้อต่อมาจนไทยตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า ๒ ครั้ง ครั้งแรกใน พ.ศ.๒๑๑๒ ครั้งที่ ๒ พ.ศ.๒๓๑๐ แต่ก็กู้เอกราชกลับคืนได้ทุกครั้ง³⁴

สงครามคราวแรกกับพมานี้สงครามะห์เข้าได้ในการต่อสู้เพื่อรักษาเอกราชเอาไว้ เข้าข่ายที่ว่า “ไทยนี้รักสงบ แต่ถึงรบไม่ขลาด เอกราชจะไม่ให้ใครข่มขี่”

ตอนถัดมาของแบบเรียน สปช. ป.๕ ใช้ชื่อตอนว่า รำลึกถึงกรุงศรีอยุธยา ครึ่งต้นกล่าวถึงการปกครองสมัยพระเจ้าอู่ทอง และการเปลี่ยนแปลงการปกครองครั้งใหญ่สมัยพระบรมไตรโลกนาถ ส่วน

พวกหนึ่งคือ ประเทศทางตะวันออก ได้แก่ จีน เขมร ลาว มลายู และญี่ปุ่น เอนั้นสนใจและอยากรู้เรื่องราวของประเทศทางตะวันออก “เพราะเป็นประเทศเพื่อนบ้านที่อยู่ใกล้กับประเทศของเรา” (เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๗)

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๘-๑๖๙. หนังสือไทยรบพม่าเล่าถึงสงครามคราวนี้ไว้ว่า “พระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้มีอุปนิสัยกล้าหาญ พอพระมหากษัตริย์ในการทำศึกสงคราม ได้รับราชสมบัติในเวลายังเมืองมีกำลังบริบูรณ์ และได้คิดการสงครามคนหนึ่งเป็นพระญาติวงศ์ พระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้ตั้งให้มีนามว่า บุเรงนอง แปลว่าพระเจ้าไชยราชาธิราช ช่วยกันเตรียมกำลังที่จะทำสงครามแผ่อำนาจจักรให้กว้างขวาง....พระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้เห็นว่ารามัญประเทศเกิดระส่ำระสาย ก็ยกกองทัพเมืองตองอูมาตีหงสาวดี ครั้งได้แล้วจึงให้ย้ายราชธานีมาตั้งที่เมืองหงสาวดี แล้วเสด็จยกกองทัพมาตีเมืองเมะตะมะ.....เมื่อได้เมืองเมะตะมะแล้ว พระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้จะจัดการรวบรวมหัวเมืองมอญในมณฑลนั้น จึงยกกองทัพมาตีเมืองเชียงกราน ซึ่งเป็นหัวเมืองปลายแดนไทย.....เมื่อพระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้มาตีได้เมืองเชียงกราน สมเด็จพระไชยราชาธิราชครองกรุงศรีอยุธยา จึงเสด็จยกกองทัพหลวงไปรบพม่า.....การรบที่เมืองเชียงกรานเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราช จึงเป็นครั้งแรกที่จะได้รบกับพม่าในสมัยเมืองกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี” (สมเด็จพระยาตากสินมหาราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, พิมพ์ครั้งที่ ๗ (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ๒๕๒๐), หน้า ๙-๑๑.

ครั้งหลังอุทิศให้แก่การเสียกรุงครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ ส่วนครั้งหลังนี้มีข้อความในล้อมกรอบลำดับเหตุการณ์คราวเสียกรุงทั้งสองครั้งไว้ด้วย³⁵

แม้จะกล่าวว่าศัตรูของชาติไทยคือพม่า แต่ผู้ที่ถูกประณามสงครามคราวเสียกรุงทั้งสองครั้งคือคนไทยด้วยกันเอง คราวเสียกรุงครั้งที่ ๑ นั้น เพราะพม่าทำอุบายปล่อยตัวพระยาจักรีเข้ามาเป็นไส้ศึกในกรุงศรีอยุธยา พ่อเล้าให้อรและเอกฟังว่า

ตอนที่พระยาจักรีนี้เข้ามาในกรุงศรีอยุธยานั้น พม่าทำอุบายเหมือนกับพระยาจักรีนี้ จากค่ายพม่าออกมาได้เองในเวลากลางคืน มีโชตรวนจงจำมาด้วย มีหน้าซำตอนเช้าวันรุ่งขึ้น พม่ายังตัดหัวผู้คุมมาเสียบไว้ที่ริมน้ำให้ไทยเห็นด้วย ทำให้ฝ่ายไทยตายใจว่า พระยาจักรีหลบหนี พม่ามาได้จริงๆ.....พระยาจักรีเป็นคนทรยศขายชาติ ก็คิดอุบายโยกย้ายข้าราชการที่มีฝีมือในการสู้รบเข้มแข็งไปไว้ด้านที่ไม่สำคัญ ที่ข้าศึกจะไม่เข้ามา ส่วนคนที่อ่อนแอพระยาจักรีก็ย้ายมาไว้ด้านที่สำคัญ³⁶

เอกถึงกับออกปากประณามว่า “พระยาจักรีนี้เลวมากนะครับ เป็นคนไทยแต่ไม่รักบ้านเมืองของตัวเอง” บทบาทของพม่ามีเพียงแค่ “กวาดต้อนผู้คนและนำทรัพย์สินอันมีค่าของไทยเป็นจำนวนมากกลับไปยังเมืองพม่า”³⁷ ส่วนในคราวเสียกรุงครั้งที่ ๒ นั้น เพราะ

ไทยขาดผู้นำที่ดี พระเจ้าเอกทัศเป็นกษัตริย์ที่อ่อนแอ ไม่มีความสามารถ ฝ่ายไทยไม่ได้เตรียมพร้อมในการสู้รบกับพม่า ผู้คนหลงระเริงกับความสุข ไม่คิดถึงภัยอันตราย แม้ข้าศึกมาถึงเมืองแล้วก็ยังไม่คิดสู้อย่างเข้มแข็ง เมื่อทหารไทยออกไปสู้รบตีค่ายพม่าบางค่ายได้ ทางเมืองหลวงก็ไม่ส่งกำลังหนุนเพิ่มเติม แต่กลับเรียกทหารเข้าเมืองหลวงเสียก็มี...นอกจากนี้ ฝ่ายไทยยัง

³⁵ กรมวิชาการ, *สปช. ป.๕*, หน้า ๑๗๐-๑๘๐. ข้อความในล้อมกรอบคู่มือที่หน้า ๑๗๔-๑๗๕ และ ๑๗๗.

³⁶ หนังสือไทยรบพม่าเล่าถึงสงครามคราวนี้ไว้ว่า “พระเจ้าหงสาวดีจึงแกล้งให้เจ้าพระยาจักรีแล้วเอาตัวไปคุมไว้ในค่ายทางด้านตะวันตก สิ่งเป็นความลับไปแก่นายทัพที่ควบคุมให้แกล้งทำละเลย ให้พระยาจักรีนี้ได้ เวลากลางคืนวันหนึ่งพระยาจักรีนี้มาทั้งเครื่องพันธนาการเข้ามาหาเจ้าน้ำที่รักษาพระนครทางด้านวัดสรวรค์ ครั้นรุ่งเช้านายทัพพม่าข้าให้เอาผู้คุมมาตัดศีรษะเสียบประจานไว้ที่ริมน้ำให้ไทยเห็น จะมีให้สงสัยว่าแกล้งปล่อยพระยาจักรีเข้ามา ฝ่ายสมเด็จพระมหินทรไทรงทราบว่าเป็นกลอุบาย.....พระยาจักรีก็ตั้งต้นคิดอุบายทำการทรยศต่างๆ.....ข้าราชการคนไหนมีฝีมือต่อสู้ข้าศึกเข้มแข็ง พระยาจักรีก็แกล้งย้ายหน้าที่ให้ไปรักษาการทางที่จะไม่มีข้าศึกเข้ามา เขาคนที่เห็นว่าอ่อนแอมารักษาหน้าที่ที่สำคัญ” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ไทยรบพม่า*, หน้า ๖๗-๖๘.)

³⁷ กรมวิชาการ, *สปช. ป.๕*, หน้า ๑๗๖. ในแบบเขียนนั้น เอกเป็นแต่ “ออกความเห็น” แต่ความเห็นที่ว่า “พระยาจักรีนี้เลวมากนะครับ” นั้น น่าจะเรียกว่าคำประณามมากกว่าความเห็น

ขาดแคลนอาวุธและกระสุนปืน แม่ทัพคนใดจะยิงปืนใหญ่ก็ต้องขออนุญาต หากยิงปืนโดยพลการ จะถูกลงโทษ³⁸

ผู้ที่ตกเป็นเป้าของการประณามในคราวนี้คือ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศกับขุนนางทั้งปวง³⁹

การเย้ยปากประณามคนไทยด้วยกันเองว่าเป็นต้นเหตุของการเสียกรุงทั้งสองครั้งนี้ ในแง่หนึ่ง เป็นการลดความสามารถในการสงครามของพม่าลง การณ์จึงกลับเป็นว่าที่เสียกรุงนั้นเพราะไทย กันเองต่างหากที่ทรยศกันเอง เพราะไทยกันเองต่างหากที่อ่อนแอ พม่าเป็นแต่พวกฉวยโอกาส จึงพม่า แม้จะเป็นศัตรูของชาติไทย แต่ก็ไม่ใช่ศัตรูที่เก่งกล้า เข้มแข็ง ความข้อนี้สะท้อนออกมาให้เห็นได้จากการที่ไทยสามารถกู้เอกราช หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ไทยต่อสู้เพื่อให้ได้เอกราชกลับคืนมาได้ทั้งสองครั้ง

ความข้อที่ว่าพม่าไม่ใช่ศัตรูที่เก่งกล้า เข้มแข็ง นั้น ถูกเน้นให้เห็นเด่นชัดยิ่งขึ้นในวีรกรรม ชาวบ้านบางระจันในสงครามคราวเสียกรุงครั้งที่ 2 เจ้าน้ำผึ้งซึ่งประจำอยู่ที่มุนิทรศการ "คิดถึงอยุธยา" เล่าให้เอกและอรฟังว่า "ระหว่างที่พม่าล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่นั้น มีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งรวมกำลัง ตั้งค่ายที่บางระจันต่อสู้กับพม่าอย่างกล้าหาญ แม้จะมีกำลังน้อยกว่าพม่า แต่ก็รบชนะพม่าหลายครั้ง"⁴⁰ สำหรับสงครามเสียกรุงครั้งแรก คือ "เมื่อพระนเรศวรไปอยู่ในพม่า ทำให้พระองค์วิภาวชนบรรณนิยม และนิสัยใจคอ เห็นว่า พม่าไม่มีอะไรดีกว่าไทย เหมือนกับการกล่าวเน้นให้เห็นว่าไทย ยิ่งใหญ่กว่า การกล่าวถึงสงครามคราวเสียกรุงครั้งที่สอง ก็กล่าวถึง "ชาวบ้านบางระจันรบชนะพม่าหลายครั้ง แต่ในที่สุดก็เสียให้แก่พม่า" ตรงนี้เพื่อให้เกิดความสมเหตุสมผลกับประโยคด้านบนที่ว่าพม่าไม่มีอะไรดีกว่าไทย เพราะไทยเองก็ รบชนะ แต่ก็เสียทีในที่สุด⁴¹

³⁸ หนังสือไทยรบพม่าเล่าถึงสงครามคราวนี้ไว้ว่า "ที่จะเกิดสงครามคราวนี้ไม่ปรากฏเหตุอย่างอื่น นอกจากพม่าเห็นว่าไทยกำลังอ่อนแอแปลกเปลี่ยน.....ต่อมาชั้นหลังถึงตั้งกฎประกาศแก่เจ้าน้ำผึ้งว่า ถ้าใครจะยิงปืนใหญ่ต้องมาบอกขออนุญาตที่ศาลาลูกขุนเสียก่อน" (สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ไทยรบพม่า*, หน้า ๓๕๖ และ ๓๕๕.) และดู พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ดังที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศตรัสปรึกษาว่า "กรมขุนอนุรักษ์มนตรีนั้นโหดเขลาหาสติปัญญาและความเพียรมิได้ ถ้าจะให้ดำรงฐานศักดิ์มหาอุปราชสำเร็จราชการกิจหนึ่งนั้นบ้านเมืองก็จะเกิดภัยพิบัติฉิบหายเสีย" (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๕), หน้า ๑๒๔)

³⁹ กรมวิชาการ, *สปช. ป.๕*, หน้า ๑๗๗.

⁴⁰ *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๑๗๘.

⁴¹ อ้างจาก หนังสือสังคมศึกษาลำหรับมัธยมศึกษาปีที่ ๕

พม่าในฐานะที่เป็นศัตรูของชาติในแบบเรียนจึงมีฐานะพิกลอยู่ตามสมควรเมื่อพิจารณาดังที่กล่าวถึงข้างต้น และหนเดียวที่พม่าตกเป็นเป้าของการประณามคือตอนที่เจ้าหน้าที่ประจันตการศการเล่าให้เอกและอรพังว่า

สงครามคราวนี้ พม่าต้องการจะมีให้ไทยพื้นฟูประเทศตั้งตัวใหม่ได้โดยเร็ว จึงกระทำการรุนแรง เมาผลาญทำลายปราสาทราชวัง วัดวาอาราม บ้านช่องพินาศยับเยิน แม้แต่พระพุทธรูปหุ้มทองคำขนาดใหญ่ พม่าก็ใช้ไฟเผาผลาญเอาทองคำออกไปพม่า ในคราวนั้นพม่าได้กวาดต้อนผู้คนและเก็บทรัพย์สินมีค่าของไทยไปเมืองพม่ามากมาย มีผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก ⁴²

เพราะ “ศัตรูของชาติ” จึงถูกสร้างขึ้นเพื่อให้ “ชาติ” เป็นของที่จับต้องจับคลำได้ ความพิกลของพม่าในฐานะที่เป็นศัตรูของชาติในแบบเรียนจึงเข้าใจได้ ความสำคัญของการกล่าวถึงพม่าในประวัติศาสตร์ไทยคือ “มโนทัศน์เรื่องความเป็นศัตรู” พม่าจะรบเก่งหรือไม่ พม่าจะโดนด่าโดนประณามหรือไม่ ล้วนไม่ใช่ข้อสำคัญ เพราะเรื่องจริงเรื่องคือแบบเรียนกำลังเล่าอดีตของชาติไทย ไม่ใช่เล่าอดีตของชาติพม่า

สปช. ป.5 ขยายความการกู่เอกราชครั้งที่ 2 ในหัวข้อเรื่องกรุงธนบุรีซึ่งเป็นเรื่องพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโดยมาก เช่นเดียวกับที่เอกเคยได้เรียนเรื่องการกู่เอกราชครั้งที่ 1 ผ่านพระราชประวัติของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเมื่อตอนที่อยู่ ป.4 ⁴³ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็เช่นเดียวกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ตรงที่การเล่าถึงพระองค์นั้นหนีไปไม่พ้นจากเรื่องของการกู่และรักษาเอกราช ในจำนวน 6 หน้าครั้งที่กล่าวถึงพระองค์ มีราวครึ่งหน้าที่พูดถึงพระราชกรณียกิจอย่างอื่น ทั้งนี้บรวมเรื่องของพระยาพิชัยดาบหักเข้าไว้ในเรื่องการกู่และรักษาเอกราชของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชด้วย ⁴⁴

⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๙. หนังสือไทยรบพม่าเล่าถึงความตอนนีไว้ว่า “เมื่อพม่าเข้าพระนครได้นั้นเป็นเพลากลางคืน พม่าไปถึงไหนก็เอาไฟจุดเผาเหย้าเรือนของชาวเมืองเข้าไปจนกระทั่งปราสาทมนเทียร ไฟไหม้ลุกลามแสงสว่างดังกลางวัน ครั้นพม่าเห็นว่าไม่มีผู้ใดต่อสู้แล้ว ก็เที่ยวเก็บรวบรวมทรัพย์จับผู้คนอลหม่านทั่วไปทั้งพระนคร.....แล้วพม่าเที่ยวเก็บบรรดาทรัพย์สมบัติทั้งสิ่งของหลวงของราษฎรตลอดจนเงินทองของเครื่องพุทธรูปตามอารามใหญ่น้อย ไม่เลือกว่าของที่หยิบยกได้หรือไม่ทั้งที่จะหยิบยกได้ ดังเช่นทองเงินที่แผ่หุ้มพระพุทธรูป มีทองคำที่หุ้มพระศรีสรรเพชญดาญาณเป็นต้น พม่าก็เอาไฟลุมพระพุทธรูปให้ทองคำละลายเก็บเอามาจนสิ้น” (สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ไทยรบพม่า*, หน้า ๓๙๐-๓๙๑)

⁴³ กรมวิชาการ, *สปช. ป.๕*, หน้า ๑๗๖. และดู กรมวิชาการ, *สปช. ป.๕*, หน้า ๑๕๔-๑๖๕.

⁴⁴ ดู กรมวิชาการ, *สปช. ป.๕*, หน้า ๑๘๗-๑๘๘.

พม่าในฐานะที่เป็นศัตรูของชาติไทยเริ่มหายไปในประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ที่มาใน สปช. ป.6 มีกล่าวถึงพม่าก็แต่ในรัชกาลที่ 1 ดังเมื่อกล่าวถึงวีรกรรมของท้าวเทพกษัตรีและท้าวศรีสุนทร ซึ่งเป็น “บุคคลสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์” แบบเรียน สปช.ป.6 ยกเอาคำจารึกที่ฐานอนุสาวรีย์ของท่านทั้งสองมาไว้ในแบบเรียนดังความตอนหนึ่งที่ว่า

ท้าวเทพกษัตรี (จัน) และท้าวศรีสุนทร (มุก) ได้กระทำการปกป้องรักษาเมืองไว้เป็น
สามารถ มิให้ข้าศึกซึ่งยกมาประชิดเมื่อ พ.ศ.๒๓๒๘ ตีหักเอาพม่าแตกทัพไปเมื่อ ๒ ๓ ๔
สัปดาห์ จ.ศ.๑๑๔๗ เป็นวีรกรรมอันควรแก่ชาวเมืองกลาง ตลอดจนชาวไทยทั่วไปยกย่อง
สรรเสริญ ⁴⁵

และอีกแห่งหนึ่งในเรื่องบ้านเมืองของเรา ตอนที่ยายสำลีเล่าให้หนูสินฟังว่าที่ต้องย้ายเมืองหลวงจากฝั่งธนบุรีมาฝั่งกรุงเทพฯ ในรัชกาลที่ 1 เหตุผลหนึ่งเป็นเพราะธนบุรีเป็นเมืองเอกแตก “ถ้าพม่ายกกองทัพมาตีเมืองไทยและใช้แม่น้ำเป็นเส้นทางลำเลียงทหาร ข้าศึกก็จะตีเมืองได้ง่ายมาก” ⁴⁶ พ้นจากนี้ไปแล้วพม่าในฐานะศัตรูของชาติก็หายไป

“ประเทศเพื่อนบ้าน” ที่ได้รับเกียรติให้เป็นศัตรูหมายเลขสองและสามของชาติไทยคือ กัมพูชา ⁴⁷ และลาว ซึ่งเบียดแย่งผลัดกันกันเข้าเส้นชัยไปมา แต่เมื่อเปรียบกับพม่าแล้วการกล่าวถึงกัมพูชาและลาวมีสัดส่วนน้อยมาก และความเป็นศัตรูของกัมพูชาและลาวนั้นมีลักษณะต่างไปจากกรณีของพม่า ถ้าจะเปรียบเทียบก็คงเป็นว่า ไทยกับพม่านั้นเป็นนักเลงโตเสมอกัน เป็นคู่ต่อสู้ที่สมน้ำสมเนื้อกันตามสมควร แต่ข้างไทยมีภาษีดีกว่า ขณะที่กัมพูชาและลาวนั้นเป็นนักเลงปลายแถว อยู่ในชั้นลูกน้อง หรือถ้าว่าตามภาษาราชการก็ต้องว่าเป็นแค่เมืองประเทศราชที่คอยแต่จะหาโอกาสที่ลูกพี่อ้อนกำลัง แล้วลอบกัดหรือแยกไปตั้งช่องของตนเองต่างหาก ตามแต่โอกาสจะอำนวยให้เพียงใด ครั้นเมื่อลูกพี่พื้นกำลังดีแล้ว ก็มอบกายถวายชีวิตดั่งเดิม ดังที่นางสุโขทัยอธิบายให้เอกและอรพิงว่า “เขมรนั้นก็ตกเป็นเมืองขึ้นของไทยในสมัยพระเจ้าอยู่ทอง แต่เมื่อใดเขมรเข้มแข็งขึ้นก็จะแข็งเมือง ไทยก็ต้องยกทัพไปปราบ” ⁴⁸ ความเป็นศัตรูของกัมพูชาและลาวจึงเป็นของชั่วคราว ไม่ใช่ของถาวรอย่างพม่า แบบเรียน สปช. กล่าวถึงกัมพูชาและลาวในเรื่องการต่อสู้เพื่อเอกราชของชาติน้อยมาก ไม่ว่าจะเปรียบกับที่กล่าวถึงพม่าหรือไม่ก็ตาม แบบเรียน สปช.ป.๖ จะกล่าวถึงลาวในฐานะศัตรูผ่านทางวีรกรรมของ

⁴⁵ กรมวิชาการ, สปช. ป.๖, หน้า ๓๔.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

⁴⁷ ในแบบเรียนเมื่อกล่าวถึงกัมพูชาจะใช้ว่า เขมร ทั้งหมด ยกเว้นในแผนที่

⁴⁸ กรมวิชาการ, สปช. ป.๕, หน้า ๑๖๔.